

ISSN 0130—5719

Філософська думка

3 1981

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

Продовжуємо друкувати матеріали на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. У цьому номері вміщуємо статті: Г л а в а к Т. В. — Соціальний портрет сучасного Києва; О. С. О н и щ е н к о — Атеїстичне виховання як об'єкт комплексного наукового дослідження: М. О. С а к а д а, В. А. П і д д у б н и й, В. М. Ч о р н и й — Про взаємозв'язок теорії і практики соціального управління. (З досвіду консультаційно-методичної роботи на промислових підприємствах); «Круглий стіл» Спілки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка».

Філософська думка

Заснований 1927 року
Виходить 6 разів на рік

3
1981

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

XXVI з'їзд КПРС і актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії

Г л а в а Г. В.— Соціальний портрет сучасного Києва	3
Онищенко О. С.— Атеїстичне виховання як об'єкт комплексного наукового дослідження	16
Піддубний В. А., Сакада М. О., Чорний В. М.— Про взаємозв'язок теорії і практики соціального управління. (З досвіду консультативно-методичної роботи підприємств)	29

Проблем формування людини

«Круглий стіл» Спілки письменників України, Інституту філософії АН УРСР і редакції журналу «Філософська думка» (продовження)	38

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзні симпозиум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Бухале Ю. Ф. (Харків) — Про основне питання марксистсько-ленінської філософії та її структуру	48
Межуєв В. М. (Москва) — Духовне виробництво як вид суспільного виробництва	57

Трибуна молодого науковця

Єрмолюк А. М.— Предметна діяльність і філософські аспекти проблеми раціональності	68

Методологія наукового пізнання

Попович М. В.— Розуміння як логіко-гносеологічна проблема	77
Кримський С. Б.— Розуміння і світорозуміння. (Логіко-гносеологічний аспект)	88

З історії пізнання філософії

Нічник М., Барабой В. А.— Філософські аспекти наукової спадщини О. О. Боімольця. (До 100-річчя від дня народження вченого)	99

Критика буржуазної ідеології

Титарєко Л. Г. (Мінськ) — Теорія корпоративізму в системі буржуазних ідей «оновленого» капіталізму	110

Наукове життя

Бистрцький Є. К., Никонорова Л. В.— Діалектика і світогляд (закінчення)	118
Книжковий полиця	127

Рецензії

Горак І.— Діалектика розвитку соціалістичного суспільства	128
Єльмев В. Я. (Ленінград), Літовченко В. П. (Дрогобич), Козак Т. Д. (Трускацьк) — Про характер праці в умовах НТР	130
Паніот В. І.— Демографічна структура сучасного міста	132
Чабан М. (Львів) — Дослідження поглядів видатного французького матеріаліста	135

СО Д Е Р Ж А Н И Е

XXVI СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ФИЛОСОФИИ. *Главак Т. В.*— Социальный портрет современного Киева. *Онущенко А. С.*— Атеистическое воспитание как объект комплексного научного исследования. *Поддубный В. А., Сакада Н. А., Черный В. М.*— О взаимосвязи теории и практики социального управления. (Из опыта консультационно-методической работы на промышленных предприятиях.) ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. «Круглый стол» Союза писателей Украины, Института философии АН УССР и редакции журнала «Философська думка» (продолжение). МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. ВСЕСОЮЗНЫЙ СИМПОЗИУМ «МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОВ И КАТЕГОРИЙ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ». *Бухалов Ю. Ф.* (Харьков) — Об основном вопросе марксистско-ленинской философии и ее структуре. *Межуев В. М.* (Москва) — Духовное производство как вид общественного производства. *Трибуна молодого ученого.* *Ермоленко А. Н.*— Предметная деятельность и философские аспекты проблемы рациональности. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Попович М. В.*— Понимание как логико-гносеологическая проблема. *Крымский С. Б.*— Понимание и миропонимание. (Логико-гносеологический аспект.) ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Ничик В. М., Барабой В. А.*— Философские аспекты научного наследия А. А. Богомольца. (К 100-летию со дня рождения ученого.) КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Титаренко Л. Г.* (Минск) — Теория корпоративизма в системе буржуазных идей «обновления» капитализма. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Быстрицкий Е. К., Никонорова Л. В.*— Диалектика и мировоззрение (окончание). *КНИЖНАЯ ПОЛКА. РЕЦЕНЗИИ.* *Горак А. И.*— Диалектика развития социалистического общества. *Ельмеев В. Я.* (Ленинград), *Литовченко В. П.* (Дрогобыч), *Козак Т. Д.* (Трускавец) — О характере труда в условиях НТР. *Паниотто В. И.*— Демографическая структура современного города. *Чабан А. Н.* (Львов) — Исследование взглядов выдающегося французского материалиста. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

THE 26th CPSU CONGRESS AND URGENT PROBLEMS OF MARXIST-LENINIST PHILOSOPHY. *Glavak T. V.*— The Social Portrait of Present-Day Kiev.— *Onishchenko A. S.*— Atheistic Education as an Object of Complex Scientific study. *Poddybny V. A., Sakada N. A., Cherny V. M.*— On Interrelation Between the Theory and Practice of Social Management. (From Experience of the Consultation and Methodical Work at Industrial Enterprises). PROBLEMS OF MOULDING A MAN. A «Round Table» of the Ukrainian SSR Union of Writers, Institute of Philosophy of the Ukr. SSR Academy of Sciences and Editorial Board of the «Filosofska dumka» Journal (a continuation). WELTAUSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. ALL-UNION SYMPOSIUM «WELTAUSCHAUUNG ASPECT OF LAWS AND CATEGORIES OF MATERIALIST DIALECTICS». *Bukhalov Yu. F.* (Kharkov) — On the Main Problem of the Marxist-Leninist Philosophy and Its Structure. *Mezhuev V. M.* (Moscow) — Spiritual Production as a Kind of Social Production. *A TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST.* *Ermolenko A. N.*— Subject Activity and Philosophical Aspects of the Rationality Problem. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Popovich M. V.*— Comprehension as a Logical-and-Gnoseological Problem. *Krymsky S. B.*— Comprehension and World Comprehension (A Logis-and-Gnoseological Aspect). FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Nichik V. M., Baraboi V. A.*— Philosophical Aspects of A. A. Bogomoletz's Scientific Legacy. (On a Centenary of the Scientist's Birth.) CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Titarenko L. G.* (Minsk) — The Theory of Corporativism in the System of Bourgeois Ideas of Capitalism Renewal. SCIENTIFIC LIFE. *Bystritsky E. K., Nikonorova L. V.*— Dialectics and Weltauschauung (End). *BOOKSHELF. REVIEWS.*— *Gorak A. I.* Dialectics of the Socialist Society Development. *Elmeev V. Ya.* (Leningrad), *Litovchenko V. P.* (Drogobych), *Kozak T. D.* (Drogobych) — On the Labour Character Under Conditions of Scientific and Technological Revolution. *Paniotto V. I.*— Demographic Structure of a Modern Town. *Chaban A. N.* (Lvov) — Studies in Views of the Outstanding French Materialist. OUR AUTHORS.

Т. В. ГЛАВАК, секретар Київського міськкому Компартії України

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО КИЄВА

Сьогоднішній Київ, 1500-річний ювілей якого відзначатиметься наступного року,—один із найбільших промислових, культурних і наукових центрів країни, трудящі якого в єдиній братній сім'ї народів Союзу РСР будують комуністичне суспільство. При повсякденному піклуванні і допомозі партії і Радянського уряду вони перетворили своє місто на одне з кращих міст Радянського Союзу. Особливо велика робота здійснена в цьому напрямі в повоєнні роки. «Радянський народ,— відзначив на урочистому мітингу в Києві 9 травня 1981 р. товариш Л. І. Брежнев,— показав, що він уміє добре використовувати блага миру... Одне з кращих свідчень цього — ваш красень-Київ, місто-герой, відроджене з руїн і прекрасніше, ніж будь-коли».

Неухильне зростання економічного потенціалу м. Києва за останнє десятиріччя сприяло достроковому виконанню завдань десятої п'ятирічки. Колективи промислових підприємств міста дали країні продукції понад план на 427 млн. крб. Обсяг виробництва перевищив показники дев'ятої п'ятирічки на 43,4 проц. На 20,9 проц. збільшився випуск товарів народного споживання. Багато зроблено для підвищення технічного рівня виробництва, поліпшення якості продукції. За минулу п'ятирічку створено 428 нових зразків машин, приладів, апаратів, освоєно серійний випуск 766 нових видів промислових виробів.

Характерним для столиці республіки є даліше зростання її ролі у розвитку галузей промисловості, що визначають технічний прогрес — машино- і приладобудування. Ці галузі представлені передовими колективами виробничих об'єднань — заводів «Арсенал», імені С. П. Корольова, «Комуніст», «Точелектроприлад», «Електронмаш», верстатобудівного, «Київтрактородеталь» та ін. Випуск продукції машинобудування збільшився за п'ятирічку майже в 1,7 раза, причому 90 проц. приросту досягнуто завдяки підвищенню продуктивності праці. Понад 37 проц. продукції в цій галузі виходить з державним Знаком якості.

Київські заводи виробляють морські риболовецькі траулери і річкові судна, літаки, верстати-автомати, в тому числі з програмним управлінням, мотоцикли, екскаватори, різноманітне устаткування для хімічної, легкої, харчової, поліграфічної та інших галузей промисловості, запасні частини для сільськогосподарських машин, кабель, штучні алмази, напівпровідники. Значна роль належить заводам столиці України у виробництві електровимірювальних приладів і апаратів, радіотехнічних і оптикомеханічних приладів, засобів автоматизації і електронно-обчислювальної техніки, фотоапаратів, медичного устаткування та ін. Хімічну промисловість міста розвивають такі підприємства, як комбінат хімічного волокна, заводи «Червоний гумовик», гумових виробів, хіміко-фармацевтичний, лісохімічний, кисневий та ін.

Відзначаючи досягнення промислового розвитку міста в десятій п'ятирічці, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у своєму виступі на XXVIII звітно-виборній конференції міської партійної організації підкреслив, що

«усе це — результат багатогранної, цілеспрямованої організаторської і політичної діяльності міської партійної організації, ... результат самовідданої праці киян»¹.

Особливо велику увагу Київський міськком партії приділяє розв'язанню актуальних проблем підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, більш дієвому використанню наукового і виробничого потенціалу, впровадженню передового досвіду. Рада сприяння науково-технічному прогресові і її комісії головну увагу зосередили на ключовій ланці — технічному переозброєнні виробництва на основі впровадження найновіших прогресивних технологій. Розроблені і реалізуються шість великих загальноміських цільових програм, які передбачають впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки — автоматизацію і механізацію виробництва на підприємствах міста і скорочення на основі цього ручної праці, зниження металомісткості продукції, підвищення ефективності капітального будівництва, а також розв'язання комплексу питань про охорону навколишнього середовища. Одна з програм має на меті розв'язання проблем, що стосуються збереження і переробки сільськогосподарської продукції, вдосконалення організації торгівлі.

Розширення і зміцнення зв'язку науки з виробництвом дало економічний ефект, що становить близько 300 млн. крб. Поліпшились структура виробництва, його організація. На сьогодні понад 60 проц. продукції виробляється у місті виробничими і науково-виробничими об'єднаннями.

Одна з найбільш ефективно діючих наукових установ столиці України — Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. В його складі — дослідний інститут, конструкторське бюро, експериментальне виробництво і дослідний завод. Перетворення академічного інституту у велике науково-технічне об'єднання дозволило істотно зменшити шлях від фундаментального дослідження до нової технології. Інститут електрозварювання АН УРСР показав зразок інтеграції науково-дослідних установ з виробництвом і досягнув завдяки цьому високих показників у своїй діяльності. Він має міцні зв'язки з великими київськими підприємствами — «Ленінською кузнею», «Більшовиком», «Арсеналом» ім. В. І. Леніна, «Червоним екскаватором».

В десятій п'ятирічці практика укладання договорів про творче співробітництво між промисловими підприємствами і колективами вчених набула дальшого розвитку. На початку 1979 року таких договорів налічувалось понад 1400. Фактично всі великі і середні підприємства міста працювали разом з ученими. Проте діапазон творчих зв'язків працівників Києва з виробництвом не обмежувався рамками міста; він охоплював багато підприємств всієї країни. Зокрема, дістала підтримку ініціатива вчених Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР і виробничників об'єднання «Ждановтяжмаш», які прийняли спільні соціалістичні зобов'язання під девізом «Союз науки і виробництва — п'ятирічці ефективності і якості!». Колектив інституту зобов'язався виконати в десятій п'ятирічці 120 робіт на основі договорів про науково-технічне співробітництво і подати допомогу 800 підприємствам країни в освоєнні нових технологічних процесів. Великий практичний інтерес становить комплексна науково-технічна програма «Розробка технології і устаткування безвідходного виробництва», що була спільно розроблена московським об'єднанням АвтоЗіЛ і АН УРСР. У її реалізації беруть участь 16 заводів і 13 науково-дослідних інститутів.

¹ Радянська Україна, 1981, 18 січ.

Підвищення ефективності виробництва, органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства об'єктивно зумовили прогресивний характер соціальних зрушень у структурі населення міста. Наочно це виявляється в динаміці зміни структури промислово-виробничого персоналу Києва. З 1960 по 1975 рік питома вага робітників зменшилася з 81,4 до 76,3 проц., а службовців — з 4,3 до 4,1 проц., за цей же період частка інженерно-технічних працівників збільшилася з 10,1 до 15,9 проц. Ці дані демонструють одну із закономірностей динаміки зростання виробничого персоналу в умовах науково-технічної революції — збільшення частки інженерів і техніків мірою насичення виробництва складними машинами і механізмами при зниженні питомої ваги фізичної праці і кількості працівників управлінського апарату. Характерно, що ця закономірність виявилася вже в 60-ті роки. Сучасне виробництво висуває підвищені вимоги до загальноосвітнього і культурно-технічного рівня працівників, який з кожним роком невинно зростає: виникають нові виробничі професії, які поєднують елементи фізичної і розумової праці, зростає прошарок робітників, які мають вищу і середню спеціальну освіту. Кількість осіб з вищою і середньою спеціальною освітою у промисловості Києва (інженерно-технічний персонал, службовці і робітники) зросла з 24 тис. в 1960 році до 87,4 тис. в 1975 році, тобто в 3,7 раза.

На другому місці за кількістю зайнятих на 1975 рік були будівельники (110 тис. в 1975 році проти 74 тис. в 1960). Абсолютна і відносна чисельність інженерно-технічних працівників у цій галузі зростала високими темпами. Кількість осіб з вищою і середньою спеціальною освітою в будівельних організаціях Києва (інженерно-технічний персонал і службовці) збільшилася з 4,3 тис. в 1960 році до 25,6 тис. в 1975, тобто в 5,8 раза.

В умовах науково-технічної революції, коли наука дедалі більше перетворюється в безпосередню продуктивну силу суспільства, надзвичайно високими темпами зростає чисельність зайнятих у науці й науковому обслуговуванні. Ця галузь, яка найдинамічніше розвивається, у десятій п'ятирічці за кількістю зайнятих вийшла на друге місце (після промисловості). У ній зайнятий майже кожний десятий працюючий киянин. На початку 1980 року загальна кількість наукових працівників становила 45,3 тис. чоловік.

Київ заслужено називають штабом республіканської науки. Для багатотисячної армії науковців це висока честь, але й велика відповідальність. На XXVIII міській партійній конференції було піддано цілком справедливій критиці деякі наукові колективи, в яких мала віддача наукового пошуку. Оперативно виправити таке становище, посилити дійовий вплив на економічний і соціальний розвиток Києва — перший обов'язок усіх науково-дослідних, конструкторсько-технологічних інститутів, вузів столиці.

У першому році одинадятої п'ятирічки тільки в нашому місті буде впроваджено 90 розробок вчених інститутів АН УРСР з економічним ефектом не менше 22 млн. крб., загалом по країні — майже 300 розробок з ефектом 240 млн. крб. Широку програму допомоги виробництву накреслили і вчені вузів. В 1981 році вони запровадять по місту 270 науково-технічних розробок з економічним ефектом 19 млн. крб.

Значно змінилася в умовах розвинутого соціалізму соціальна структура населення столиці України. За даними Всесоюзного перепису 1959 року серед зайнятого населення було 59,3 проц. робітників, 39,5 проц. службовців і 1,2 проц. колгоспників. А за переписом 1970 року відповідно: 52,4 проц., 47,5 проц. і 0,1 проц. Те, що практично не

залишилося колгоспників у структурі міського населення, пояснюється їх переходом на роботу в промисловість й інші галузі господарства, а також перетворення у радгоспи тих небагатьох колгоспів, які перебували раніше в межах міста. Зменшення кількості робітників зумовлене головним чином випереджаючими темпами розвитку невиробничої сфери, особливо освіти, науки, культури і охорони здоров'я, де велика питома вага спеціалістів.

Кількість спеціалістів з вищою і середньою освітою в галузях народного господарства і соціально-економічної діяльності Києва, за винятком промисловості, будівництва і транспорту, зросла з 94,8 тис. в 1960 році до 270,7 тис. в 1975 році, тобто в 2,8 раза. Такими ж високими темпами відбувалося поповнення народного господарства столиці України дипломованими спеціалістами у десятиріччя. Так, 1977 року воно становило у Києві понад 40 тис. з вищою і близько 16 тис. з середньою освітою. В 1978 році у народне господарство влилося 42,2 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою. За чотири роки десятої п'ятирічки вузи і технікуми підготували і випустили 163,7 тис. молодих спеціалістів, із них 65,8 тис. з вищою освітою.

З успіхами індустріального розвитку Києва міцно пов'язане динамічне зростання населення і його зайнятість загалом. Якщо перепис 1959 року зафіксував 1110 тис. киян, то через 11 років, за даними Всесоюзного перепису 1970 року, в місті налічувалося вже 1632 тис., а за переписом 1979 року — 2144 тис. жителів. На початку 1981 року було вже 2250 тис. чоловік.

Легка промисловість у Києві охоплює такі великі й технічно оснащені підприємства, як Дарницький шовковий комбінат, об'єднання відомих підприємств «Україна», трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург, швейні фабрики ім. О. М. Горького, ім. І. Ф. Смирнова-Ласточкина і взуттєві фабрики. У місті працює найбільша в республіці кондитерська фабрика ім. К. Маркса, великий м'ясокомбінат, хлібозаводи і молокозаводи. Порівняно з довоєнним періодом в 1975 році валова продукція всієї промисловості збільшилася в 22 рази, зокрема харчової — в 3,7 раза, легкої — в 4,7 раза (показово, що машинобудування і металообробка за цей період зросли в 112 разів).

Такого збільшення промислового виробництва досягнуто насамперед внаслідок високих темпів зростання продуктивності праці. Середньорічні темпи її зростання становили 1966—1970 років — 6,5 проц., 1971—1975 років — 7,6 проц. А за перший квартал 1979 року за рахунок підвищення продуктивності праці було досягнуто 90,2 проц. приросту промислової продукції. В десятий п'ятиріччя продуктивність праці в промисловості становила 25,5 проц. Ці показники, в свою чергу, визначаються дальшим піднесенням комуністичної свідомості трудящих, їх високою політичною культурою, активною життєвою позицією.

Якісно нових рис набула трудова активність. Багатоплановим, комплексним стало соціалістичне змагання. Численні почини, що виникли нині, спрямовані на докорінне поліпшення техніки, удосконалення економіки виробництва, відповідають завданням створення матеріально-технічної бази комунізму. Активно розвивається в трудових колективах столиці України найвища форма соціалістичного змагання — рух за комуністичне ставлення до праці. В ньому бере участь майже 800 тис. чоловік. Почесне звання комуністичних колективів присвоєне понад 20 тис. бригад, 6 тис. цехів, 54 підприємствам. На рахунок ударників комуністичної праці за роки десятої п'ятирічки понад 20 патріотичних починів, які підтримали близько 500 колективів і 500 тис. робітників міста.

У роки десятої п'ятирічки трудова активність трудящих піднялася на новий ступінь. Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, що проголосив нову п'ятирічку «п'ятирічкою ефективності і якості», міська партійна організація приділила велику увагу розвитку і поширенню всіх починів трудящих щодо підвищення якості продукції. Показники якості введені в практику планування.

Бюро міськкому схвалило «Комплексний план поліпшення якості продукції і праці на підприємствах міста в десятій п'ятирічці», складений на основі планів, наявних в усіх 12 районах. Майже 12 тисяч киян. 289 колективів міста вже наприкінці 1979 року завершили п'ятирічні завдання, семеро трудівників виконали 2 п'ятирічки. Особливого поширення в роки п'ятирічки набули такі трудові почини, пов'язані з поліпшенням якості продукції: почин москвичів — «П'ятирічці якості — робочу гарантію!», лєнінградців — «Від високої якості роботи кожного — до високої ефективності праці колективу!» та ін.

У Києві, в об'єднанні «Точелектроприлад», народився почин — «Кожному новому виробу — державний Знак якості!» Робота під цим девізом дозволяє врахувати і передбачити всі чинники, які впливають на якість продукції вже на першому етапі — в проектуванні майбутніх виробів.

Якщо 1978 року в Києві питома вага продукції вищої категорії якості становила 11,5 проц. (кількість виробів зі Знаком якості збільшилася на той час до 1565, а підприємств, які їх виробляли, — до 139), а 1979 року — 15,6 проц., то вже у січні 1981 року — 19 проц. (понад 1920 назв виробів). Завдяки застосуванню нової технології, запровадженню потокових механізованих і автоматизованих ліній в об'єднанні ім. С. П. Корольова, наприклад, у перші два місяці 1981 року 81,4 проц. всієї випущеної продукції, яка підлягає атестації, було присуджено державний Знак якості. Радіоприймач «Меридіан-210» відзначений золотою медаллю і дипломом першого ступеня Лейпцигського ярмарку. На кінець одинадятої п'ятирічки в місті передбачається дальше зростання випуску продукції вищої категорії якості — до 25—27 проц. загального обсягу виробництва.

Високопродуктивна праця нерозривно пов'язана з бережливим, раціональним використанням ресурсів.

Партійні організації міста посилюють увагу до питань економії металу, електроенергії, палива, ефективного використання основних фондів і трудових ресурсів. За ініціативою верстатобудівного заводу ім. О. М. Горького, підтриманою багатьма підприємствами міста і республіки, успішно відбувається громадський огляд резервів економії металу. Внаслідок постійного вдосконалення технологічних процесів, запровадження технічних нововведень, вибору оптимальних конструкцій зкономлено 20,4 тис. тонн металу (3,9 проц. від річного обсягу споживання) і 145 млн. квт.-годин електроенергії (3,2 проц.) Поліпшилося використання устаткування.

Правофланговими боротьби за економію ресурсів виступають трудові колективи виробничих об'єднань «Завод «Арсенал», «Київторгмаш», завод верстатів-автоматів ім. О. М. Горького, ТЕЦ-5. Енергетики цієї найбільшої Київської теплоелектроцентралі за першу половину десятої п'ятирічки впровадили близько 700 раціоналізаторських пропозицій, спрямованих насамперед на економію матеріальних ресурсів. Усі технологічні процеси тут автоматизовані, обладнані електроннообчислювальною технікою. В результаті колектив ТЕЦ-5 домігся найнижчої в країні витрати палива на виробництво кіловат-години електроенергії.

Розвиток трудової активності трудящих — вирішальна умова успіху в боротьбі за виконання і перевиконання завдань у підвищенні продуктивності праці. Завдяки творчому використанню щокінського методу трудовий колектив Дарницького шовкового комбінату, наприклад, у дев'ятій п'ятирічці збільшив випуск продукції на 36 проц. за зменшення кількості працюючих на 722 чоловіки, п'ятирічне завдання у підвищенні продуктивності праці виконав за чотири роки.

Приклад багатостатників Дарницького шовкового комбінату має послідовників у трикотажному об'єднанні ім. Р. Люксембург, на фабриці «Киянка», Київському шовковому комбінаті та багатьох інших підприємствах міста.

В об'єднанні ім. Р. Люксембург до середини 1978 року на розширену зону обслуговування перейшли 139 в'язальниць із 269; в результаті продуктивність праці зросла на 21 проц. У виробничому об'єднанні «Хімволокно» патріотичний рух багатостатників підхопило близько 3 тис. трудівників.

Великих успіхів досягли кияни в змаганні, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня і річниці прийняття нової Конституції СРСР.

12 січня 1978 року газета «Прапор комунізму» опублікувала відкритий лист бригадирів В. П. Щербини, П. І. Іванова, М. І. Сукретного та П. Б. Матвійчука до всіх верстатників і представників інших професій металооброблення. У ньому висвітлювався досвід бригад єдиного наряду. Замість особистих нарядів, за яких виробничі завдання поставали як «вигідні» чи «невигідні», не стимулювалася допомога молодим робітникам, траплялось формальне ставлення до передачі зміни, були перевантажені майстри, які виписували безліч індивідуальних нарядів і перевіряли їх виконання на шкоду основним обов'язкам, на заводах почали практикувати єдиний наряд для всієї бригади, що сприяло значному зростанню продуктивності праці. Запровадження єдиного бригадного наряду, схвалене бюро міського комітету партії і президією міськпрофради, дістало велике поширення. Наприклад, на заводі верстатив-автоматів ім. О. М. Горького на квітень 1978 року налічувалось уже близько 400 таких бригад, до них увійшла майже половина всіх верстатників. Практично весь приріст промислової продукції за перший квартал було одержано завдяки зростанню продуктивності праці. В квітні 1979 р. в Києві за єдиним нарядом працювало вже близько 8 тис. бригад (у тому числі 1750 бригад верстатників), а на початку лютого 1980 року — 9700 таких бригад. Головне в цьому методі, за якого відповідальність за виконання всього циклу робіт бере на себе вся бригада, полягає у тому, що він сприяє вихованню у кожного робітника почуття колективізму, вболівання за доручену справу, почуття господаря виробництва, прискорює засвоєння молодим робітником досвіду передовиків.

З особливою силою соціальна активність киян виявилася напередодні XXVI з'їзду КПРС. У змаганні під девізом «XXVI з'їздові КПРС — 26 ударних тижнів» взяло участь понад 200 тис. трудівників столиці України. Найвищі виробничі показники мають колективи об'єднань «Завод Арсенал», ім. Артема, «Київтрактородеталь», «Гочелектроприлад», реле і автоматики, домобудівного комбінату № 1, які зробили значний внесок у виконання предз'їздівських зобов'язань. За 26 ударних тижнів було додатково реалізовано продукції на суму понад 40 млн. крб.

Повсюдне впровадження досвіду передовиків дало змогу більш ніж 35 тис. робітників виконати до 20 лютого 1981 року двомісячне завдання. Понад 17 тис. киян на цей час уже завершили кварталний план.

На 23 лютого 1981 року промислові підприємства Києва достроково (з початку року) реалізували продукції більш ніж на 15 млн. крб. Масштабнішим стає рух «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!».

Відповідаючи на рішення XXVI з'їзду КПРС про необхідність боротьби за значне підвищення продуктивності праці, передові колективи міста виступили з закликком досягти збільшення обсягу промислової продукції без збільшення кількості працюючих.

Важливим напрямом реалізації активної життєвої позиції киян є їх громадсько-політична активність. Ряди партійних організацій міста постійно поповнюються передовими робітниками, кращими представниками інтелігенції. Якщо в січні 1972 року партійна організація Києва об'єднувала 101,6 тис. комуністів, в 1975 році — 177 тис., то в 1981 році — близько 205 тис. комуністів.

Міська парторганізація — це великий організм (вона налічує нині 12 районних, 2723 первинних, 5594 цехові організації і 7900 партійних груп), який здійснює свій політичний вплив на всі сфери господарського і культурного життя міста. За останні два роки прийнято в партію 11346 чоловік. З них близько 60 проц. — робітники, що закономірно відображає класовий характер нашої партії, засвідчує керівну роль робітничого класу в житті суспільства. Із прийнятих у партію 67,2 проц. — це люди, зайняті у сфері матеріального виробництва.

Значно підвищився освітній рівень партійних кадрів. Вищу освіту нині має абсолютна більшість (98,5 проц.) партійних працівників міськкому і райкомів партії. В 1979 році в апараті міськкому партії працювало 12 кандидатів наук, близько 55 проц. працівників міськкому — спеціалісти промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку. До роботи в партійних органах широко залучаються передовики виробництва, діячі науки і культури.

З кожним роком все більше комуністів і безпартійних вивчають лєнінську теоретичну спадщину, актуальні питання комуністичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху. Якщо в 1970—71 навчальному році в світі партійної освіти підвищувало свої знання 186 тис. чоловік (серед них 133 тис. комуністів), в 1975 році — 244,6 тис. чоловік (серед них 161,5 тис. комуністів), то в 1978—79 навчальному році всіма формами політичного навчання було охоплено 748 тис. киян. Понад дві третини слухачів належать до вищої ланки політнавчання, тобто відвідує теоретичні і методологічні семінари. Одна з основних тенденцій у розвитку політнавчання — зміцнення його зв'язку з розв'язанням виробничих завдань. Добре організована ця справа в колективах об'єднань авіаційного, ім. Артема, заводів «Маяк», «Вулкан», фабрики ім. Смирнова-Ласточкина. З допомогою пропагандистів слухачі розробили і обгрунтували 36 тис. зустрічних планів, понад 200 тис. соціалістичних зобов'язань і 73 тис. особових рахунків економії. Істотну роль у підвищенні теоретичного і професійного рівня пропагандистів відіграв міський університет марксизму-лєнінізму. Щомісяця близько 25 тис. доповідачів і політінформаторів виступають в трудових колективах, беручи участь в єдиному Дні політичного інформування населення.

Високу політичну культуру киян яскраво продемонстрували вибори до Верховної Ради СРСР і вибори до міської і районних Рад народних депутатів. Результати їх — переконливе свідчення народного характеру органів Радянської влади. Так, до Київської міської Ради обрано 800 депутатів, серед них 498 робітників, або 62,2 проц., 379 жінок, або 47,3 проц., членів і кандидатів у члени КПРС — 405 чоловік

(50,6 проц.), безпартійних — 395 чоловік (49,4 проц.). В районні Ради міста обрано 2888 депутатів. Серед них робітників — 1795 (65,07 проц.), жінок — 1362 (47,93 проц.), членів і кандидатів в члени КПРС — 1370 чоловік (48,83 проц.), безпартійних — 1453 чоловіки (51,17 проц.). Всього серед депутатів міської і районних Рад — 1792 комуністи і 900 комсомольців, 1741 жінка, робітників — 2261.

Серед депутатів — 1338 чоловік, нагороджених орденами і медалями СРСР, 21 — Герой Соціалістичної Праці і Герої Радянського Союзу. У Києві проживають 32 депутати Верховної Ради СРСР, серед них 6 обрано від міста. У Верховній Раді СРСР Київ представляють 22 депутати, а всього в місті проживає 147 депутатів Верховної Ради республіки.

Високу активність виявили трудящі міста-героя Києва в ході обговорення проекту «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Вони зробили близько 16 тис. конкретних пропозицій, висловили понад 4 тис. конкретних зауважень і пропозицій на адресу партійних, радянських, профспілкових, господарських органів, спрямованих на дальше вдосконалення стилю роботи, поліпшення керівництва господарським і культурним будівництвом.

У мобілізації трудящих на успішне виконання планів комуністичного будівництва велика роль належить профспілкам. За рішенням секретаріату ВЦПС від 29 травня 1979 року в Києві створена міська рада профспілок, яка об'єднує 18 галузевих міських комітетів, до них увійшли 22 райкоми профспілок, 111 групових і об'єднаних комітетів, 5058 фабрично-заводських місцевих комітетів і профорганізаторів, 67 профкомів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, шкіл і училищ професійно-технічної освіти. На січень 1979 року в складі міської профспілкової організації налічувалося 1 459 829 членів профспілок — 98,7 проц. тих, хто працює і навчається в місті; у профспілкових організаціях міста працювало 44,4 тис. комуністів.

Профспілки міста постійно активізують свою роботу, спрямовану на розвиток творчої ініціативи трудящих, удосконалення форм і методів соціалістичного змагання, підвищення його дієвості.

Ефективною формою впливу профспілок на виробництво є постійно діючі виробничі наради. 1977 р. в 924 нарадах взяло участь 48 716 чоловік, серед них 30 219 робітників. Вони ухвалили 10 369 пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності виробництва, 8445 з цих пропозицій втілені в життя. Профспілки відіграють велику роль також у здійсненні заходів у справі охорони здоров'я, оздоровлення і поліпшення умов праці трудящих міста.

На підприємствах широко запроваджуються дні охорони праці і техніки безпеки. Активізується діяльність профспілкових організацій і в комуністичному вихованні трудящих. На заводах «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», «Більшовик», «Комуніст», на Дарницькому шовковому комбінаті та інших підприємствах широко практикуються такі форми виховання трудящих, як дні трудової слави, естафета поколінь, зустрічі, свята робітничих династій, організації клубів ветеранів праці тощо.

Активну участь у громадсько-політичному житті Києва бере орденоносна комсомольська організація. Разом з комуністами комсомольці є ініціаторами патріотичних рухів за дострокове виконання державних планів, освоєння нової техніки і технології, організаторами трудових естафет і переключок, оглядів економічного і раціонального використання техніки, сировини, матеріалів.

Школою трудового і ідейно-політичного виховання молодого покоління є шефство комсомолу над найважливішими будовами. За активною участю молодих киян споруджено і споруджуються десятки промислових, енергетичних об'єктів, серед них — Київська ГЕС, Київський метрополітен та ін. Вже в 1972 році в Києві працювало понад 1 100 конструкторських і технічних бюро на громадських засадах, рад молодих учених і спеціалістів, бюро технічної інформації, груп наукової організації праці.

Важливим засобом ідеологічної роботи комсомольських організацій є політичне навчання. Широко використовуються такі його форми, як семінари і бесіди, теоретичні конференції і творчі дискусії. Революційну теорію, документи партії і уряду вивчали в 1978—79 навчальному році в гуртках і теоретичних семінарах системи комсомольського політнавчання 102 тис. юнаків і дівчат міста. Дедалі більше в систему комсомольської політосвіти впроваджуються наукові основи пропаганди, активні форми навчання, ширше вивчаються потреби молоді, чому значною мірою сприяє соціологічне вивчення проблем підвищення ефективності марксистсько-ленінської освіти. Наприклад, в лютому — березні 1980 року відділ пропаганди і культурно-масової роботи ЦК ЛКСМУ разом з кафедрою наукового комунізму Київського педінституту ім. О. М. Горького здійснив конкретно-соціологічне дослідження в системі комсомольського політнавчання, вивчалися потреби, інтереси, побажання і рекомендації понад 1000 слухачів і пропагандистів щодо поліпшення проведення політзанять.

Всіляко розширюючи сферу виявлення політичної активності трудящих, партійна і комсомольська організації розвивають у кожної людини почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. На прикладі Києва наочно видно, як примножуються сили трудящих нашої республіки в розв'язанні завдань комуністичного будівництва в єдиній братній сім'ї народів СРСР. Великомасштабне співробітництво робітників, службовців, інтелігенції столиці України з трудящими інших міст охоплює економіку, науку, культуру. Партійні, профспілкові, комсомольські організації міста постійно дбають про розвиток цих зв'язків, виступають ініціаторами численних зустрічей трудящих Києва з москвичами, ленінградцями, трудящими Білорусії, Казахстану, Грузії, Латвії, Вірменії, Азербайджану, Естонії. Демонстрацією непорушної дружби народів нашої країни є декади літератури і мистецтва РРФСР, Білорусії, Естонії, Азербайджану, що відбувалися у столиці України. Справжнє трудове братство єднає жителів Києва і Єревана. Понад 20 років змагаються трудові колективи цих міст, взаємозбагачуючись досвідом, допомагаючи один одному.

Важливе місце в суспільно-політичному житті столиці Радянської України посідає зміцнення інтернаціональних зв'язків з трудящими зарубіжних країн, зокрема багатьох міст Болгарії, Польщі, Угорщини, НДР, Чехословаччини. Особливо міцні творчі зв'язки жителів Києва з трудящими Братіслави, Кракова, Лейпцига. Плідно розвиваються відносини між окремими районами міст-побратимів. Відомий своїми революційними і трудовими традиціями Печерський район підтримує міцні зв'язки з Четвертим районом міста Братіслави, трудящі Ленінського району — з Першим районом словацької столиці.

Соціалістичні зобов'язання, прийняті трудящими міста на честь XXVI з'їзду партії, виконані в строк. За результатами, досягнутими у Всесоюзному соціалістичному змаганні, виконанні плану економічного і соціального розвитку на 1980 рік і десяту п'ятирічку, Центральний Комітет КПРС, Рада Міністрів СРСР, Всесоюзна Центральна Рада

Професійних Спілок і Центральний Комітет ВЛКСМ визнали переможцем серед областей і міст Української РСР місто Київ, яке нагороджено перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ.

Успішний розвиток промислового виробництва міста, широке впровадження досягнень науки і техніки, підвищення продуктивності праці, зростання соціальної активності трудящих — все це становить матеріальну основу зростання добробуту киян. Завдяки вдосконаленню системи оплати праці, зниженню податків значно підвищилась середньомісячна заробітна плата робітників і службовців (так, середня заробітна плата робітників і службовців промисловості міста становила в 1978 році 169 крб., що на 17,8 проц. більше, ніж у 1973 році).

Дедалі більшого значення набуває таке важливе джерело підвищення матеріального добробуту трудящих, як суспільні фонди споживання. З цих фондів на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та інші потреби на кожного жителя Києва держава виділяє 415 крб. на рік, тобто в півтора раза більше, ніж на початку минулої п'ятирічки. При цьому треба зважити, що тільки різними видами навчання охоплено понад 900 тис. чоловік, серед них 269 тис. учнів загальноосвітніх шкіл, понад 12,5 тис. учнів середніх професійно-технічних училищ, понад 60 тис. вихованців технікумів і інших середніх учбових закладів, майже 147 тис. студентів вузів. Щороку на виплату пенсій жителям міста витрачається близько 150 млн. крб.

Особлива увага приділяється розв'язанню житлової проблеми. За п'ятирічку, як зазначалось на XXVIII звітно-виборній конференції міської партійної організації, введено 6,1 млн. кв. м загальної житлової площі, що дало можливість поліпшити житлові умови понад 600 тис. чоловік. Впорядкованам житлом забезпечені практично всі інваліди Великої Вітчизняної війни і сім'ї загиблих воїнів.

У Києві кожні 20 хвилин з будівельного конвейера сходять квартири. За період 1973—1978 років побудовано 134 тис. квартир, що дорівнює місту з півмільйонним населенням.

27 тис. нових благоустроєних квартир — такий середньорічний приріст столиці Радянської України. На 1 січня 1979 року на одного киянина припадало 13,9 кв. м корисної житлової площі. За останнє десятиріччя собівартість квартир в нових будинках зросла на 35 проц. (в основному за рахунок поліпшення їх якості), проте квартплата в Києві, як і загалом по країні, лишається незмінною з 1928 року. В одинадцятій п'ятирічці у місті щороку вводиться 1200—1300 тис. кв.м житлової площі.

Мірою поліпшення добробуту трудящих зростають їх вимоги до асортименту і якості товарів, до роботи торговельних підприємств. Наприкінці 1960 року в місті налічувалось 3 357 підприємств роздрібно-торгівлі державних і кооперативних організацій, на початку 1979 року — 2 174 (скорочення відбулось за рахунок дрібних торговельних точок). Кількість же магазинів за цей період збільшилась з 1 565 до 2 050. Побудовано багато великих магазинів, економічних в експлуатації, з високою пропускнуною спроможністю: гастрономи «Ювілейний» і «Славутич», «Будинок подарунків», магазин господарчих товарів «Киянка» та багато інших. З 1967 року почало працювати велике торгове підприємство — універмаг «Україна», в штаті якого близько 2 тис. працівників. Щоденно його відвідує чверть мільйона чоловік, робиться 70—80 тис. покупок. Універмаг підтримує ділові зв'язки з багатьма підприємствами — виробниками товарів масового попиту, запроваджує передові форми обслуговування покупців.

З року в рік збільшується кількість торговельних центрів, які об'єднують підприємства торгівлі, громадського харчування, побутового і культурного призначення. Завдяки впровадженню комплексного обслуговування високу оцінку трудящих дістали такі центри в Дарниці, на Микільській Борщагівці, в інших районах міста. Поширення набули прогресивні методи торгівлі, насамперед найефективніший із них — самообслуговування. Особливо наочно виявляє свої переваги цей метод в універмагах.

Широко впроваджується така прогресивна форма обслуговування населення, як доставка товарів додому або за місцем роботи за попереднім замовленням.

Роздрібний товарообіг всієї державної і кооперативної торгівлі Києва зріс в 1978 році до 3 041,8 млн. крб., тимчасом як у 1961 році він становив 850,4 млн. крб. В десятій п'ятирічці на розвиток торгівлі було виділено понад 60 млн. крб.

Позитивні зміни відбуваються в структурі споживання населення. Дедалі більшого значення набуває купівля предметів довгострокового користування. Так, в 1973 році кияни придбали майже 3 тис. легкових автомашин, а в 1978 — понад 18 тис. В 1978 році 25 тис. киян придбали кольорові телевізори. Набагато збільшився за останні п'ять років попит на пральні машини, магнітофони та інші товари.

Дедалі повніше задовольняються культурно-побутові потреби жителів міста. В десятій п'ятирічці частково реконструйовано площу імені Жовтневої революції, споруджено Будинок профспілок, Будинок художника, кінотеатр «Росія», готель «Братіслава», новий міст через Дніпро, критий ринок на Подолі, два великих автомобільних парки, лінія швидкісного трамваю. Здано в експлуатацію 8 кілометрів лінії метрополітену. Наприкінці 1980 року введено три нові станції метро до найбільшого житлового масиву — Оболоні. Нині метрополітен має сімнадцять станцій, довжина його шляхів — 20,5 км. Як було зазначено на шостій сесії міської Ради народних депутатів сімнадцятого скликання (березень 1981 р.), в Києві протяжність транспортних маршрутів становить 1900 км, на лінії щоденно виходить близько 3 тис. транспортних одиниць, які перевозять 4,5 млн. пасажирів, що майже на 1 млн. більше, ніж у 1975 році. На одинадцять п'ятиріччя передбачається ввести в дію нові станції метро, трамвайні й тролейбусні лінії, автобусні й таксомоторні маршрути.

В одинадцятій п'ятирічці планується виконати значні роботи у спорудженні Великої окружної магістралі, в реконструкції Брест-Литовського проспекту, набережної Дніпра до мосту ім. Є. О. Патона. Починається будівництво Південного мосту через Дніпро в районі Осокорків, яке завершиться в дванадцятій п'ятирічці. Передбачається виконати великий за обсягом капітальний ремонт багатьох вулиць. Місто одержить ще 63 тис. кв. м. торгової площі.

В десятому п'ятиріччі своєчасно здійснено будівництво і реконструкцію олімпійських об'єктів. Споруджено філіал Центрального музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Безперервно провадиться впорядкування і озеленення міста. Обсяг робіт у капітальному ремонті житлових будинків збільшився за п'ятиріччя на 42 проц. Понад 50 млн. крб. вкладено в спорудження об'єктів охорони природи.

Комуністична партія і Радянська держава розглядають поліпшення побутового обслуговування населення як складову частину програми підвищення рівня життя широких народних мас. Розвиток служби побуту у Києві, як і в усій країні, відбувався шляхом концентрації і спеціалізації побутових підприємств, зміцнення їх матеріально-тех-

нічної бази, розширення мережі послуг і поліпшення їх якості, максимального наближення до замовника — до місця його роботи і проживання. На розвиток сфери послуг виділяються великі кошти. Наприклад, ще 1967 року по Києву було витрачено понад 3 млн. крб. лише на будівництво побутових підприємств — великих фабрик, заводів, комбінатів, оснащених найновішою технікою, з високопродуктивними технологічними лініями. Кількість побутових підприємств неухильно збільшується. Якщо наприкінці 1965 року в місті їх функціонувало 1033, то на початку 1979 року — 1442. Обсяг послуг збільшився більш ніж у три рази.

Значні зрушення відбулися у сфері охорони здоров'я. За 1961—1978 рр. кількість лікувальних установ у Києві зросла з 70 до 87, лікарняних ліжок — з 16 тис. до 30 тис., кількість лікарів усіх спеціальностей — з 9,7 тис. до 17 тис., середнього медичного персоналу — з 14,8 тис. до 29,5 тис. чоловік. За десять п'ятирічку збудовано лікарняні корпуси на 4100 ліжок, 15 поліклінік (9 400 відвідувань за зміну). Далеко за межами республіки відомі імена хірургів Героя Соціалістичної Праці, члена-кореспондента АМН СРСР, академіка АН УРСР М. М. Амосова (Київський науково-дослідний інститут туберкульозу і грудної хірургії ім. Ф. П. Яновського) і академіка АН УРСР А. А. Шалімова (Київський науково-дослідний інститут клінічної і експериментальної хірургії), кардіолога, члена-кореспондента АМН СРСР А. І. Грицюка (Київський медичний інститут ім. О. О. Богомольця, уролога, доктора медичних наук В. С. Карпенка (Київський науково-дослідний інститут захворювань нирок і сечовивідних шляхів), нейрохірурга Героя Соціалістичної праці А. П. Ромоданова, ендокринолога, академіка АН УРСР В. П. Комісаренка (Київський науково-дослідний інститут ендокринології і обміну речовин) та багатьох інших медиків столиці України. Великий внесок у вивчення процесів старіння людини і методів продовження її активного довголіття зробив колектив Науково-дослідного інституту геронтології Академії медичних наук СРСР, очолюваний академіком АМН СРСР Д. Ф. Чеботарьовим.

В сучасних умовах, коли створені небачені можливості для залучення широких мас до оволодіння духовними цінностями, великих успіхів у справі розвитку освіти, науки, мистецтва, формування всебічно розвиненої особи досягли і трудящі Києва. У центрі уваги партійних і радянських органів, всієї громадськості міста постійно перебувають питання освіти і виховання підрастаючого покоління, підготовки його до трудової діяльності. Поліпшилося забезпечення середніх і загальноосвітніх шкіл наочним приладдям, технічними засобами навчання. В 1977 році завершено перехід на кабінетну систему навчання. У школах обладнано 4 305 навчальних кабінетів з 2247 кінопроекторами, 2 589 телевізорами, 2 220 магнітофонами, 3 014 програвачами. Успішно виконується постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнів загальноосвітніх шкіл» (1978 р.). Уже в 1978—79 навчальному році тисячі першокласників були забезпечені підручниками безплатно. Помітно збільшилася кількість шкіл і класів з поглибленим теоретичним і практичним вивченням ряду предметів: 1975 року їх налічувалося 9, а 1978 року — 21. Відкрито чимало шкіл з поглибленим вивченням математики, біології, російської, української мови і літератури, історії.

Загалом внаслідок реалізації плану «Все краще — дітям!» споруджено 800 нових об'єктів, в тому числі 30 шкіл, 139 дитячих дошкільних закладів. Це в 2 рази більше, ніж у десятій п'ятирічці. Соціальна програма одинадцятої п'ятирічки передбачає дальший розвиток освіти.

У місті збудовані школи на 45 тис. учнівських місць, дитячі дошкільні комбінати на 25,5 тис. місць. Планується відкрити Будинок дитячої художньої творчості, ряд нових дитячих музичних шкіл і бібліотек.

Виконання завдань комуністичного будівництва підпорядкована вся діяльність вищих і середніх учбових закладів Києва. В 1979—1980 роках у 18 вищих і 41 середньому спеціальному закладі міста навчалось 208,9 тис. чоловік. В 1980 році в народне господарство було направлено 44 тис. спеціалістів, в тому числі 26,1 тис. чоловік з вищою освітою і близько 18 тис. із середньою спеціальною освітою. Загалом у київських вузах здійснюється підготовка кадрів з 200 спеціальностей. У них викладають 696 докторів наук і 6339 кандидатів наук.

Важливим опорним пунктом партійних організацій у комуністичному вихованні трудящих столиці Радянської України є кіно, театр, культурно-освітні установи, тобто палаци культури, клуби, музеї, бібліотеки, парки. Нині все доросле населення і діти дошкільного віку мають змогу користуватися послугами бібліотек (масових, технічних, навчальних та ін.), книжковий фонд яких у місті на початку 1980 року становив близько 13 467 тис. примірників. На цей час у місті функціонувало 166 кіноустановок. Кількість відвідувань кіносеансів за 1979 рік становила 37,1 млн.

У столиці працює 9 професіональних театрів. Театральне мистецтво репрезентують різні жанри — оперний, драматичний, музичний. Значну культурно-освітню роботу провадять і музеї. На початку 1980 року в Києві функціонувало 19 музеїв — історико-революційних, історико-меморіальних, мистецтвознавчих і літературних.

Кияни докладають всіх зусиль до того, щоб утвердити в багатогранній життєдіяльності міста характерні риси соціалістичного способу життя, реалізувати його величезні можливості. За прикладом москвичів вони борються за перетворення столиці Радянської України в місто високопродуктивної праці, високої культури, зразкового громадського порядку, а в перспективі — в зразкове комуністичне місто. Ця робота особливо активізувалась у зв'язку з підготовкою до славного ювілею — 1500-річчя Києва.

На XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради РСР товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Величною є наша мета — комунізм. І кожен трудовий успіх, кожен рік героїчних звершень, кожна п'ятирічка наближають нас до цієї мети. З цієї точки зору партія оцінює і наступне п'ятиріччя. Справ попереду багато. Завдання треба розв'язати великі, складні. Але ми розв'яжемо їх і розв'яжемо обов'язково.

Так, радянські люди з впевненістю дивляться в завтрашній день. Але їх оптимізм — не самовпевненість улюбленців долі. Наш народ знає: все, що він має, створене його власною працею, захищене його власною кров'ю. І ми оптимісти тому, що віримо в силу праці. Тому, що віримо в свою країну, в свій народ. Ми оптимісти тому, що віримо в свою партію, знаємо — шлях, який вона вказує, — єдино вірний шлях!»².

* * *

Статья посвящена анализу социально-экономического и культурного потенциала столицы Советской Украины — Киева, раскрытию вклада трудящихся города в выполнение планов десятой пятилетки, а также в реализацию величественной программы социальных преобразований, начертанных в материалах XXVI съезда КПСС.

² Брежнев Л. И. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К.: Політвидав України. 1981, с. 98—99.

О. С. ОНИЩЕНКО

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОМПЛЕКСНОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

XXVI з'їзд КПРС теоретично й політично обґрунтував широку програму дальшої діяльності партії і народу щодо створення матеріально-технічної бази комунізму, розвитку суспільних відносин, формування нової людини. На з'їзді підкреслювалося, що у 80-ті роки Комуністична партія послідовно продовжуватиме здійснення своєї соціально-економічної стратегії, найвища мета якої — неухильне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи. Серед основних завдань економічного і соціального розвитку Країни Рад на нинішнє десятиріччя одним з найважливіших є розширення можливостей для гармонійного духовного розвитку людей, оволодіння ними культурними цінностями, забезпечення дальшого піднесення освіти і культури, посилення ролі морального виховання, дальшого розвитку комуністичного ставлення до праці і суспільної власності¹.

Процес гармонізації духовного життя радянських людей потребує комплексного дослідження і розв'язання проблем ідеологічної роботи на всіх її ділянках. Постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», що являє собою, як відзначив у доповіді на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «документ довгострокової дії»², називає одним із першочергових завдань партійних організацій, ідеологічного активу забезпечення високого наукового рівня пропаганди і агітації, спрямовує ідеологічних працівників на дальше вдосконалення всієї роботи у справі формування комуністичного світогляду трудящих, становлення у них високої політичної культури. Все це означає вимогу послідовно прищеплювати радянським людям почуття відданості комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, колективізму і товариської взаємодопомоги, виховувати свідоме ставлення до праці, міцні інтернаціоналістські переконання, тобто ті морально-політичні якості, які охоплюються поняттям активної життєвої позиції будівника комунізму.

Зростання інформованості, освіченості і культури радянського народу, як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у доповіді «Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України», зобов'язує партійні організації і ідеологічні установи «більш цілеспрямовано будувати свою ідейно-виховну роботу, збагачувати її зміст, урізноманітнювати форми, ефективніше використовувати багатий арсенал засобів ідейного впливу — насамперед політичну освіту, лек-

¹ Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. К.: Політвидав України, 1981, с. 11.

² Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К.: Політвидав України, 1981, с. 93.

ційну пропаганду, агітаційно-масову і культурно-освітню роботу, засоби масової інформації»³.

Комплексний підхід до формування нової людини, який передбачає органічне і конструктивне поєднання трудового, ідейно-політичного, морального і естетичного виховання, повністю стосується і проблем атеїстичного виховання.

Ефективне атеїстичне виховання неодмінно має бути комплексним уже через двоєдиний характер його основного завдання — подолання релігійного і формування атеїстичного способу мислення і поведінки людини. У ньому органічно поєднуються функції заперечення, руйнування, критики релігії — і функції утвердження, формування, розвитку і зміцнення науково-матеріалістичного світогляду. Причому релігія і те, чим вона заміняється (а заміняється вона не просто невір'ям у бога, а науково-матеріалістичним світоглядом і заснованим на ньому принципово відмінним від релігії способом життєдіяльності), становлять досить складні комплекси.

Висвітлення теоретичних і методологічних проблем атеїстичного виховання і розробка рекомендацій для його удосконалення потребують всебічного аналізу релігії як об'єкта подолання і атеїзму як об'єкта утвердження. В нашій атеїстичній літературі релігія характеризується в основному з боку гносеології, як антинауковий світогляд, як спотворене відображення дійсності. Але це ще не є всебічний її розгляд.

Релігія — це і погляди, уявлення, ідеї, і почуття, емоції, настрої, думки, і культові дії, побутові традиції, стереотипи поведінки, і об'єднання, які організують, спрямовують і контролюють життєдіяльність віруючих. Врахування всього цього в дослідженні релігійних явищ і в практичній роботі щодо їх подолання допомагає знайти і реалізувати оптимальні шляхи, форми і методи атеїстичного виховання. Зведення ж релігії головним чином до світогляду і, відповідно, орієнтація атеїстичної роботи здебільшого на пропаганду знань, вплив на інтелект віруючих часто не дають бажаного ефекту, бо релігія тільки в формі теології набирає системного вигляду, притаманного світогляду. В буденному ж, життєвському, масовому вияві вона є в основному соціально-психологічним явищем. Сформовані на основі релігійних традицій соціально-психологічні стереотипи сприйняття і оцінювання дійсності виявляються стійкішими щодо атеїстичної «пропаганди знання», ніж сам релігійний світогляд.

Якщо розглядати релігію тільки як форму суспільної свідомості, як тип світогляду, а не як специфічне соціально-психологічне явище, як певний спосіб життя чи як соціальний інститут, то незрозумілим буде і факт збереження, а подекуди й відновлення релігійних вірувань серед частини населення.

Традиційна релігійна картина світу порівняно з даними сучасної науки, безперечно, виглядає явно наївною й примітивною. Прогрес пізнання і особливо науково-технічна революція теоретично повністю зруйнували релігійний світогляд. Але релігійність може зберігатися і відновлюватися ще й тому, що досягнення, висновки і узагальнення науки не доходять автоматично до свідомості віруючого, а якщо і доходять, то далеко не завжди сприяють зруйнуванню його релігійних стереотипів. Залежно від установки віруючий може навіть зовсім відхилити дані науки, сприймати їх частково або навіть витлумачувати їх у релігійному дусі. Теологи, наприклад, досить активно використовують

³ Шербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — У кн.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 49.

для обґрунтування правдоподібності міфів про початок і кінець світу сучасні наукові концепції Всесвіту, антиречовини й антисвіту тощо.

З цього випливає недостатність суто просвітницького підходу до атеїстичного виховання (а значення і роль цього підходу інколи все ще перебільшується), який робить ставку на науку й освіту і прямо-лінійно пов'язує їх прогрес з утвердженням атеїзму. Тому зрозуміла і недостатність просвітницьких характеристик релігії, які все ще подібуються і в яких релігія визначається як забобони, передсуди, помилки, ілюзії, обман. Хоча, зрозуміло, це стосується релігії цілком і повністю, однак характеризує переважно її ґносеологічну сторону.

Нині релігійність зберігається і приваблює віруючих не стільки поясненням картини світу, скільки задоволенням їхніх духовно-моральних потреб у дотриманні сімейно-побутових традицій, спілкуванні, у відпочинку від буденних турбот і життєвих негод. Вона намагається дати віруючим просте й легко зрозуміле пояснення призначення і смислу життя людини, заспокоююче тлумачення факту неминучості смерті (останні два моменти в атеїстичній роботі недооцінюються особливо часто). Про смисл життя ми багато говоримо як про те, що саме по собі зрозуміле, а проблему смерті здебільшого взагалі обходимо. Так, в літературі часто натрапляємо на твердження, що смисл життя полягає у розвитку кожною людиною її здібностей і обдаровань. І хоча це часто саме по собі знову-таки цілком правильно, однак при цьому не враховується, що таке тлумачення приваблює і здійснення головним чином для людей молодого і середнього віку. У тих же, хто усвідомив, що можливості особистого зростання і розвитку уже вичерпані, а життєві сили зменшуються, це викликає розчарування.

В атеїстичній пропаганді потрібно приділяти більше уваги роз'ясненню лаконічних, але науково змістовних, загальнозрозумілих і здійсненних атеїстичних формул смислу життя і праці, які були б прямо протиставлені релігійному розумінню мети і смислу життя (як підготовки до вічного райського посмертного життя у потойбічному світі). Можливо, це мають бути формули, де акценти зміщуються для кожного з основних етапів життя людини: у молодості — акцент робиться на розвитку здібностей і обдаровань; у середньому і літньому віці — на самоутвердженні у творчій діяльності і якнайповнішій реалізації здібностей і обдаровань; у похилому віці — на передаванні знань і досвіду підрастаючому поколінню.

У таких атеїстичних формулах смислу життя і праці повною мірою мають бути враховані і виражені як громадський, так і особистий аспекти. Всяка релігія нав'язує індивідуалістичне розуміння смислу життя. Ми протиставляємо їй колективістське його тлумачення. В цьому наша безперечна перевага. Але в атеїстичній роботі треба враховувати, що релігія і тепер приваблює віруючих тим, що кожному з них обіцяє особистий райський добробут, особисте прощення за гріхи і особисту нагороду за добрі справи. Звичайно, атеїзм, виходячи з об'єктивної істини, що ніяких надприродних сил, які буцімто визначають долю людини і світу, ніякого посмертного життя не існує, нічого подібного не обіцяє і обіцяти не може. Однак слід показувати, що, переходячи на атеїстичні позиції, людина не втрачає нічого, крім ілюзії, а здобуває те, що підносить її духовно і соціально, дійсно збагачує її як особистість. Отже, важливим компонентом переходу індивіда від релігійності до атеїзму є не тільки інтелектуальна переорієнтація, а рішуча перебудова системи цінностей і установок. І цим питанням варто приділяти належну увагу в розробці теорії і методики атеїстичного виховання, в практиці атеїстичної роботи.

Те ж саме стосується і виховного значення наукового роз'яснення явища смерті, яке глибоко переживається людиною. Смерть, як відомо, чекає кожного. Однак напевне можна сказати, що жодне явище не спричинює в людині таких стресів, як явище смерті. Нерозуміння його, підсвідомий страх, небажання змиритися з смертю є однією з основних індивідуально-психологічних причин збереження і відновлення релігійності навіть у сучасних умовах. А твердження, що смерть означає перехід в небуття, психологічно віруючих аж ніяк не приваблює.

Атеїстичне виховання покликане вилучити страх смерті з джерел релігійності. Але об'єктивна істина, що безсмертя (потойбічного життя) не існує, серед віруючих не має популярності. Більший результат має твердження, що реальне життя — єдине і неповторне і що потрібно формувати у кожної людини прагнення і вміння прожити його повнокровно, щасливо, з найбільшою віддачею для суспільства і для себе. Дає позитивний ефект і виховання свідомого ставлення до смерті як неминучого явища, формування героїчного ставлення до неї.

У теорії і методиці атеїстичного виховання все ще недостатньо враховується особистісне значення релігії і атеїзму. Водночас суб'єктивізація релігії виступає нині однією з провідних тенденцій релігійного модернізму, екстремальне вираження цього процесу — ототожнення релігії і совісті, релігії і добросердечності у стосунках між людьми. Релігійники цілком свідомі того факту, що в наш час емоційно-моральне тлумачення релігії, розуміння її як комплексу певних почуттів і настроїв, як особливого духовного стану людини наявне не лише в теології, а й у буденній релігійній свідомості. Найпосплідовніше це відображено в енцикліках папи римського Іоана Павла II «Відкупитель людини» і «Про божественне милосердя», де відношення «віруючий — Христос — бог» зведено до відношення «віруючий — Христос», а сам Христос зображений насамперед як «бог, що втілювався в людину». Суб'єктивізація, антропологізація релігії робить її, на думку adeptів релігії, менш вразливою для «традиційної атеїстичної критики», яка доводить антинауковість релігії і наголошує на атеїстичній функції пропаганди знань. Отже, зважимо на те, що нині існує потреба в атеїстичній роботі, яка гармонійно поєднує виховний вплив на розум, а також на емоції і почуття, волю і спосіб життя віруючих. Слід і в теоретичній, і в практичній атеїстичній діяльності більше враховувати той факт, що духовенство сьогодні взяло курс на перетворення релігійних об'єднань в емоційно-згуртовані спільності людей.

Як бачимо, потрібен комплексний розгляд релігії, який тісно поєднував би філософський, соціологічний, конкретно-історичний, психологічний і соціально-психологічний підходи з гносеологічними і соціологічними характеристиками.

Комплексний підхід є плідним в розробці теорії наукового атеїзму, теорії і методики атеїстичного виховання. В різні епохи атеїзм, заперечуючи всяку релігію взагалі, був водночас спрямований проти наявних у ті чи ті часи форм релігії, а теоретична і практична боротьба проти релігії будувалась на фундаменті тогочасного розуміння «взаємодії» релігії і атеїзму. Якщо в основу клався тільки гносеологічний або загальносоціологічний аналіз, то це здебільшого залишало на задньому плані конкретно-історичний, конкретно-соціологічний, психологічний і соціально-психологічний аспекти проблеми. Атеїзм у такому разі зводився звичайно до світоглядної антирелігійності, до дискредитації релігії як явища, несумісного з наукою, а то і до простого заперечення. У таких випадках атеїзм виступав в неповному обсязі свого змісту, збіднений щодо багатства його форм і методів.

- Подолання релігійності віруючих по суті означає заміну одного стереотипу мислення і поведінки людини іншим. Соціальна психологія твердить, що заміна стереотипу є безболіснішою для людини, якщо вона відбувається не через прямий злам існуючого, а внаслідок альтернативного формування нового, потрібного стереотипу, який, утверджуючись, одночасно знецінює і витісняє попередній. В сучасній же атеїстичній роботі все ще є спроби прямого, «лобового» зламу релігійного стереотипу, хоча практика підтверджує: такий підхід не дає належної результативності.

Потреби удосконалення і збагачення атеїстичної роботи знову й знову висувають питання про позитивний зміст атеїзму. Перевиховуючи віруючого, ми пропонуємо йому духовний вибір між релігією і атеїзмом. Але для того, щоб він вибрав атеїзм, потрібно, щоб віруючий побачив, що в атеїзмі, в науковому світогляді і комуністичній моралі, а не в релігії містяться відповіді на корінні питання смислу життя, найвищі духовні цінності людства, щоб в атеїзмі він знаходив духовну основу і опору для своєї активної життєвої позиції. Прямолінійним запереченням релігії цього важко досягти. Коли віруючому адресується тільки заперечення, критика релігії, він відповідає тим же щодо атеїзму або замикається в собі, відкидає від себе атеїстичну інформацію, відгороджується емоційним бар'єром самозахисту. Як уже зазначалося, атеїстичне виховання «працює» ефективно, долає релігію насамперед через утвердження позитивного змісту атеїзму — наукового світогляду, високогуманної моралі, нового побуту, найвищих форм соціального життя. Сказане, звичайно, не заперечує і не принижує прямої, безпосередньої, але науково обгрунтованої критики релігії. Стверджуюча і заперечуюча сторони в атеїзмі, як ми вже зауважували, мають гармонійно поєднуватися.

Позитивний зміст атеїзму визначається всім комплексом знань і досвіду, здобутих наукою, і головним чином таких гуманітарних наук, як філософія, історія, етнографія, археологія, право, педагогіка і психологія. Для атеїстичного виховання важливо також враховувати висновки і рекомендації теорії і практики управління соціальними і духовними процесами життя суспільства, теорії і практики діяльності засобів масової інформації і пропаганди. У розробці позитивного змісту атеїзму першочерговим завданням є те, щоб надати йому сучасного наукового змісту і форми, вчасно уточнювати обгрунтування його основоположних ідей відповідно до найновіших висновків і узагальнень науки. Будь-яке «запізнення» тут здебільшого означає, що ми даємо адептам релігії шанс зміцнити їхні позиції, витлумачити ті чи ті новітні дані науки у вигідному для них (хоча й відверто спотвореному) вигляді, даємо їм час на чергову перебудову релігійних постулатів заради пристосування до науки, для створення модерністських, витончених форм релігії, особливо тих, що ґрунтуються на спробах синтезу науки і релігії. Неувага до своєчасного оновлення змісту і форм атеїстичної аргументації може обернутися ще й скепсисом щодо атеїзму і серед світоглядно-індиферентних людей і навіть серед невіруючих.

Товариш Л. І. Брежнев у доповіді на XXVI з'їзді КПРС підкреслював виняткову важливість наукового осмислення всього, що відбувається і у світі, і в нашому суспільстві зокрема, на необхідність аналізу й узагальнення нових явищ⁴. Ця вимога повністю стосується і досліджен-

⁴ Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 96.

ня процесу подолання релігійних поглядів і зміцнення наукового атеїстичного світогляду мас. Щоб атеїстичне виховання було цілеспрямованим і конкретним, потрібен систематичний аналіз тенденцій і форм утвердження серед широких верств населення СРСР діалектико-матеріалістичного світогляду, закономірним наслідком якого є свідомо-атеїстична, активна життєва позиція радянської людини. Слід уточнити знання про атеїстичний потенціал процесу гармонізації усіх сфер духовного життя суспільства зрілого соціалізму, про зв'язок процесу підвищення загальноосвітнього рівня різних верств населення з розвитком масового атеїзму, про ефективність і скоординованість атеїстичної роботи в усіх ланках комуністичного виховання.

Потрібне також комплексне вивчення змін, що відбуваються нині в структурі релігійної свідомості, в духовному обличчі віруючих, у тактиці релігійних організацій під впливом соціального і науково-технічного прогресу. Коли аналізуються тенденції еволюції релігійності, в атеїстичній літературі здебільшого виділяються тільки традиціоналізм і модернізм. Насправді ж зміни тут різноманітніші. Доцільно звертати увагу на такі з них: розмивання релігійності, що приводить до відходу від неї; модернізація релігійності, яка переходить в її розмивання; модернізація релігійності, спрямована на її оновлення, зміцнення, пристосування; пристосування традиційних форм релігійності до сучасних умов; консервація традиційних форм релігійності; зростання питомої ваги «прошарку» таких поглядів та ілюзій, які посідають проміжне місце між релігійною вірою і невір'ям. Це — найчастіше погляди пантеїстичного і деїстичного характеру (у конкретно-соціологічному вивченні перші виявлені у 46,1 проц., а другі — у 64,1 проц. опитаних); поява суміші віросповідних і невірсповідних форм релігійності; збереження серед деяких категорій людей елементів невірсповідної містики у вигляді побутових забобонів, гадання, тлумачення снів та ін. Усе це потрібно враховувати, щоб своєчасно уточнювати, удосконалювати зміст, форми і методи атеїстичної роботи. З цією метою згадані і подібні явища слід аналізувати з різного боку спільними зусиллями філософів, соціологів, істориків, етнографів і психологів.

Міждисциплінарних зусиль потребує і прогнозування можливих змін у релігійній свідомості, передбачення діяльності релігійних організацій і відповідного перспективного планування атеїстичної роботи, завчасної її перебудови.

Дані конкретно-соціологічних досліджень свідчать, що у сфері релігійної свідомості далі поширюватиметься тенденція до «розмивання» релігійних поглядів й розпаду релігійного світогляду. Релігійність довше утримуватиметься в емоційно-психологічній і побутовій сфері життя віруючих. Духовенство прагнучиме закріпити і всіляко акцентувати моменти релігійності в народних традиціях, у побуті і сімейних відносинах. Внаслідок кризи і неухильного відмирання традиційної релігійності протягом певного часу можливе поширення модерністських форм релігійних вірувань, особливо сектантських. Серед тих, хто вагається між релігією і атеїзмом, можлива поява напіврелігійних чи напівсвітських форм ілюзійної свідомості, побудованої на спробах «синтезу», примирення науки і релігії. Однак через принципову несумісність релігійної картини світу з науковими даними, яка стає дедалі очевиднішою навіть для віруючих, в сукупності аргументів на користь релігії духовенство дедалі частіше висуватиме на чільне місце моральну доктрину і «романтику» релігійної обрядовості.

В умовах прогресуючої кризи релігії як форми суспільної свідомості, посилення дії об'єктивних і суб'єктивних чинників секуляриза-

ції релігійні організації намагаються всіляко активізуватися, шукають нові форми і способи впливу на віруючих. З їх боку і з боку зарубіжних релігійних центрів розширюється використання прихованих форм пропаганди і підтримки релігії. Нині ними культивуються такі опосередковані форми підтримки релігії, як збудження пізнавального інтересу до історії релігії і церкви в нашій країні, до життєпису релігійних діячів минулого, пропаганди Біблії не тільки як релігійного, але й як історико-культурного джерела, літературної пам'ятки, зведення правил моралі, культивування «моди» на носіння нагрудних хрестиків, на церковну музику і релігійні пісні; знову й знову робляться спроби оживити інтерес до релігійних традицій і обрядів, церковного мистецтва та ін.

Об'єктивний процес секуляризації, зумовлений соціальним і науково-технічним прогресом, всім розвитком соціалістичного способу життя, — невпинний. Проте за сучасного стану релігійності для повсякденного відходу віруючих від релігійних організацій і переходу на позиції атеїзму потрібен певний період, щоб в їхній свідомості і поведінці нагромадилися необхідні кількісні і якісні зміни. Взагалі, відхід віруючих від релігії відбувається двома основними способами: або через прямий і безпосередній розрив з нею і свідомий перехід на позиції атеїзму, або ж внаслідок поступової, але неухильної еволюції свідомості і поведінки віруючих в бік спочатку стихійного, а потім свідомого атеїзму. На даному етапі і в найближчому майбутньому домінуючим, напевне, буде другий шлях. Безперечно, це не виключає і того, що, як і раніше, одночасно з цим процесом (і внаслідок його) відбуватимуться прямий і безпосередній розрив віруючих з релігією і їх свідомий перехід на позиції наукового атеїзму. Тому і стратегічна програма подолання всіх форм релігійності має охоплювати всю систему здійснення виховних заходів, спрямованих на неухильну зміну світогляду і психології віруючих, на заміну у них релігійних стереотипів мислення і поведінки — нерелігійними, на вкорінення і зміцнення в їхній свідомості наукових поглядів, а в поведінці — норм комуністичної моралі.

Комплексний підхід до атеїстичного виховання в умовах розвинутого соціалізму покликаний забезпечити формування не тільки у всіх категорій населення свідомого, критичного ставлення до будь-яких виявів релігії, але й систематичне відтворення науково-матеріалістичного світогляду серед нових поколінь. Адже атеїзм як науковий світогляд і основана на ньому активна, непримиренна щодо релігії життєва позиція автоматично не формується у представників нових поколінь. Соціалістичні суспільні відносини, весь устрій духовного життя в нашій країні об'єктивно породжують і утверджують атеїстичні установки мислення і поведінки. Але дія об'єктивних чинників формування атеїстичного світогляду на ту чи іншу конкретну людину неодмінно має посилюватись мікросередовищем, адже це значно нейтралізує вплив релігійників. Тому, поки існують релігійні організації, що намагаються стримати процес секуляризації і розвитку атеїзму, останній необхідно цілеспрямовано виховувати у кожного нового покоління з допомогою методів і засобів, які відповідають конкретно-історичним суспільним умовам.

У доповіді на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев вказував на необхідність враховувати в ідейно-виховній роботі належним чином те, що умови, в яких усі ми живемо і працюємо, останнім часом значно змінилися. Іншою стала радянська людина. Збагатилась її знання, підвищилась ерудиція, значно зросли духовні запити. Розширився і збагатився арсенал ідеологічних засобів. Виходячи з цього, з'їзд поставив завдання перебудови багатьох ділянок і сфер ідейно-виховної

роботи. «Треба добитися,— говорив Л. І. Брежнев,— щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»⁵.

Поставлені завдання безпосередньо стосуються і атеїстичного виховання.

У теоретичне обґрунтування атеїстичного світогляду, в наукове забезпечення атеїстичної роботи роблять істотний вклад усі галузі суспільствознавства. Дальший розвиток теорії атеїзму стимулюється філософськими дослідженнями, насамперед у галузі матеріалізму і діалектики, загальносоціологічної теорії, методології соціального і природничонаукового пізнання, розробки філософських проблем формування світогляду. Важливо своєчасно осмислювати найновіші досягнення філософської науки, включати їх у теоретичне обґрунтування атеїзму, теоретичну критику релігії, практику атеїстичного виховання.

Дані історичних досліджень завжди органічно входили в науковий фундамент атеїзму. Історичній науці належить провідна роль у викритті міфів про походження релігії, розвінчання «священних книг», різних легенд про релігійні чудеса та ін. В атеїзмі виникла навіть спеціальна галузь «історична критика релігії», яка показує історично минулий характер релігії, соціальні причини її виникнення і відмирання, аналізує історію різних релігійних течій. З позицій історичної науки ефективно спростовується релігійний світогляд і обґрунтовується атеїстичний світогляд. Але фундаментальних історичних досліджень з питань релігії і атеїзму все ще недостатньо. Тим часом питання історичної оцінки ролі релігії нині стали в центр протиставлення релігії і атеїзму. Богослови всіх мастей намагаються дати історичну реабілітацію релігії, силкуються всіляким прикрашуванням і виправданням її минулого обґрунтувати необхідність її збереження нині і в майбутньому. Особливо посилюється така тенденція в пропагандистських кампаніях зарубіжних клерикальних центрів. Зміст цих кампаній становить витончена фальсифікація історії атеїзму, релігії і церкви, зокрема на Україні, містифіковане зображення ролі релігії в історії України. Ватикан, наприклад, твердить, що християнство на Русі з самого початку нібито було католицьким, і навіть оголошує Кирила і Мефодія святими сопокровителями Європи, які, мовляв, несли освіту слов'янам за квазізовано римської церкви, намагається воскресити уніатство, зображуючи його історичним прообразом сучасного екуменізму. З огляду на це підвищується наукове і науково-пропагандистське значення досліджень історії релігії і церкви на Україні.

Особливої актуальності набувають розробка і пропаганда питань наукової, класово-партійної оцінки місця та ролі релігії взагалі і православ'я зокрема в історії нашої країни. В атеїстичній літературі інколи ще існують крайності: або перебільшення історичної ролі православ'я, або заперечення будь-якої його ролі. Загальної формули, яка б годилась для однозначної оцінки ролі православ'я за весь тисячолітній період його існування в нашій країні, напевно, не слід шукати. Але історичні дослідження дають потрібний матеріал для того, щоб з'ясувати, в який період воно відіграло або могло відігравати відносно прогресивну роль, а в який — цілком служило реакції. Скажімо, в період формування феодальних суспільних відносин, становлення централізованої держави на Русі, боротьби з татаро-монгольською навалюю православ'я, сприяючи цим процесам, відіграло певну історично

⁵ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 93.

прогресивну роль. Але за своєю класовою суттю воно завжди було і є ідеологією експлуаторських класів, антинауковим світоглядом і тому загалом його соціальна роль є негативною.

Практика атеїстичного виховання, актуальність розвінчання новітніх теологічних фальсифікацій історії людства і народів нашої країни зумовлюють потребу в дальших ґрунтовних дослідженнях історії православ'я, інших релігійних течій, історії релігії взагалі. Тільки з допомогою історичної науки атеїзм зможе дати повну картину закономірностей виникнення, функціонування і відмирання релігії як соціально-історичного явища. Необхідно глибоко і всебічно розібратися, на яких етапах, за яких умов розвитку людства і якою мірою релігія виступає історично-необхідним способом самосвідомості, формою духовно-практичного освоєння дійсності, типом світогляду, способом соціального життя, а коли її історична необхідність відпадає і вона продовжує існувати і відтворюватися лише через наявність форм існування людей, неадекватних людській сутності, завдяки підтримці зацікавлених у ній соціальних сил, за інерцією соціально-психологічної традиції.

Слід було б уточнити і поняття, які вживаються для оцінки самого факту появи християнства на Русі. Від енциклопедій до шкільних підручників подибуються вислови «прийняття християнства», «хрещення Русі», тоді як правильніше було б говорити про введення, навіть насадження християнства. Адже не було одноактного «хрещення Русі», а було поширення, нав'язування (часто явно примусове) християнства серед населення давньоруської держави, яке тривало століттями. Християнство «приймала» князівська верхівка та її оточення, а простий люд не сприймав і не розумів християнства, протинився йому. Виникло своєрідне «двовір'я» — суміш привезеного з Візантії християнства і місцевих релігійних культів — двовір'я, яке існувало ще кілька століть після проголошення «хрещення Русі».

Треба також уточнити і оцінку дохристиянських релігійних вірувань на Київській Русі. Ми все ще часто послуговуємося, як пишеться в УРЕ, умовно прийнятими поняттями «поганство», «язичництво». Але чому наші предки були «погани»? Хіба їх вірування не були такими ж, як і інші політеїстичні релігії? Хіба ці вірування за своєю суттю не були такими ж фантастичними, як і саме християнство? Гадаємо, що пора нам вилучити з наукового вжитку терміни «поганство» і «язичництво», які походять від церковників і відображають їх лайливо-зневажливе ставлення до всього нехристиянського. Адже є цілком адекватні поняття: «родо-племінні культури», «первісні вірування», «політеїстичні релігії». Підкреслимо, що досить цінними для об'єктивної оцінки дохристиянських вірувань є археологічні дослідження первісних племен, які населяли у давнині територію нинішньої України.

Чимало спільних питань має атеїзм з правознавством. Загальні правові проблеми, що стосуються релігії і атеїзму, вирішені відокремленням церкви від держави і школи від церкви, конституційним визнанням і гарантуванням свободи совісті, нормами радянського законодавства про релігійні культу. Але в практиці атеїстичної роботи виникають питання, пов'язані з застосуванням законодавства про культу, його дальшою розробкою, з аналізом релігійних тлумачень правових норм, особливостей правосвідомості сучасних віруючих. У всіх цих питаннях, як і в боротьбі проти клерикально-антикомуністичної пропаганди, яка поширює міфи про порушення прав віруючих в СРСР, атеїстам потрібна допомога від спеціалістів у галузі держави і права. Практика вимагає посилення взаємозв'язку атеїстичного і

правового виховання, дальшої розробки проблем свободи совісті у єдності їх філософських, правових, моральних, політичних аспектів, своєчасного критичного аналізу найновітніших інтерпретацій свободи совісті у буржуазному праві.

У теорії і практиці атеїстичного виховання є питання, які різними сторонами входять у сферу компетенції багатьох суспільних наук. Це передусім розкриття негативної соціальної ролі релігії в сучасних умовах. Незважаючи на її модернізацію, осучаснення, пристосування, вона продовжує відігравати реакційну соціальну роль насамперед внаслідок того, що орієнтує світогляд і установки людини з реального, земного на ілюзійне, потустороннє. Щодо цього треба конкретніше, предметно розібратися і показати, що й чому у релігії залишається неприйнятним навіть тоді, коли духовенство виступає за науку, соціальний і культурний прогрес. Останнє аж ніяк не означає, що релігія змінює свою суть і соціальну функцію. Змінює позицію духовенство. Враховуючи реальну ситуацію, настрої і прагнення віруючих, ті чи інші його кола або представники можуть в конкретних питаннях суспільного життя стояти певною мірою на прогресивних позиціях. Марксистиченіці проти релігії як антинаукового світогляду, але за єдність віруючих і невіруючих у боротьбі за мир і соціальний прогрес, за союз з усіма миролюбними і демократичними силами.

Соціальна суть релігії змінитися не може. Однак в рамки релігійних учень і лозунгів може вкладатися різний політичний зміст. Товариш Л. І. Брежнев у доповіді на XXVI з'їзді КПРС показав це на прикладі ісламських лозунгів. «У деяких країнах Сходу,— говорив він,— останнім часом активно висуваються ісламські лозунги. Ми, комуністи, з повагою ставимося до релігійних переконань людей, які сповідують іслам, як і інші релігії. Головне в тому, які цілі ставлять собі сили, що проголошують ті чи інші лозунги. Під прапором ісламу може розгортатись визвольна боротьба. Про це свідчить досвід історії, в тому числі й зовсім недавній. Але він же говорить, що ісламськими лозунгами оперує і реакція, яка піднімає контрреволюційні заколоти. Вся справа, отже, в тому, яким є реальний зміст того чи іншого руху»⁶.

В Європі й Америці є кола віруючих і церковні діячі, які намагаються обґрунтувати боротьбу проти експлуатації, імперіалізму, мілітаризму, неоколоніалізму, расизму, виступають за прогресивні соціальні перетворення. Водночас клерикально-антикомуністичні центри, яких немало в капіталістичних країнах, проповідують у релігійній формі найреакційніші ідеї — фашизм, мілітаризм, неминучість термоядерної світової війни, расизм, шовінізм, націоналізм, войовничу антирадянщину. Клерикально-антикомуністична пропаганда у тій частині, яка адресується населенню нашої країни, розрахована на «тихе» відродження, зміцнення релігійності. Водночас практикується підбурювання релігійного екстремізму і фанатизму, активізуються спроби посилити взаємозв'язок релігійних і націоналістичних пережитків. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський у доповіді на XXVI з'їзді Компартії України відзначав: «У своїх підступних цілях ідейні противники соціалізму використовують величезний пропагандистський апарат, а також дедалі ширші наукові, економічні і культурні зв'язки, туризм, особисті контакти. При цьому вони роблять ставку на окремих відщепенців, на

⁶ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 15—16.

тих, хто зрадив свою країну в пошуках пресловутого «раю на землі обітованій», на релігійних екстремістів і фанатиків»⁷.

Вся зарубіжна релігійна пропаганда не відмовилась і не відмовиться від боротьби з атеїзмом. Форми її, безперечно, змінюються, але, як і раніше, головні зусилля спрямовуються на дискредитацію, псевдотеоретичне спростування атеїзму, за якого він здебільшого зображується як наслідок культурної відсталості, морального занепаду, подається як «політичний тактичний прийом» тощо. Імперіалістичні теоретики і практики ідеологічної війни відводять релігії неабияку роль у планах «розмивання» комунізму, які вони розглядають як засіб підірвати комунізм у його основоположних соціально-політичних і світоглядних принципах. Стратегічна мета цього клерикального засобу зводиться до того, щоб через пропаганду псевдотеоретичного спростування наукового атеїзму і дискредитацію атеїстичного виховання в СРСР, викликати ревізію марксистсько-ленінського вчення про релігію, відмову комуністів від атеїзму. Вороги атеїзму мріють про розчинення комунізму в релігії, перехід марксистів в лоно церкви.

Спекулюючи на релігійній обмеженості світогляду віруючих, клерикально-буржуазні ідеологи роблять спроби дискредитувати комунізм шляхом дискредитації атеїзму. Поряд з вигадками про те, що атеїзм внутрішньо не пов'язаний з комуністичним вченням, в арсеналі апологетів імперіалізму — міф про те, що комунізм нібито зводиться виключно до атеїзму, а суть соціалістичної революції і соціалістичних перетворень — до боротьби з релігією і церквою.

Клерикально-антикомуністичні центри пропаганди на СРСР взяли тривалий курс на те, щоб: забезпечити релігійний канал буржуазного ідеологічного проникнення; здійснювати під ширмою релігії антирадянські ідеологічні диверсії; зміцнювати позиції релігійних організацій, що традиційно орієнтуються на свої зарубіжні віросповідні центри, і добиватися для них певних привілеїв; поставити собі на службу релігійних екстремістів і фанатиків; стимулювати порушення радянського законодавства про релігійні культу з тим, щоб підбурювати віруючих на антирадянські виступи.

Зловісним альянсом всієї антирадянщини, що виступає в релігійній формі, є злиття антикомунізму, міжнародного сіонізму, буржуазного націоналізму і політичного клерикалізму. Ось чому тов. В. В. Щербицький у доповіді на XXVI з'їзді Компартії України вказував на необхідність посилювати атеїстичне виховання населення, рішуче присікати спроби зарубіжних церковних і сектантських центрів використовувати релігію у ворожих соціалістичних цілях⁸. Інспіровані з-за кордону клерикальні ідеологічні диверсії, на вудочку яких бездумно потрапляють релігійні екстремісти, можна передбачити, завчасно вжити проти них запобіжних заходів і повністю нейтралізувати спільними зусиллями науковців і практиків, зокрема зусиллями спеціалістів у галузі суспільних наук і пропагандистів атеїзму.

Суспільствознавчі науки разом з природознавством, як уже відзначалося, визначають наукову базу атеїзму. В атеїстичній роботі слід враховувати те, що релігія завжди використовувала в своїх цілях гуманітарні науки. Вона приваблювала віруючих і впливала на хід подій не стільки своїм власним змістом, скільки запозиченими нею з інших галузей знання вченнями і концепціями. У власному вигляді релігія, як вчення про надприродне, шляхи і способи спілкування з

⁷ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їздові Комуністичної партії України, с. 54.

⁸ Див.: там же, с. 55.

ним, ніде і ніколи не виступала. Вчення про надприродне в релігійних системах завжди обростало філософськими, соціальними, політичними, моральними, правовими, естетичними концепціями. Історична роль тієї чи іншої релігії значною мірою залежить від тих нерелігійних концепцій, що включені в її систему.

Марксистське суспільствознавство через свою наукову природу атеїстичне в принципі, включає в себе атеїзм як галузь знання, живить його дальший розвиток. В. І. Ленін підкреслював, що марксизм — це діалектичний і історичний матеріалізм, який несумісний ні з якою релігією. Тому боротьба з релігією є азбукою *всього* матеріалізму і, отже, марксизму. Але марксизм не є матеріалізм, що спинився на азбуці. Він іде далі і вчить, як треба *вміло* боротися з релігією⁹. В сучасних умовах успіхи у вихованні науково-атеїстичного світогляду значною мірою залежать від того, наскільки ефективно теорія і практика комуністичного виховання використовуватиме досягнення всього комплексу наук, наскільки успішним буде теоретичне забезпечення всіх ланок ідейно-виховної роботи, наскільки остання буде підпорядкована реалізації загальних завдань комуністичного будівництва, зокрема завдань формування нової людини. Товариш Л. І. Брежнев у доповіді на XXVI з'їзді КПРС вказував на необхідність дальшого удосконалення соціалістичного способу життя, викорінення всього, що заважає формуванню нової людини¹⁰.

Перспективи економічного і соціального розвитку країни, розвитку соціалістичного способу життя, науки і культури, як видно з «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», розширюють умови для утвердження атеїзму і подолання релігії. Важливо повною мірою і цілеспрямовано їх використати. Як підкреслює товариш В. В. Щербицький, «суть справи зводиться до того, щоб, по-перше, зміст усієї виховної роботи став більш актуальним, ідейно насиченим... І, по-друге, важливо, щоб форми ідеологічної роботи повніше відповідали сьогоднішнім запитам і потребам радянських людей, враховували зрослий рівень їх знань, ерудиції, інформованості, культури»¹¹.

Суспільна свідомість у період розвинутого соціалізму досягла високого рівня зрілості: науковий світогляд в гармонійному поєднанні з комуністичними ідейно-політичними і моральними переконаннями, соціальною активністю характеризує духовний світ абсолютної більшості радянських людей. Однак слід мати на увазі, що неухильне підвищення добробуту, загальноосвітнього і культурного рівня має ще не означає автоматичного збагачення духовного світу кожної людини.

Антиподи соціалістичного способу життя, пережитки минулого не мають об'єктивного ґрунту в соціалістичних суспільних відносинах. Вони зберігаються серед тих чи інших категорій населення з-за низького рівня їхньої духовної культури, обмеженості соціальних зв'язків, а також із-за недостатньої диференціації, цілеспрямованості ідеоло-

⁹ Див.: Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії.— Повне збір. творів, т. 17, с. 392.

¹⁰ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 78.

¹¹ Щербицький В. В. Про підсумки XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і завдання партійних організацій республіки по виконанню його рішень, настанов і положень, висунутих товаришем Л. І. Брежневим у Звітній доповіді ЦК КПРС: Доп. на зборах партійного активу республіки, 17 берез. 1981 р.— Радянська Україна, 1981, 18 берез.

гічної роботи, відсутності на місцях цілеспрямованого формування громадської думки тощо.

Релігійність та інші пережиткові явища переплітаються. Тому боротьба з пережитками минулого, антиподами комуністичної моралі вимагає об'єднаних зусиль партійних і громадських організацій, закладів освіти і культури, засобів масової інформації і пропаганди, комплексного впливу на свідомість, умови і спосіб життя людей з метою формування у них високих соціальних і духовних якостей. Різні пережитки у свідомості і поведінці людей зберігаються і виявляються здебільшого не окремо, а у переплетенні. І боротьба з ними вимагає застосування різноманітних засобів, форм і методів. Потрібно забезпечити взаємозв'язок, взаємодоповнення, взаємопосилення всіх напрямів і частин комуністичного виховання. Релігійність, наприклад, переплетена з приватно-власницькими, міщанськими, егоїстичними, а то і націоналістичними пережитками. Тому атеїстичне виховання має виступати у комплексній найтіснішій взаємодії з ідейно-політичним, трудовим, моральним, інтернаціоналістським, патріотичним, правовим, естетичним, загальнокультурним, фізичним вихованням. Атеїстичне, як і все комуністичне виховання,— це боротьба за цілісний духовний світ людини.

З цього випливає необхідність посилення уваги до питань духовного удосконалення особи, формування у кожної радянської людини зрілих і багатих духовних потреб і інтересів. В активному, цілеспрямованому формуванні інтересів і потреб особи Комуністична партія бачить, як було відзначено на XXVI з'їзді КПРС, одне з стратегічних завдань своєї соціальної політики¹². Ця політика дає можливість найбільш повно і ефективно долати всілякі пережитки минулого, утверджувати гідне людини духовне обличчя мас, основане на науковому світогляді і високогуманній, комуністичній моралі.

* * *

Исследование теоретических и методологических проблем атеистического воспитания и разработка рекомендаций для его практики требуют всестороннего анализа религии как объекта преодоления и атеизма как объекта утверждения в целостности их составных частей и функций. Бытующие в атеистической литературе определения религии исходят главным образом из ее гносеологических и общесоциологических характеристик, в то время как требуется комплексное ее рассмотрение, неразрывно соединяющее философский, социологический, конкретно-исторический, психологический и социально-психологический подходы. Это же относится и к разработке теории научного атеизма, теории и методики атеистического воспитания. Дальнейшее совершенствование теории и практики атеистического воспитания должно происходить на основе осмысления и реализации требований XXVI съезда КПСС к идейно-воспитательной работе, его выводов и рекомендаций по вопросам укрепления материальных и духовных основ социалистического образа жизни, формирования нового человека, принятой съездом программы экономического, социально-политического и духовного развития советского общества в восьмидесятые годы.

¹² Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 78.

В. А. ПИДДУБНИЙ, М. О. САКАДА, В. М. ЧОРНИЙ

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

(З досвіду консультаційно-методичної роботи
на промислових підприємствах)

Одним із першочергових завдань розвитку радянського суспільства на сучасному етапі комуністичного будівництва є прискорений розвиток науково-технічного прогресу, дедалі органічніше поєднання його досягнень з перевагами соціалізму. Революція в науці і техніці вимагає кардинальних змін у стилі та методах господарської діяльності, постійного творчого пошуку нових ефективних шляхів розв'язання соціально-економічних проблем, вивчення і ефективного використання об'єктивних закономірностей, притаманних суспільству розвинутого соціалізму.

Як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, головна із проблем сьогоденного дня, яка охоплює усі сфери народного господарства,— це завершення переходу на переважно інтенсивний шлях розвитку. У Звітній доповіді XXVI з'їздові КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що нині «наука повинна бути постійним «порушником спокою», показуючи.., де сучасний рівень знань дає можливість йти вперед швидше, успішніше. Треба продумати, як перетворити цю роботу в невід'ємну частину механізму управління»¹.

Успішне функціонування господарського механізму має за неодмінну умову включення в науково-технічну творчість всіх учасників суспільного виробництва, здійснення в його ланках таких перетворень, що якнайбільше сприяють швидкому впровадженню нових прогресивних ідей у масове виробництво. Важливим засобом досягнення зазначених цілей є інтеграція науки й виробництва, яка сприяє ефективному використанню науково-технічних і соціально-виробничих резервів. Роль цього фактора особливо зростає нині, коли вирішального значення набувають інтенсивні методи господарської діяльності. «Якщо проаналізувати всі ланки складного ланцюга, який з'єднує науку з виробництвом,— зазначав товариш Л. І. Брежнев,— то не важко побачити, що найслабшими є ланки, зв'язані з практичною реалізацією досягнень науки, з їх впровадженням у масове виробництво»².

Останнім часом чимало зроблено для успішного розв'язання цієї проблеми. Але є ще багато невідкладних теоретичних і практичних питань інтеграції науки і виробництва, на вивчення яких партія спрямовує увагу спеціалістів. Особливо це стосується проблем удосконалення управління сучасним виробничим колективом. «Партія і держава,— наголошує товариш Л. І. Брежнев,— потребують досліджень проблем, зв'язаних насамперед з всебічним розвитком виробництва і управ-

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 52.

² Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 30 бер. 1971 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 245.

ління виробництвом, рекомендацій, які дають можливість істотно підвищити його ефективність»³.

Відзначимо, що в галузі розробки проблем соціального управління особливо дається взнаки відставання прикладних досліджень від теоретичних. Крім того, постійно заявляє про себе потреба комплексного аналізу соціального управління, за якого воно розглядається не ізольовано, не само по собі, а як одна із сторін суспільної життєдіяльності, органічно пов'язана з іншими сферами (виробництвом, духовним життям, політикою тощо). Такий підхід сприяє вдосконаленню механізмів управління соціалістичним суспільством, допомагає ефективніше використовувати великі можливості зрілого соціалізму⁴.

У практиці управління використовуються знання і досягнення різних суспільних наук: філософії, теорії наукового комунізму, політичної економії, соціології, соціальної психології, педагогіки, етики тощо. Підвищення наукового рівня управління пов'язане з тим, що воно спирається на дедалі глибше пізнання соціальних законів. Відбувається постійне вдосконалення механізму управління господарством, усім суспільним життям, налагоджується чіткіша взаємодія суб'єктів і об'єктів управління різних рівнів, підвищується кваліфікація управлінських кадрів, створюється сучасна система інформації для потреб управління, робляться нові кроки в його автоматизації, у використанні сучасних наукових і технічних засобів, особливо математичних методів та електроннообчислювальної техніки⁵.

Та поміж цих чинників найважливішим, як і завжди, лишається той, що його називають надзвичайно емким словом «людський». Вплив цього чинника на життєдіяльність і розвиток суспільства є вирішальним, а це зумовлює якнайпильнішу увагу до його вивчення. Управлінські процеси все більшою мірою стають предметом всебічного наукового дослідження. В теорії соціального управління актуалізується низка питань, які мають безпосередній вихід у соціальну практику і разом з тим — істотне методологічне значення.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів» (1979), а також у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) чітко визначені орієнтири діяльності господарських органів і спеціалістів у галузі теорії управління. Вони націлюють на комплексне розв'язання економічних і соціальних проблем, на якнайповніше задоволення дедалі зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих. При цьому підкреслюється необхідність щонайширшого впровадження у виробництво науково-технічних досягнень.

У Звітній доповіді XXVI з'їздові Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслив, що «необхідно поліпшити координацію суспільствознавчих досліджень, зосередивши зусилля вчених на глибокому вивченні актуальних проблем розвинутого соціалізму, ... розроб-

³ Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.—В кн.: Ленінським курсом. К., 1976, т. 5, с. 521.

⁴ Див.: Керимова Т. В. Социальный прогресс и управление. М., 1980, с. 7—8.

⁵ Див.: Афанасьев В. Г. Некоторые проблемы управления в развитом социалистическом обществе.—В кн.: Научное управление обществом. М., 1980, вып. 13, с. 91—92.

ці всебічно обґрунтованих пропозицій про шляхи дальшого вдосконалення господарського механізму, управління соціальними процесами»⁶.

Аналізуючи шляхи і засоби підвищення ефективності соціологічних досліджень, слід передусім зазначити, що одним із таких засобів є комплексний підхід, тісний зв'язок соціологічного знання з іншими галузями наукового знання, широке застосування в дослідженнях кількісних, математичних методів, обчислювальної техніки. Соціологічний аналіз суспільних явищ є комплексним, він повинен охоплювати всі істотні зв'язки і відношення об'єкта.

Наприклад, розглядаючи специфіку такого об'єкта дослідження, як виробничий колектив, соціолог має, зокрема, з'ясувати: основні параметри і роль цього об'єкта, особливості його зв'язку з іншими об'єктами; специфіку складових об'єкта як системного утворення, характер і особливості взаємодії їх — однієї з одною та з системою в цілому; значення соціально-рольових відносин працівників даного колективу; завдання управлінської діяльності в умовах конкретного виробництва і, нарешті, роль самоуправління в колективі, участі трудящих в управлінні виробництвом, соціальної активності членів виробничого колективу.

Важливим засобом підвищення ефективності соціологічних досліджень є прискорення впровадження їх результатів у практику управління. Скороченню часу впровадження результатів соціологічних досліджень у практику соціального управління виробничими колективами може, на наш погляд, істотно сприяти створення консультативно-методичних центрів (КМЦ) по дослідженню соціальних та соціально-психологічних проблем управління (при безпосередньому сприянні академічних інститутів і кафедр вузів) у різних галузях виробництва, регіонах, об'єднаннях, на великих підприємствах. Гадаємо, що КМЦ — ефективна форма акумулювання соціального знання і передового досвіду, оперативного доведення їх до керівників виробництва усіх рівнів.

Один з таких експериментальних консультативно-методичних центрів, створений і ініційований Інститутом філософії АН УРСР, діє на Чорноморському суднобудівному заводі. КМЦ міцно пов'язує свою роботу з розв'язанням тих завдань, що стоять перед адміністрацією, партійною, профспівковою, комсомольською організаціями, всім колективом підприємства. Мета діяльності КМЦ — підвищення рівня та якості соціального управління, цілеспрямована науково-методична і практична допомога керівникам різних ланок з проблем соціального розвитку колективів, з питань практики соціального управління, вдосконалення стилю і методів роботи управлінських кадрів тощо. КМЦ сприяє впровадженню у практику соціологічних та соціально-психологічних методів управління виробництвом, знайомить з передовим досвідом господарювання та сучасною управлінською практикою, провадить індивідуальні і групові консультації для керівників виробничих підрозділів. Здійснює він також соціологічну експертизу запланованих (і вже впроваджених) нововведень, прогнозує можливі соціальні наслідки цих нововведень, подає методичну та практичну допомогу під час розробки і здійснення програм соціологічних досліджень та соціальних експериментів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва. Однією з найважливіших функцій КМЦ є аналіз соціальних резервів стабілізації кадрового складу колективу, розроблення практичних заходів для оптимальної соціальної, професійної і виробничої адаптації різних категорій працівників.

⁶ Дня.: Радянська Україна, 1981, 11 лют.

КМЦ вивчає пропозиції трудящих щодо поліпшення діяльності підприємства, пропонує науково обгрунтовані форми їх впровадження, складає програми підвищення кваліфікації керівників, рекомендує методи добору, розстановки і закріплення кадрів, найдоцільніші в умовах конкретного виробництва. За допомогою КМЦ формується актив громадських соціологів з числа кадрових робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, які беруть участь у вивченні громадської думки.

КМЦ застосовує у своїй діяльності такі форми роботи, як лекційна пропаганда, видання інформаційних бюлетенів, проведення заводських науково-практичних конференцій, організація тематичних виставок, засідань «круглого столу», що широко висвітлюються у заводській багатотиражній газеті, консультації з питань соціального управління із залученням відомих учених тощо.

Для забезпечення ефективності роботи, планування координації і науково-методичного керівництва діяльністю КМЦ створюється координаційна рада (КР) на чолі з директором підприємства. До складу ради входять представники наукових установ (група наукових консультантів — ГНК) і працівники підприємства (організаційно-методична група — ОМГ). Різноманітну поточну наукову, організаційно-методичну і практичну роботу виконують робочі групи (РГ). Основні функціональні напрями її такі: збирання, аналіз і поширення соціальної інформації; соціальна експертиза, консультування; навчання керівних кадрів; соціальний експеримент; розробка і впровадження рекомендацій. Функціонування КМЦ можна зобразити за схемою (див. с. 33).

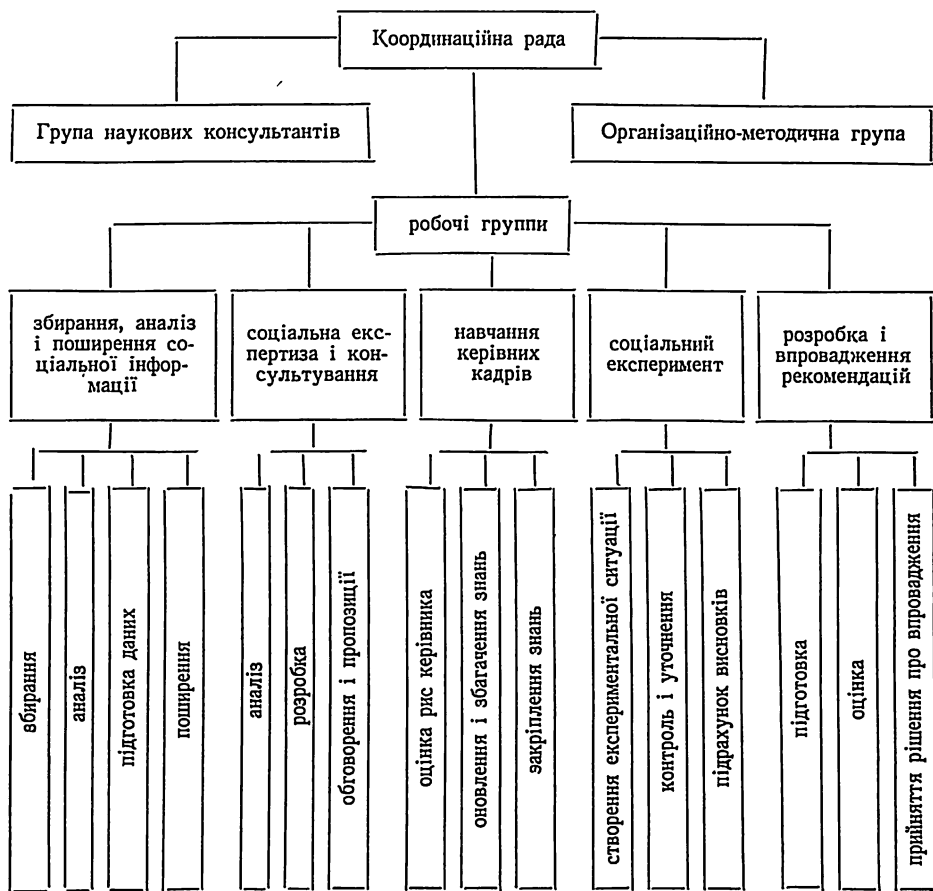
Здійснювати соціальне управління на рівні сучасних вимог неможливо без конкретно-соціологічних досліджень, без практичного застосування їх результатів на кожному підприємстві. Отож, важливим є постійне та оперативне інформаційне забезпечення керівників усіх рівнів управління новітніми даними соціологічних розробок. Відповідно актуалізуються і такі завдання, як дослідження стилю і методів управлінської діяльності, аналіз особистих рис і рівня компетентності керівників різних рівнів. Причому слід підкреслити, що реалізація даних завдань має здійснюватись у межах соціологічного обстеження всієї соціальної структури колективу підприємства.

Складність соціально-економічних завдань, що розв'язуються на сучасному промисловому підприємстві, зумовлює й збільшення обсягу управлінської інформації, зростання і ускладнення функцій виробничих колективів. Практика засвідчує, що зазначені обставини часто-густо спонукають керівника приймати рішення за умов недостатньої інформації. Інколи ж, навпаки, керівникові важко в стислі строки опрацювати досить значний обсяг інформації, вибрати з неї найістотніше для вироблення того чи іншого управлінського рішення.

Соціологічний аналіз і обробка інформації про суспільні процеси і явища є дійовим засобом оптимізації використання методів соціального управління. Адже соціологічна інформація сприяє ефективному управлінню тільки тоді, коли вона має цільовий характер, дає можливість робити висновки про стан виконання основних завдань, що стоять перед колективом як у галузі управлінсько-господарської, так і політико-виховної роботи. Добре продумана і налагоджена система соціологічної інформації забезпечує умови для своєчасного і чіткого виявлення основних соціально-виробничих проблем на підприємстві, найважливіших тенденцій розвитку соціальних процесів для оперативного доведення до відома суб'єкта управління стану справ на виробництві, якнайширшого залучення трудящих до участі в управлінні підприємством.

Однак інформація як така сама собою не перетворюється на дійовий інструмент соціального управління, на оптимальні рішення, практичні рекомендації. Вона має бути оброблена засобами автоматизованої системи управління (АСУ), що функціонує на підприємстві, проаналізована і з погляду її значущості, і з погляду недостатності. Діяльність консультативно-методичного центру і спрямована на те, щоб допомогти керівникам різних ланок визначити потребу в тих чи тих даних як для себе, так і для всього апарату управління.

Схема структури і функціонування КМЦ

Одним із напрямів роботи КМЦ є організація соціальної експертизи запланованих і здійснюваних нововведень. Для цього залучаються найкомпетентніші «власні» спеціалісти, а також фахівці з інших підприємств, організацій чи установ, які, так би мовити, неупередженим, стороннім оком можуть подивитися на те нове, що пропонується, і висловитись щодо його доцільності і можливих наслідків запровадження.

Сучасне промислове підприємство має значні ресурси для виконання складних соціально-виробничих завдань. Але для того, щоб

реалізувати ці потенціальні можливості з найбільшою користю, треба створити належні умови (це, насамперед, раціональна організація виробництва, ефективне управління ним та ін.).

Партія висунула вимогу про те, що поліпшення управління і вдосконалення господарського механізму мають бути поставлені на службу завданням інтенсифікації економіки, забезпечення більш високих результатів виробництва при менших затратах і ресурсах. У доповіді Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. Тихонова на XXVI з'їзді КПРС відзначається, що у зв'язку з цим «удосконалення механізму управління настійно вимагає глибокої зміни змісту, методів і стилю діяльності, перебудови самої психології управлінських кадрів»⁷.

Дійовим засобом розв'язання цього завдання виступає соціологічне діагностування соціально-виробничих проблем, яке дає змогу оцінити ефективність наявних методів управління, з'ясувати їх вплив на рівень продуктивності й організації праці, стан морально-психологічного клімату в колективі. Одним з основних методів такої діагностики є експертне опитування. Управлінська практика останніх років показує, що вміле застосування експертних оцінок в управлінні дозволяє істотно підвищити рівень планування на виробництві, що в кінцевому підсумку сприяє раціональному використанню його матеріальних, фінансових та трудових ресурсів. Експертні опитування виявилися досить ефективними під час підготовки науково обгрунтованих рішень, які стосуються управління діяльністю колективу підприємства, складання планів його соціального й економічного розвитку, розробки цільових програм та визначення тематики досліджень (зокрема конкретно-соціологічних) тощо. Крім того, експертне опитування як метод соціологічного аналізу має чималу соціальну значущість, оскільки залучає до розробки управлінських заходів і оцінювання їх реалізації працівників різних ланок виробництва і водночас виявляє ступінь їхньої участі у процесі управління, а це, певна річ, зумовлює піднесення їхньої соціально-політичної активності.

Соціологічний аналіз стає справді дійовим засобом, коли він обіймає всю сукупність управлінських відносин і здійснюється комплексно, з використанням багатого арсеналу засобів наукового дослідження: вже названого експертного опитування, а також анкетування, інтерв'ювання, включеного спостереження, контент-аналізу документальних матеріалів і заводської преси.

Такий підхід дає змогу всебічно проаналізувати соціальні явища і процеси, виявити найхарактерніші особливості життєдіяльності досліджуваного колективу, виробити і переконливо обгрунтувати конкретні, дійові рекомендації, здійснити правильний вибір цілей і засобів удосконалення практики соціального управління.

До завдань, що покладаються на КМЦ, належить і організація консультацій з питань управління. Вони стають особливо відчутною підмогою керівникові, коли йому доводиться розв'язувати зовсім нові питання, з якими він раніше не стикався. На жаль, цей ефективний засіб підвищення оптимізації соціального управління ще не дістав достатнього розуміння з боку господарських керівників. А досвід переконує, що це важливий соціальний резерв управління, одна з ланок зв'язку між його теорією і практикою. Зазначена форма науково-практичної діяльності заслуговує на всіляку увагу, оскільки завдяки консультаціям керівник дістає змогу довідатись про різні підходи до ана-

⁷ Тихонов М. О. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року: Доп. на XXVI з'їзді КПРС, 27 лют. 1981 р.— Радянська Україна, 1981, 28 лют.

лізу нестандартних виробничих і управлінських ситуацій і до вироблення рішень в аналогічних випадках.

Функції консультанта з питань управління різнобічні: він виступає і як експерт під час прийняття рішень, і як радник, що орієнтує керівників на вибір певної стратегії, стилю управління, і, нарешті, у певному розумінні як наставник, бо сприяє розширенню професійних можливостей керівника⁸.

Можливості і зміст управлінського консультування поки що не стали предметом дослідження вітчизняних соціологів, а потреба в таких розробках дуже велика.

Невпинне техніко-економічне вдосконалення виробництва, ускладнення господарських зв'язків ставить керівника в умови, за яких він не може обійтися багажем старих знань, спинитися у професійному і творчому зростанні, забувати про загальнодержавне, ідейно-політичне значення місії, яка на нього покладена. Вдосконалення ділових і політичних якостей керівника, поєднання тверезого розуму і практичної кмітливості з повсякчасним інтересом до всього нового, прогресивного, з виробленням економічної культури, з умінням працювати з людьми, високою відповідальністю за доручену справу — в цьому партія вбачає обов'язок і справу честі господарських кадрів.

Як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «підвищення рівня управління передбачає поряд з розвитком системи соціально-управлінських знань уміння кадрів використовувати ці знання в своїй практичній діяльності»⁹. Навчання, перепідготовка керівників повинні посісти центральне місце в організаційно-технічній і соціальній політиці підприємств з неодмінним орієнтуванням на «прив'язку» теоретичних знань до насущних питань виробництва, вдосконалення професійного уміння командира сучасного підприємства.

Управлінські навики набуваються передусім практичним досвідом. Але і навчання містить таку можливість, якщо керівники відіграють в ньому активну роль. Цьому сприяє застосування таких методів, як аналіз господарських ситуацій, програвання ролей, ділові ігри, групові розробки проблем, тематичні дискусії. В такий спосіб розвивається здатність до аналітичного мислення, самостійності і гнучкості у «розплутуванні» екстраординарних ситуацій, до опанування алгоритмів перетворення інформації в тому чи тому випадку, особливо в разі виникнення завдань нового класу.

Серед рис, що їх має виробити сучасний керівник, неабиякого значення набуває здатність до ситуаційного аналізу. Продуктивний стиль керівництва — це постійна, твереза й точна оцінка обставин власних дій, вчинків та поведінки підлеглих, неослабна увага до особливостей перебігу основних процесів управлінського циклу. Дієвість і ефективність управлінського рішення великою мірою залежить від уміння керівника знайти, за висловом В. І. Леніна, «в кожний особливий момент яку особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб удержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки...»¹⁰. Йдеться про важливість перспективного бачення шляхів розвитку виробництва, всебічного аналізу складного переплетення зв'язків у життєдіяльності трудових колективів. Для того, щоб виробити і реа-

⁸ Див.: Пригожин А. И. Социология организаций. М., 1980, с. 245.

⁹ Див.: Щербицький В. В. НТР и управление общественными процессами.— Вопросы философии, 1980, № 10, с. 15.

¹⁰ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 193.

лізувати оптимальне рішення, потрібно, як бачимо, володіти багатьма здатностями, виробити і вдосконалити які допомагає сучасна наука управління.

Зростання суспільного виробництва потребує максимального забезпечення компетентності управління, а це в свою чергу вимагає того, щоб керівники на всіх рівнях управління глибоко оволодівали науковими основами, прогресивними методами, сучасною обчислювальною технікою в галузі управління. Традиційних методів, які спираються здебільшого на особисте мистецтво керівника, його інтуїцію, сьогодні вже замало для розв'язання тих грандіозних завдань, що поставлені партією на одинадцяті п'ятирічку і наступний період. В удосконаленні господарського механізму важлива роль належить розвитку ініціативи та соціалістичної винахідливості господарських кадрів.

Практика соціалістичного управління переконливо показує, що найвищих результатів досягають ті керівники, в яких ділові, організаторські риси якнайтісніше поєднуються з глибокою ідейною переконаністю, зрілістю моральної позиції, прагненням до неухильного вдосконалення своїх знань і навичок у галузі управління, здатністю оперативно використовувати все нове, передове. Постійне оновлення виробничих процесів, науково-технічні нововведення, підтримання особистої ініціативи працівників — це та основа, та визначальна стратегія і тактика управління, яка створює умови для високопродуктивної праці, дає можливість ефективно керувати процесом соціально-економічного розвитку колективу. За сучасних умов керівники підприємств дедалі гостріше відчують потребу в науково-обґрунтованих рекомендаціях для прийняття оптимальних рішень. А ці рекомендації можуть бути вироблені лише на основі пізнання й аналізу того нового, що дає реальна практика управління. Ефективність праці керівника, а значить, і тієї чи іншої ланки виробництва, може бути істотно підвищена завдяки оперативному впровадженню в щоденну діяльність керівника досягнень сучасної науки.

Водночас нові форми і методи управління потребують попередньої апробації в конкретних умовах виробництва. Прагнення до інтеграції знань і майстерності — характерна ознака функціонування механізму господарського управління в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Аналіз роботи КМЦ доводить велику перспективність пропонованої форми взаємодії академічного інституту і промислового підприємства в розв'язанні важливих завдань соціально-економічного, ідейного та морально-психологічного розвитку трудових колективів. Уже було здійснено, наприклад, експрес-дослідження громадської думки за допомогою газети, налагоджено абонементне обслуговування керівників виробництва середньої ланки спеціальною літературою, консультування начальників цехів, а також майстрів з розглядом конкретних управлінських ситуацій, провадилися ділові ігри, програма яких враховує специфіку виробництва та ін.

Перші підсумки діяльності КМЦ свідчать про те, що вона підвищила культуру управління, дала можливість керівникам різних ланок ефективніше використовувати соціально-психологічні методи управління, що в цілому сприяє раціоналізації управління й поліпшенню організації виробництва, підвищенню ефективності планування і прогнозування соціальних процесів та явищ. Це сприятиме посиленню згуртованості та соціальної активності трудящих Запровадження широкої мережі КМЦ, вдосконалення їх діяльності дасть змогу повніше використати переваги соціалістичного способу господарювання, зміцнити його зв'язок з науково-технічними досягненнями.

Як підкреслив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді на XXVI з'їзді партії, «розв'язання проблем, які перед нами стоять, використання можливостей, які ми маємо, великою мірою залежать від рівня керівництва народним господарством, рівня планування й управління»¹¹. Для успішного розв'язання проблем комуністичного будівництва надзвичайно важливим є органічне поєднання наукових досліджень проблем управління з практикою господарювання.

* * *

Совершенствование методов управления народным хозяйством и социальными процессами, его механизма является важнейшим резервом повышения эффективности общественного производства.

Усилия академической науки, как отмечено на XXVI съезде КПСС, наряду с разработкой теоретических проблем, должны быть направлены на решение ключевых народнохозяйственных вопросов, на открытия, способные в значительной мере интенсифицировать производство. Успешное выполнение этого программного указания партии предполагает поиск и внедрение в практику хозяйственной деятельности эффективных форм взаимосвязи научных учреждений и производственных предприятий. В рамках функционирования системы «наука — производство» особую значимость приобретает изучение социальных и социально-психологических аспектов организации жизнедеятельности трудовых коллективов.

Необходимым условием дальнейшей интенсификации производства является социологическое диагностирование социально-производственных проблем, которое дает возможность оценить эффективность существующих методов и стили управления, охарактеризовать их влияние на уровень производительности труда, состояние морально-психологического климата в коллективе.

Повышению эффективности использования методов социологической науки в практике трудовых коллективов способствует внедрение новой формы взаимосвязи теории и практики управления — консультационно-методического центра (КМЦ) на промышленном предприятии. Разработаны его структура и система функций. Первые итоги деятельности такого центра в условиях производства свидетельствуют о перспективности такой формы аккумуляции социального знания и передового опыта в области управления, оперативного доведения их до руководителей всех уровней.

¹¹ Брежнев Л. І. Звітня доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 60.

«Ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватися. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики».

(Л. І. Брежнев. Звітна доповідь
Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові
Комуністичної партії Радянського Союзу
і чергові завдання партії в галузі внутрішньої
і зовнішньої політики. К., 1981, с. 78).

«КРУГЛИЙ СТИЛ» СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР І РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»

(Продовження. Початок — в № 2 за 1981 р.)

Л. В. СОХАНЬ (доктор філософських наук, завідувача відділом Інституту філософії АН УРСР). Про формування активної життєвої позиції особи

За сучасних умов духовне осягнення світу дедалі більше набуває характеру цілісного відображення дійсності. Однією з передумов, що забезпечує таку цілісність, є синтез наукового і художнього бачення світу. І те коло проблем, які обговорюються на цій зустрічі філософів та літераторів,— це зрине вираження відзначеної особливості культурно-історичного процесу наших днів.

Марксистсько-ленінська філософська наука сьогодні дедалі пильніше зосереджує свій дослідницький пошук на осмисленні людини як суб'єкта історії, творця культури і водночас — самої себе, свого власного життя. В процесі цього творення людина формує не тільки суспільні відносини, але й творить власну індивідуальність. Творення суспільних форм життя, за словами К. Маркса, відбувається в процесі реальної людської діяльності індивідів — «активних членів суспільства, які, як люди, страждають, почувують, мислять і діють»¹. З цього реального процесу і складається полотно людського життя. Сучасна наука дедалі ґрунтовніше досліджує його, проникає в найглибші шари людської свідомості і дії. На шляху цього наукового пошуку вона все частіше звертається до літератури, мистецтва, яким властива особлива пильність у баченні людини і її світу.

Наука сьогодні спрямована на проникнення до складної лабораторії творення людиною її власного життя як неповторної індивідуальної долі. Вона прагне розкрити ті духовні і моральні сили, які містяться у фундаменті людського життя, виявити науковими засобами барвисту гаму людських почуттів, потреб, інтересів, прагнень, бажань.

Суспільство розвинутого соціалізму створює широкі можливості всебічного розвитку людини-трудівника. Використання цих можливостей забезпечується і конституційно гарантується соціалістичним суспільст-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 161.

вом, його соціальними інститутами. Спосіб і міра реалізації членами суспільства цих можливостей істотно залежить від характеру і рівня розвитку самої людини, ступеня реалізації її творчих задатків і освоєння людської культури.

За таких умов зростає особиста відповідальність кожного члена суспільства перед суспільством і самим собою за те, ким він став, як реалізував свій людський потенціал, забезпечив культурний устрій власного життя. Цей вибір особистістю життєвого шляху залежить від рівня її соціальної, ідейної, моральної і психологічної зрілості. Вельми істотна, якщо брати вищий рівень організації людського життя, наявність у свідомості особи більш-менш чіткої концепції життя, життєвого кредо, життєвої програми і планів. Концепція життя — це уявлення індивіда про мету і сенс життя, місце, покликання і призначення людини в світі.

Життєве кредо — це система норм, принципів, соціальних установок, відповідно до яких особа утверджує себе в соціальному середовищі. Є люди, у яких ці принципи не чіткі, не виражені свідомо. Така людина немовби не має внутрішнього стрижня. Життєва позиція — це соціально-психологічне і ідеологічне ставлення особи до життєвих обставин. Це і реальна життєва програма, яку можна охарактеризувати як діяльність згідно з обраною позицією, систему магістральних життєвих установок особи, ідеальний образ її життєвого шляху, ту систему цілей, досягнення яких становить для даної людини сенс життя. І нарешті в соціально-психологічному забезпеченні життя важливе місце посідають життєві плани як завдання і установки особи, що стосуються конкретної форми її соціальної життєдіяльності (її цілей і результатів) і співвідносяться з певним життєвим відрізком часу.

Цікавою науковою проблемою, яка однаковою мірою бентежить і письменників і філософів, є процес «входження» людини в історію, а історії — в індивідуальну людську долю. ХХ ст. з його гігантським розмахом соціальних революцій і великих науково-технічних досягнень розсуває рамки індивідуального людського життя, дедалі стрімкіше втягує кожную людину в бурхливий вир сучасної історії. Як для філософа, так і для письменника сьогодні немає благороднішого завдання, ніж відобразити й дослідити цей динамічний історичний процес.

О. П. РОГОТЧЕНКО (заступник головного редактора журналу «Радуга»). Роль літератури у формуванні інтернаціоналізму і патріотизму радянської людини.

Тема виховання радянської людини, патріота, інтернаціоналіста, охоплює дуже широке коло питань, розв'язання яких, безперечно, є спільним завданням філософії і літератури. Адже «утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовність стати на захист завоювань соціалізму, — відзначає товариш Леонід Ілліч Брежнєв, — було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹. Процес дедалі міцнішого згуртування усіх націй і народностей нашої країни, взаємобогачення їхніх духовних культур яскраво позначається на розвитку української радянської літератури, невід'ємними рисами якої є партійність, інтернаціоналізм, патріотизм, самовіддане служіння ідеалам комунізму. Мистецтво соціалістичного реалізму, зокрема мистецтво

¹ Брежнєв Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. К., 1976, т. 5, с. 524—525.

слова, активно впливає на формування життєвої позиції радянської людини, її духовних потреб і почуттів, збагачує світ емоцій, зміцнює світоглядні позиції, утверджує гуманістичні цінності соціалістичного способу життя. І в цьому полягає головне соціально-виховне покликання нашої літератури. Адже ті морально-політичні якості — беззавітна відданість комуністичним ідеалам, любов до соціалістичної Вітчизни, почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, «чуття єдиної родини», які вона прищеплює людині, і визначають її обличчя як будівника майбутнього, творця комуністичних суспільних відносин.

Художня довершеність у зображенні комуністичної ідейності, інтернаціоналізму і патріотизму радянської людини, звеличення гуманістичних ідеалів завжди були непорушними принципами розвитку української радянської літератури.

Письменник виробляє в процесі творчості свої художні засоби для вираження духу і ритму епохи, краси героїчного характеру, висоти помислів і світоглядної зрілості нової людини. І тут, безперечно, головна роль належить силі і громадянській зрілості таланту, вірності правді життя, гострому відчуттю подиху рідної землі. Адже розкрити комуністичну ідейність, світоглядну переконаність, інтернаціоналізм і патріотизм радянської людини так життєво і достовірно, як це зробив, скажімо, О. Гончар в «Прапороносцях», міг тільки великий талант, коріння якого сягає народних глибин, талант живлющої любові до всіх народів, які складають багатомовну сім'ю нашої країни, до вселюдських духовних надбань.

Художня практика О. Довженка, М. Стельмаха, О. Корнійчука, Ю. Збанацького, П. Загребельного, Ю. Мушкетика і багатьох інших представників української радянської літератури свідчить про те, що критерієм громадянської зрілості таланту художника є вміння підносити зображення конкретних історичних подій, людських дол, вчинків, характерів, життєвих колізій до осмислення інтернаціональних, загальнолюдських проблем. Всі ми пам'ятаємо літературні суперечки і зіткнення думок з приводу того, як годиться писати про війну: чи подаючи, так би мовити, бачення з окопу, чи розгортаючи найширшу панораму воєнних дій. На мою думку, навіть з одного пункту війни можна показати всю історичну велич звершеного нашим народом на полях битви з фашизмом. Найголовніше — показати, в ім'я чого боролася і перемогла радянська людина, що утверджувала вона в цій боротьбі.

Те ж саме стосується і характеру героя, соціальних якостей людини, її життєвої позиції і значущості дій. Наш герой-сучасник має бути на висоті історії, яку він творить, хоча рамки його життя можуть звужуватись до одного заводу, одного села, долі однієї людини.

Художній та ідейний масштаб зображеного залишається незмінною вимогою за всіх умов: жанрової належності твору, часових і просторових рамок, кількості персонажів та ін. І вже від таланту письменника залежить зображення багатогранного зв'язку між окремим і загальним, національним і інтернаціональним, висвітлення через призму «свого» — «нашого», загальнонародного, загальнолюдського, співвіднесення щоденних турбот і вчинків конкретного героя з турботами і сподіваннями всього народу, всіх прогресивних людей землі.

І нарешті, кажучи про інтернаціональне виховання радянських людей засобами художньої літератури, не можна не згадати про величезне виховне значення художніх перекладів творів наших літераторів на мови різних народів країни, а також про переклади літератури братніх народів Країни Рад на українську мову. Такі переклади виступають дієвою формою інтернаціоналізації радянської художньої

культури, важливим чинником формування інтернаціоналістської свідомості радянської людини.

Справжня народність, справжня партійність, інтернаціоналізм нашої літератури означають для письменника жити інтересами народу, ділити з ним радощі і турботи, утверджувати наші гуманістичні ідеали, бути активним учасником комуністичного творення. Як людині не можна забувати про обличчя, усмішку, руки, голос матері, яка навчила любити всіх добрих людей, хоч би де матері їх народили — на землі старшої сестри нашої Росії, у Білорусії, Казахстані, Грузії, Литві, Башкирії чи в інших краях, так літературі не можна забувати про свою велику місію — нести ідеї інтернаціоналізму і патріотизму. Письменник не може бути непричетний до пристрасного служіння цим великим ідеалам. Це було б те саме, що він не причетний до самого життя.

О. І. ЯЦЕНКО (доктор філософських наук). Формування світогляду засобами філософії і художньої літератури

Філософія і мистецтво, особливо художня література, розв'язують спільне завдання. І художня література, і філософія покликані дати людині розуміння сенсу життя, повинні допомогти їй виробити систему цінностей, яка була б надійним життєвим орієнтиром.

І в цьому розумінні у нас, в українській літературі, робиться дуже багато. Досить, скажімо, назвати вірші Івана Драча, романи Олеса Гончара і Павла Загребельного, твори Юрія Мушкетика та багатьох інших, які насичені глибоким філософським змістом, розв'язують життєво-сміслові проблеми, проблеми сутнісного самоутвердження людини.

Стосовно вироблення у радянської людини світоглядних орієнтирів, формування активної життєвої позиції спинимося на одному питанні, яке, на мою думку, в наш час є одним із найактуальніших у справі комуністичного виховання. Йдеться про те, що поліпшення матеріального добробуту радянського народу має тісно пов'язуватись з формуванням у кожної радянської людини комуністичного способу мислення і дії. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, потрібно, «щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. Інакше ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології»¹.

У своїй більшості радянські люди по праву і розумно користуються різноманітними благами, які дає їм суспільство, беруть і примножують наше народне надбання. Але є в нашому суспільстві і такі, які прагнуть якнайменше дати і якнайбільше взяти в держави. Саме на ґрунті такої психології і можуть з'являться егоїзм і міщанство, користолюбство і споживацтво, байдужість до турбот і справ суспільства. Ця тенденція дуже небезпечна.

Такий погляд може здатись надто песимістичним. Адже можна міркувати і так: ну що ж, люди бувають різні. Одні з них живуть високими ідейними, духовними інтересами, інші — матеріальними. Але останні також працюють і своїм споживацтвом нібито нікому не заважають. А от чи не заважають — у цьому і полягає питання, на яке можна дати тільки одну відповідь.

Одномірна споживацька свідомість — це свідомість соціально байдужого обивателя, який живе за принципом «своя сорочка ближче до тіла». Згадаймо афоризм: «Не бійся ворогів, в найгіршому разі вони

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, К., 1976, т. 5, с. 527.

можуть тільки вбити тебе. Не бійся друзів, в найгіршому разі вони можуть тільки зрадити тебе. Бійся байдужих: вони не вбивають і не зраджують, але за їх мовчазною згодою робиться і те й друге».

Одномірна споживацька свідомість може називати дивовижних метаморфоз. Її легко підкупити міщанським комфортом. Утилітарні потреби мають досить обмежений характер — за умови їх задоволення дуже скоро настає пересичення і тоді духовно спустошений обиватель починає гарячково шукати сенс життя, чіпляючись за найбільш розхожі і несталі стереотипи життєвих цінностей. Не дістаючи в них опори, споживацька бездуховна свідомість з байдужої перетворюється на войовничу і злобливу, тільки-но зачіпаються інтереси обивателя.

І ще одна деталь. Соціально байдужий, по-споживацькому настроєний обиватель найбільшою мірою схильний до політичної пустозвонності і демагогії. Одномірність свого обивательського буття він намагається прикрити гучною пустопорожньою фразою, причому не завжди безвинною, — фразою, спрямованою проти тих, хто заважає йому жити його життям.

Єдиним способом подолання такої свідомості є виховання високої духовності, тобто формування високих духовних потреб в усіх радянських людей. І тут треба сказати про механізм утвердження таких потреб, який зумовлює ті актуальні завдання, що стоять перед системою нашого виховання і потребують першочергового розв'язання. Загалом ідеться про формування висококультурної, тобто всебічно розвиненої людини зі зрілими, суспільно значущими інтелектуальними запитамі, в якій були б високоморальні потреби, зокрема, потреба дружити, любити, співчувати, потреба честі, совісті, гідності. У людини мають бути високі естетичні, соціальні потреби, потреба розвивати їх і задовольняти власною діяльністю, потреба у високому сенсі життя, в кінцевому підсумку, як зазначав К. Маркс, — потреба у вищій цінності, що її для людини становить інша людина.

Потреба у людини виникає тоді, коли наявні відповідні людські здатності. Здатності ж формуються в процесі відповідної діяльності, спонукальними мотивами якої, в свою чергу, виступають потреби. Виходить щось на зразок замкненого кола, яке треба розривати цілеспрямованим формуванням світоглядних установок на оволодіння історично виробленими способами діяльності, освоєння різноманітних надбань культури. Якщо у людини не вироблена внутрішня активність, спрямована на самовиховання, якщо не вироблено світоглядних факторів, установок, покликаних спрямовувати на опанування наявних форм культури, то навіть за умов, коли така людина оточена доскональними здобутками культури, науки, художніми творами тощо, всі ці фактори не зможуть виконати своїх виховних функцій. Необхідно виробити внутрішню потребу в постійному духовному збагаченні, що можливо лише за умови практичного включення людини у сферу відповідної діяльності. Це свідчить про те, що у виховній роботі не слід однобічно перебільшувати роль лише слова (в значенні абстрактного моралізаторства), адже основне формування людини відбувається реальною діяльністю, про яку можна сказати, що вона — основа буття. Треба включити людину в практику моральних відносин, в практику таких відносин, коли треба виявити співчуття, ввести її в ситуацію, коли вона має виявити колективізм, почуття товариської солідарності та ін.

Духовний світ людини можна умовно поділити на три великі складові: розум, почуття і волю. Розростання однієї з цих сутнісних сил за рахунок інших робить людину однобічною, неповноцінною. Ф. М. Достоевський в «Братах Карамазових» зобразив характерні різновиди

такої неповноцінності людини. Іван Карамазов — раціоналіст, який врахував, що коли бога нема, значить все дозволено, і він свідомо придумав у собі моральну сферу, сферу почуттів: любов до жінки, синівське почуття, почуття морального і аморального. Дмитро — це людина почуття, гарячого серця, але його почуття і вольові устремління не узгоджені з розумом, не підпорядковані нормам культури. І нарешті, Олексій — антипод вольовому типові. Він володіє здатністю правильно мислити і відчувати, але ніколи не здійснить чогось великого в ім'я своїх переконань, тому що в нього цілком атрофований той компонент практичної дії, який зветься волею.

У попередньому виступі Юрій Михайлович Мушкетик відзначив, що деякі літератори свого часу підносили тип сильної індивідуальності, не завжди достатньою мірою акцентуючи такі сфери, як співчуття, співпереживання, взаємодопомога. Однак коли з нашої уваги випадає формування високих людських почуттів — виховна діяльність не досягає своєї мети. Адже коли світогляд людини і насамперед такі його компоненти, як моральна та естетична свідомість, не взаємодіють з відповідними почуттями людини, вона може в практичній ситуації реального життя вчинити всупереч абстрактним настановам.

Людина дійсно моральна, яка має розвинене почуття совісті, поводиться морально в усіх ситуаціях. І якщо діалектико-матеріалістична філософія дає теорію світогляду, становить теоретичний компендіум світоглядного знання, то доведення цього знання до почуттів людини, до переживань — це, на нашу думку, насамперед справа мистецтва і літератури.

А. Т. МОРОЗ (секретар правління Спілки письменників України). Духовний світ сучасника і тенденції його розвитку

Скориставшись із зустрічі з філософами, які на все можуть дати відповідь, хочу поставити ваше ж таки питання, тільки категоричніше. Уже не говоритимемо про те, що філософи і літератори справіку завжди були заодно, так належить. Вони завжди будуть разом, разом стоятимуть перед лицем життя. Разом треба й відповідати на його питання. От ми кажемо: «Насувається лавина інформації, двічі подвоюється вона протягом десяти років і загрозово тисне на людину». То як перед лицем всього цього людина, скажемо загальною, — складнішає чи збіднюється? От таке дуже коротке запитання. На нього філософові, як і письменнику, знати відповідь дуже важливо. Все-таки вона стає багатшою, глибшою чи біднішою?

Ще на такі моменти хочу звернути увагу: ми всі вчимося разом, здобуємо майже однакову освіту, тільки з поправкою на профілі, ми працюємо разом, нам прищеплена спільна етика і всі ми в певному розумінні урівнюємося, зближуємося. Позитивний це момент чи негативний?

У нас у всіх спільні умови, у нас немає якихось екстремальних обставин, які змушували Рахметова на гвіздках виховувати свою волю. І письменник, якби він тепер вивів такого героя, просто опинився б у смішному становищі — через те, що немає таких екстремальних обставин.

Одвічна колізія для літератури, невичерпна, так би мовити, — вся література, від античної драми, побудована на суперечності між почуттям і обов'язком. Докладно спинятися на цьому не випадає. Нині ж частенько можна спостерігати дуже просте розв'язання цієї драматичної колізії: хтось висловив думку, ми піднесли руки «за» або «проти», проголосували, а почуття наше тим часом дрімало і не збудило

нашої громадянськості, і ми пішли собі спокійненько. Тут ідеться не про всіх, а лиш називаю окремі факти.

Ландау сказав, дуже мене вразив цей вислів: тепер людина, людський мозок здатний зрозуміти те, чого не можна собі уявити. Чи не сягнуло отаке наше розуміння аж надто далеко, чи не звикаємо ми багато чого розуміти, не уявляючи його, тобто не бачачи чуттєвою сферою, емоційною сферою? Чи не має це якогось зв'язку з тим, про що говорили попередні промовці: про окремі явища «речовізму», конформізму, пристосовництва, споживацького ставлення до культури? Пісня, почута з магнітофона, не включена в сферу духовної культури так, як проспівана самою людиною. В першому випадку особа сприймає культуру пасивно.

З усього викладеного і виникає оце питання: все-таки збагачується людина чи біднішає, чи, може, внаслідок сучасних глобальних змін люди стають між собою схожі, наче чищена картопля? Одна більша, друга менша, а всі очищені, і всі однакові. І як нам, літераторам, і вам, філософам, чинити, що нам треба робити: вивчати цю людину і пояснювати якось популярніше, подавати її зрозумілішою, так би мовити, чи, може, все-таки домагатися, щоб ця людина була складніша і глибша? А втім тут і постановка питання складніша, ніж може здатися. Не кажу вже про те, що розв'язання його не таке просте хоч для літератури, хоч для філософії. Повсякчас потрібні новизна, шукання нових форм, потрібно, щоб та людина, яку ми хочемо виховувати, нас прочитала. Бо інакше літератор,— і філософ, між іншим, теж,— може опинитись у становищі отого атеїста, якого не йдуть слухати ні віруючі, ні атеїсти.

Тепер щодо пізнання світу. Є такий афоризм про драматизм пізнання світу, яке завжди було великою драмою. Згадаємо Коперника, Галілея. А нам світ пояснюють з четвертого класу, потім на інститутській лаві. Це вже інше, спокійно споглядальне філософське осягнення світу. Бо найбільший драматизм з філософією у студента виникає тоді, коли професор не поставить йому залік, а в наукового співробітника — тоді, коли розкритикують на відділі його філософську роботу, — адже зовсім не відхилять, бо план не можна зривати. Справді філософське пізнання світу відрізняється від філософського висвітлення його в межах категорії бажаного — цю різницю треба осмислити. І зробити відповідні висновки.

І. Ф. ДРАЧ (поет, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка). Відповідальність вихователя.

Пригадується недавня наша зустріч, така ж, як і нинішня, в інституті літератури, де були письменники, критики, літературознавці. Обговорювались шкільні програми з української літератури. І виявляється, на творчість нашого улюбленого, всіма шанованого Сквороди у програмі української літератури виділена одна година. Поміркуйте, що ученя виносить зі школи, яке уявлення про Сквороду? Такому письменникові, як Стефанік, який дуже важко, болісно писав свої новели, безперечно, геніальні, відведено в отій програмі три години. Водночас сучасні наші письменники, не хочу проти жодного нічого сказати, вивчаються протягом двадцяти, п'ятнадцяти, десяти годин.

Мені здається, що ми повинні дуже уважно і серйозно стежити за тим, яким чином і якими засобами формується обличчя молодого нашого сучасника. Маємо думати і про те (тут уже Вадим Петрович Іванов говорив про величезну складність вибору людиною культурних цін-

ностей), що ми з самого початку дезорієнтуємо того ж учня. У програмі з літератури, у конгломераті тих істин, до яких він приходить, які він засвоює, виходить, Скворода не посяде належного місця. Я не хочу сказати, що по годинах можна вимірювати вагу того чи іншого письменника. Але Скворода — це надзвичайно велике, грайливе явище у нашій духовності, щоб його за годину подати молодій людині.

Свого часу я стежив за тим, що формально називалось «виховання у десятих класах». Я мав розмову з десятикласниками трьох київських шкіл, гадаю — не найгірших київських шкіл. Для мене було надзвичайно важливо відчувати те, чому відає перевагу перевантажений навчальним процесом десятикласник. Уявіть собі, що він прекрасно знає репертуар ансамблів «Абба» і «Боні М», пісні Висоцького і Пугачової, і тільки одна дівчина на три десятих класи могла мені сказати щось про три чи чотири роботи Леонардо да Вінчі, а один десятикласник міг назвати Мікельанжело. Розумієте, це ми, вихователі, письменники, філософи своїм буттям, своєю школою, своєю наукою, своєю спільною діяльністю винні в такому стані справ, в тому, що саме до такого ставлення до загальнолюдських здобутків культури приводимо нашого сучасника. Так це є насправді. Йдеться, отже, про те, що треба, мабуть, приділяти більше уваги отій проблемі вибору, що ми повинні активніше і цілеспрямованіше брати участь у тому живому, сучасному процесі нашого літературного і нашого філософського буття.

Хотілося б, щоб буття нашої літератури спілкувалося і об'єднувалося із буттям наших філософів, щоб філософи брали активнішу участь у творенні наших журналів, наших газет. Пригадую, що за останні десять чи п'ятнадцять років я бачив виступи Володимира Ілларіоновича Шинкарука, Мирослава Володимировича Поповича у наших літературних газетах і журналах. І якось дуже рідко натрапляєш на продукцію інших товаришів, мабуть, через те, що існує якийсь тертя між нами, прийняття чи неприйняття. А тут важливо, щоб це була якась взаємодія, жива, сучасна реакція на те, що пише той чи інший письменник, поет, критик, філософ чи соціолог. Це було б дуже цікаво і дуже потрібно, оскільки відбивалось би саме на сприйманні світу отією молододо людиною, на тому, з яким набутком вона піде в люди.

Цікаво розвивається, наприклад, литовська культура. Я знаю, що у традиціях Вільнюського університету, який існує 400 років, є така прекрасна річ: Юстінас Марцінкавічюс перед тим, як видавати свою книжку — поезію чи віршовану драму, зустрічається з колективом Вільнюського університету. Він читає їм усе, потім відбувається обговорення, обмін думками.

Я гадаю, що таке обговорення дуже багато дало б чи П. Загребельному, чи О. Гончару, якби хтось з них виступав у Київському університеті перед студентами і професурою. Але уявіть собі, як би це було важливо для тих майбутніх філологів, філософів, для майбутніх вчителів, які потім йдуть далі в життя як вихователі і які потім несуть далі оті прекрасні ідеї, які висловлені у книжках.

А. Т. ГОРДІЄНКО (доктор філософських наук, завідуючий відділом Інституту філософії АН УРСР). Концепція людини як світоглядна основа художньої творчості

Життєво правдиве мистецтво входить до скарбниці культури як специфічна — насамперед художньо-образна — форма осягнення об'єктивної дійсності. Талановиті твори живуть у віках як оповідь про людську історію. Водночас мистецтво — це завжди розмова художника зі

своїми сучасниками, запрошення до спільних роздумів про долю людини і людства. Тут завжди відчутне прагнення зрозуміти найтонші нюанси людських вчинків, місце і можливості людини в світі.

І в попередні епохи художня творчість, прониклива як до історичного руху, так і до найглибших звивів індивідуальних життєвих доль, була насичена пристрасними роздумами про особистість і суспільство, про людину і людськість. Ще прогресивні мислителі і письменники Стародавньої Греції, художники епохи Відродження прагнули звеличити людське начало в людині, акцентувати її здатність тут, на землі, виявити індивідуальні здібності і таланти. Пафосом звільнення особи від духовного і матеріального покріпачення глибоко пройнята реалістична художня література, передова філософська та естетична думка XVIII—XIX ст.

Художнім відкриттям нового героя розпочинається мистецтво соціалістичного реалізму. Нова література, новий підхід до її героя — вперше у Максима Горького — породжені не тільки винятковою художньою обдарованістю письменника, але ще більшою мірою вмінням побачити в трудящій людині свідомого творця історії, розумінням історичного значення вільного від класових антагонізмів колективного творення цивілізації, переконалими художніми відповідями на питання, що завжди хвилюють людей: як треба жити? за що поважати людину? в чому сенс, доцільність і щастя людського буття?

Мільйони трудящих — це мільйони самобутніх людських доль і характерів. І в їхній повсякденній праці, в їхньому реальному житті розкривається новизна і краса передової людини сучасної епохи. На таке, діалектико-матеріалістичне розуміння людини орієнтуються художники соціалістичного реалізму, з такої концепції особи виходять вони в творчому осягненні сутності і розмаїтості часу.

Динамізм сучасного суспільного життя, складність міжнародного становища, гострота ідеологічного протиборства різних світоглядів, моральних і естетичних поглядів тощо пов'язані з колосальним зростанням ролі суб'єктивного фактора в історії. Ця особливість соціального розвитку в XX ст. спонукає суспільствознавчу і художню думку глибше проникати в об'єктивно наявні закономірності і соціальні механізми суспільних змін і водночас глибше пізнавати носіїв цих змін — людей. Саме цими причинами пояснюється той факт, що проблеми людини перебувають на першому плані теоретичних і художніх пошуків. Хто вона, людина, у чому сенс її життя на землі? — ось питання, які владно постають перед сучасним мистецтвом.

Принципові відповіді на ці питання відрізняють реалізм від модернізму, свідчать про рівень і характер гуманізму в мистецтві, про спрямованість того або іншого творчого методу, того або іншого естетичного ідеалу. Адже не секрет, що «втеча від людини» часто-густо призводить до заміни художньої правди абстрактною схемою, роману — антироманом, героя — антигероем, закінчується суцільним песимізмом, обертається антигуманізмом і антиестетизмом.

Без світу позитивних людських цінностей, які утверджуються у взаємодії людини і суспільства, справді гуманістичне мистецтво неможливе. Не випадково саме в руйнуванні особистості і людського образу Максим Горький ще на початку нинішнього століття побачив зародження і утвердження декадансу в мистецтві кінця XIX — початку XX ст. Применшення ролі гуманістичних художніх і моральних цінностей, будь-яке приниження моральних начал людської життєдіяльності, звуження гармонійного внутрішнього світу особистості, світоглядний вакуум, бездуховність і споживацькі ідеали — це завжди ті «чорні ді-

ри» в свідомості індивіда, з яких виростає антигуманістична естетика і антигуманістична художня практика.

Концепція людини — це одне з корінних питань мистецтва, наріжний камінь теоретичних підвалин художньої творчості, його філософії. Великі художники тому й великі, що вони, творчо осмислюючи людське життя, пропонують певну модель людської поведінки, підтримують і обстоюють певний тип людини. Поезія Пушкіна і Байрона, проза Толстого і Бальзака, вірші Маяковського і Елюара, романи Шолохова, Роллана, Томаса Манна і багатьох інших художників переконливо підтверджують правомірність такого узагальнення.

Без позитивної концепції особистості неможливе створення позитивного героя епохи, типового характеру свого часу, повноцінна художня правда. Наявність такої концепції виявляється в ступені соціальної зрілості художнього таланту, в методі й ідеалі художньої творчості. Художні особливості, довершеність форми творів тільки тоді набувають сенсу і доцільності, коли підпорядковуються завданням реалізації гуманістичної авторської концепції людини. І нарешті, ідейно-естетична визначеність та соціальне адресування творів значною мірою залежать від тієї концепції людини, на яку орієнтується і яку стверджує художник.

Отже, правдивість і глибина мистецтва, його суспільна цінність визначаються як високими естетичними достоїнствами твору, художньою майстерністю автора, так і обстоюваною ним концепцією людини, розумінням її місця і ролі в суспільному житті. В усіх випадках, коли ця концепція стає антилюдською, втрачається сенс, краса стилю та форми твору, принижуються достоїнства авторської майстерності. Адже поза прагненням спрямувати життя шляхом свободи і прогресу творення естетичних цінностей може бути чим завгодно, тільки не мистецтвом у власному розумінні цього слова.

(Далі буде)

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ
І КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

Ю. Ф. БУХАЛОВ

ПРО ОСНОВНЕ ПИТАННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ СТРУКТУРУ *

Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС орієнтують радянських філософів на актуалізацію дослідницької діяльності, визначення найбільш назрілих проблем, які мають світоглядне й методологічне значення¹. Істотним недоліком філософських досліджень є повільне розв'язання поставленого В. І. Ленінінм завдання розроблення теорії діалектики як цілісної системи знання. В цьому зв'язку заслуговують на особливу увагу і творче обговорення такі важливі проблеми, як специфіка філософських узагальнень, метод побудови системи філософських категорій, єдність філософських знань. Розв'язання цих проблем сприяло б приведенню структури філософської науки у відповідність з її сучасними функціями.

Одним із аспектів дослідження структури марксистсько-ленінської філософії є, на нашу думку, її розгляд у співвідношенні зі структурою основного питання філософії.

Специфіка філософії як особливої форми суспільної свідомості і як теоретичної форми духовно-практичного освоєння людиною дійсності полягає насамперед у тому, що її предметом є загальне відношення матерії до свідомості, буття до мислення. Це відношення, як відомо, становить основне питання філософії, від способу розв'язання якого залежить світоглядно-методологічна спрямованість філософських концепцій. На відміну від домарксистських та сучасних буржуазних філософських теорій основне питання філософії у марксизмі-ленінізмі розв'язується на ґрунті матеріалістичного розуміння історії, вироблення якого відображувало потреби класової боротьби пролетаріату, обґрунтування його всевітньо-історичної ролі в революційному, комуністичному перетворенні суспільства. Матеріалістичне розуміння історії, розкриваючи закони суспільного розвитку, з необхідністю передбачало суттєве переосмислення традиційних категорій філософії (матерії, буття, суб'єкта, об'єкта) і розроблення принципово нових за своїм змістом — практики, суспільного буття, суспільної свідомості та ін.

Відкриття матеріалістичного розуміння історії, «послідовне продовження, поширення матеріалізму на сферу суспільних явищ»², дозволило з'ясувати обмеженість домарксистського матеріалізму, розкрити соціальну сутність і матеріальну зумовленість свідомості, її активність в контексті матеріально-практичної, перетворювальної діяльності людини. К. Маркс зазначав, що «свідомість з самого початку є сус-

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, 23 лют. 1981 р. К.: Політвидав України, 1981, с. 96.

² Л е н і н В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 50.

пільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»³, вона «...не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям...»⁴ З'ясування діалектики буття і свідомості в людській матеріально-практичній життєдіяльності виявило реальний зміст співвідношення категорій матерії і свідомості, суспільного буття та суспільної і індивідуальної свідомості, матеріального та ідеального, об'єктивного і суб'єктивного.

Положення про суспільно-історичну сутність пізнання, практику як основу взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнавальної діяльності органічно випливають з матеріалістичного розуміння історії. Останнє стало тим фундаментом, на якому розроблялися принципи марксистської політичної економії та теорії наукового комунізму. Виходячи з єдності революційної теорії і революційної практики, марксизм-ленінізм обґрунтував світоглядно-методологічну роль діалектико-матеріалістичної філософії — вона є ядром наукового світогляду, теорією і методологією пізнання і революційного перетворення світу, могутньою ідейною зброєю робітничого класу і його партії в боротьбі за комуністичну пербудову суспільства. Отже, відкрите К. Марксом та Ф. Енгельсом і творчо розвинуте В. І. Леніним матеріалістичне розуміння історії становить основу марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, теорії наукового комунізму — єдності всієї системи знання марксизму-ленінізму, зокрема марксистсько-ленінської філософії.

Звичайно марксистсько-ленінську філософію розуміють як цілісну систему знань, відносно самостійних дисциплін: діалектичного та історичного матеріалізму, загальної етики, теоретичної естетики, теорії наукового атеїзму, філософських питань природознавства, історії філософії. Спільність (єдність) цих наук і водночас їх певна відмінність зумовлені тим, що вони мають єдиний предмет дослідження — основне питання філософії, але досліджують цей предмет в різних аспектах.

Що ж становить собою структура основного питання філософії у марксистському його розумінні?

Виходячи із класичного, Енгельсового формулювання основного питання філософії, слід мати на увазі, що Ф. Енгельс розглядав його як основоположний принцип усякої філософії. Virізнення ним двох сторін основного питання філософії, на наш погляд, передбачає спеціальний аналіз його структури в марксистсько-ленінській філософії, в якому конкретизуються обидві ці сторони.

Марксистське розв'язання основного питання філософії ґрунтується на діалектико-матеріалістичних принципах, воно органічно поєднує всезагальний принцип розвитку із всезагальним принципом матеріальної єдності світу. Матеріалізм і діалектика туг утворюють цілісну єдність. У домарксистській філософії, де матеріалізм був переважно метафізичним, а діалектика — ідеалістичною, вони були роз'єднані. Діалектичний матеріалізм і матеріалістична діалектика у марксизмі збігаються за предметом, методом, категоріями, законами. Це й зумовлює послідовно моністичне, діалектико-матеріалістичне розуміння співвідношення матерії і свідомості, матеріального і ідеального, тобто визначає справді наукове трактування основного питання філософії, взаємодії двох його сторін.

До структури основного питання філософії багато авторів уводять об'єктно-суб'єктне відношення⁵. І хоча відношення «матерія — свідомість» і «суб'єкт — об'єкт» за змістом не збігаються, це, на нашу

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 28.

⁴ Там же, с. 24.

⁵ Див.: Современные проблемы теории материалистической диалектики.— Вопросы философии, 1972, № 6, с. 7. Нарский И. С. Еще раз о предмете и функциях фило-

думку, є правомірним, оскільки перше відношення завжди опосередковане другим, реально виявляється тільки в діяльності суб'єкта (суспільства, соціальної групи, людини). Категорії «суб'єкт» і «об'єкт» характеризують тут передусім людську діяльність, яка є певною єдністю ідеального і матеріального. Ця єдність виявляється по-різному залежно від характеру, форм, рівнів діяльності, конкретного співвідношення в ній суб'єктивного і об'єктивного. Без діалектико-матеріалістичного аналізу відношення «суб'єкт — об'єкт» і пов'язаних з ним категорій суб'єктивного і об'єктивного неможливе розуміння таких фундаментальних положень марксистсько-ленінської філософії, як виникнення свідомості в процесі розвитку матерії, діалектики практики і пізнання, перехід від матеріального до ідеального і від ідеального до матеріального в людській діяльності тощо. Разом з тим і суб'єкт-об'єктне відношення не можна правильно зрозуміти поза науковим аналізом відношення матерії і свідомості, їх єдності і відмінності. Сутність основного питання філософії, як і сутність людської діяльності, законів її розвитку, може бути розкрита лише за умови розуміння взаємозв'язку відношень «матерія — свідомість» і «об'єкт — суб'єкт». Природно, що й всі інші категорії філософії так чи інакше виражають основне питання філософії, але найбільшою мірою це стосується вищеназваних категорій і їх відношень, які, на наш погляд, відображують його сутність.

В марксистському підході до основного питання філософії можна виділити такі основні аспекти: соціально-історичний, гносеологічний, праксеологічний. Спинимосся коротко на цих аспектах, враховуючи, що кожний з них включає першу і другу сторони основного питання філософії, суб'єкт-об'єктне відношення, принцип розвитку.

Соціально-історичний аспект відображує сутність матеріалістичного розуміння історії, дає змогу розглянути відношення суспільного буття і суспільної свідомості в цілому. Категорії суспільного буття і суспільної свідомості конкретизують основне питання філософії, виявляючи соціально-практичні і історичні передумови його постановки і розв'язання. Незважаючи на певні відмінності у тлумаченні категорій суспільного буття, очевидно, що ця категорія відображує матеріальну, об'єктивну основу розвитку суспільства і є визначальною щодо свідомості. До суспільної свідомості звичайно залічуються всі суспільні форми ідеального відтворення природної і соціальної дійсності, свідомість суспільства загалом⁶. Суспільне буття визначає суспільну свідомість, яка його відображує. Проте це не слід розуміти так, що свідомість відображує тільки суспільне буття. Вона відтворює і інші форми суспільної практики і опосередковано через них — природу, матеріальні і ідеологічні суспільні відносини, соціальну структуру суспільства, різноманітні форми і виявлення самої свідомості. Зміст, форму, глибину і спрямованість цього відображення визначає в кінцевому підсумку суспільне буття. Отже, відношення суспільної свідомості до суспільного буття не є безпосереднім, воно опосередковане всією системою суспільної практики і відповідно конкретизується в інших аспектах основного питання (й інших категоріях) марксистської філософії. В зв'язку з цим здається можливим і доцільним розрізнити основний принцип матеріалістичного розуміння історії, «ідею матеріалізму в соціології»

софий марксизма.— Филос. науки, 1971, № 1, с. 87—89; Единство диалектического и исторического материализма. Л.: Изд-во ЛГУ, 1978, с. 13, 15 та ін.

⁶ Див.: Арефьева Г. С., Вербин А. И. Сущность материалистического понимания истории.— Филос. науки, 1978, с. 143—145.

(В. І. Ленін) — суспільне буття визначає суспільну свідомість⁷ — і дальший систематичний розвиток його в теорію історичного матеріалізму.

Гносеологічний аспект розгляду основного питання марксистсько-ленінської філософії передбачає аналіз відношення суспільної свідомості (пізнання) як ідеального відтворення об'єкта — до самого об'єкта, до процесу відображення, його форм, методів, співвідношення матеріального та ідеального, об'єктивного і суб'єктивного у процесі відображення і в його результаті — знанні. Тут спеціально досліджуються такі загальні властивості свідомості, як ідеальність, суб'єктивність, цілеспрямованість, способи логічного узагальнення, самосвідомість, а також формування та розвиток категорій як ступенів пізнання і всезагальних форм відображення практичного освоєння людиною об'єктивної дійсності.

Гносеологічний аспект не зводиться до другої сторони основного питання філософії. Сама ця сторона є похідною від першої, вона необхідно передбачає визнання первинності матерії і вторинності свідомості: матерія тут виступає як джерело пізнання, а свідомість — як відображення матерії⁸. Основною вичленення гносеологічного аспекту, як уже зазначалося, є матеріалістичне розуміння історії, в контексті якого обґрунтовується положення про визначальну роль практики в процесі пізнання.

Відображення суб'єктом об'єкта є складний соціально-історичний процес, опосередкований рівнем розвитку матеріального виробництва, суспільних відносин, форм суспільної свідомості, мови та ін. Практика в кінцевому підсумку формує суб'єкт пізнання, його потреби, інтереси, цілі, зумовлює вибір конкретних об'єктів пізнання, способи і засоби пізнання, його зміст і форму, сферу і глибину. Проте часто-густо положення про визначну роль практики в пізнанні розглядається в філософській літературі лише в загальному вигляді, а сам процес пізнання вивчається здебільшого з боку внутрішньої логіки його розвитку (поза соціально-практичними і культурно-історичними факторами його детермінації). Нерідко розгляд гносеологічного аспекту основного питання філософії обмежується лише науковою або буденною пізнавальною діяльністю людини, не враховується пізнавальна функція інших форм суспільної свідомості. З цим важко погодитися. Згадаймо, що у В. І. Леніна в аналізі відношення суспільної свідомості до суспільного буття немає різкого розмежування суспільної свідомості і суспільного пізнання⁹.

Всі форми (види) суспільної свідомості є відображенням (пізнанням у широкому розумінні цього поняття) об'єктивної дійсності. Вони відрізняються між собою за об'єктом і суб'єктом, способами і рівнями

⁷ Значимо, що категорії історичного матеріалізму поділяють на філософські і соціологічні, залічуючи до перших такі фундаментальні, як «суспільне буття» і «суспільна свідомість», «матеріальні і ідеологічні суспільні відносини», «суб'єктивне» і «об'єктивне». Соціологічні категорії — це «суспільно-економічна формація», «спосіб виробництва», «базис», «надбудова». Крім того, визначають групу категорій («практика», «суб'єкт», «об'єкт», «потреба», «інтерес», «ціль»), в яких конкретизується філософський аспект категорій історичного матеріалізму і які пов'язують філософські категорії з соціологічними. (Див.: Ареф'єва Г. С. Социальная активность.— М.: Политиздат, 1974, с. 124—125; Барулін В. С. Соотношение материального и идеального в обществе. М.: Политиздат, 1974, с. 10—11, 30, 112 та ін.) Ця група категорій, на нашу думку, виражає також зв'язок матеріалістичного розуміння історії з науковою теорією пізнання.

⁸ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 119, 120 та ін.

⁹ Див.: там же, с. 317.

відображення та ін. У кожній з них процес відображення виступає в єдності чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, конкретного і абстрактного, істинного і хибного, пізнавальних і ціннісних моментів. Ці сторони процесу відображення, в яких певним чином виявляється загальна соціально-історична зумовленість форм суспільної свідомості, і становлять предмет дослідження в гносеологічному аспекті.

Отже, гносеологічний аспект вбирає по суті всю ідеальну, духовну діяльність суспільства як відображення суспільної практики. Свідомість, як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, є усвідомленням наявної практики, вона містить у собі певне знання про об'єкт. «Спосіб, яким існує свідомість і яким дещо існує для неї,— підкреслював К. Маркс,— це знання. Знання є її єдиний акт. Тому щось виникає для свідомості остільки, оскільки вона *знає* це щось. Знання є її єдине предметне відношення»¹⁰. Свідомість є водночас і знанням суб'єкта про самого себе, свою діяльність та свідомість. Свідомість як знання становить продукт процесу пізнання. Тому всі форми суспільної свідомості виконують пізнавальну функцію. Рівень усвідомлення практики в різних формах суспільної свідомості зумовлюється ступенем істинного знання про неї.

Праксеологічний¹¹ аспект основного питання філософії передбачає розгляд співвідношення матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного в практичній діяльності. Відокремлення цього аспекту, на наш погляд, має сенс. Якщо вичленовується гносеологічний аспект як відносно самостійний предмет аналізу, то необхідним, на наш погляд, є й виділення праксеологічного аспекту, поза яким неможливі розгляд суспільної діяльності людини в цілому, аналіз її пізнавальної і духовної діяльності. Практика тут досліджується насамперед у її відношенні до суспільного життя загалом, тобто у функції перетворення природної і соціальної дійсності.

Праксеологічний аспект включає аналіз форм суспільної свідомості як вияв духовного життя, головним чином — їх місця і ролі в суспільстві. Свідомість тут досліджується не стільки в ідеальних параметрах свого буття, скільки як компонент практичної життєдіяльності суспільства. Головна увага приділяється не процесові ідеального формування уявлень, понять, ідей, теорій, а функціонуванню продуктів пізнання та осмисленню дійсності у певній системі суспільних відносин. Природно, що в цьому зв'язку спеціально досліджується і суб'єкт форм суспільної свідомості (тобто встановлюється залежність останньої від соціально-класової структури суспільства, від потреб та інтересів певних соціальних груп). До праксеологічного аналізу належать також основні сфери духовного життя (ідеологічна, наукова, художня), свідомість суспільства, її основні типи і стани (світогляд, духовна атмосфера, соціальні норми і традиції)¹². Якщо в гносеологічному аспекті переважна увага спрямована на процес здобуття істини (схематично це можна подати як рух від об'єкта відображення до знання, перехід від матеріального до ідеального), то в праксеологічному — активний вплив свідомості на буття (рух свідомості до об'єкта, від ідеального до матеріального).

Зрозуміло, що розрізнення гносеологічного та праксеологічного аспектів розгляду суспільної свідомості відносне: в кожному з них увага

¹⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 589.

¹¹ Цей термін набув останнім часом значного поширення в нашій філософській літературі. (Див., наприклад: Алексеев П. В. Предмет, структура и функции диалектического материализма.— М., 1978, с. 44; Единство диалектического и исторического материализма, с. 20—23 та ін.).

¹² Див.: Уледов А. К. Духовная жизнь общества.— М.: Политиздат, 1980.

акцентується переважно на одній із сторін свідомості, в певній абстракції від іншої. Реальна ж свідомість, як і діяльність взагалі, існує як цілісність і тому повинна вивчатись у єдності гносеологічного та праксеологічного аспектів. В обох аспектах ця єдність розглядається за допомогою таких категорій, як потреба, інтерес, мета, мотив, засіб, результат, ціннісна орієнтація.

Деякі з дослідників (П. В. Алексеев, М. А. Киссель та ін.) виділяють аксеологічний аспект основного питання філософії¹³. Проте таке виділення видається недоцільним, оскільки і практична і пізнавальна діяльність вбирають певну оцінку і ціннісну орієнтацію, що зумовлена інтересами, цілями та мотивами їх суб'єкта.

Іноді вичленовують психофізіологічний аспект основного питання як такий, що дає змогу розглянути відношення свідомості (психічного) до мозку. Проте спеціальні дослідження психофізіологічної проблеми у працях С. Л. Рубінштейна, Я. О. Пономарьова, В. С. Тюхтіна, Д. І. Дубровського та ін. показали, що вона належить не філософії, а природничим наукам, хоча розв'язується з допомогою філософської методології.

Виділення трьох основних аспектів основного питання марксистсько-ленінської філософії є, на наш погляд, істотним для з'ясування її структури.

Як уже зазначалось, фундаментальним принципом марксистсько-ленінської філософії є принцип матеріалістичного розуміння історії, сутність якого розкривається у соціально-історичному аспекті. Останній і історично і логічно виступає як загальний, вихідний і водночас інтегральний стосовно гносеологічного та праксеологічного аспектів. Принцип матеріалістичного розуміння історії розгортається, з одного боку, в загальну теорію суспільного розвитку, історичний матеріалізм (в праксеологічному аспекті), а з другого — в загальну теорію пізнання (в гносеологічному аспекті).

В історичному матеріалізмі відношення суспільного буття і суспільної свідомості конкретизується у відношенні матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного в суспільному житті. Загальні закони розвитку суспільства як цілого відображають передусім суттєві зв'язки основних сфер соціального життя (взаємозв'язок базису і надбудови, матеріального і духовного виробництва, потреб і діяльності та ін.). Ці закони є законами практичної діяльності людей, оскільки, як зазначав К. Маркс, суспільне життя є у своїй сутності практичним. Вони конкретизуються в діяльності різних соціальних спільностей. Це не виключає можливості вивчення в історичному матеріалізмі специфіки їх виявлення в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя з точки зору співвідношення в них матеріального і ідеального, суб'єктивного і об'єктивного. Отже, історичний матеріалізм можна визначити як теорію суспільно-історичної практики¹⁴, яка послуговується специфічними для неї категоріями і законами.

Виходячи з того, що суспільно-історична практика зумовлює розвиток суспільної свідомості (пізнання), яка належить до іншої найбільш загальної сфери людської діяльності — духовної (ідеальної), можна

¹³ Див.: Алексеев П. В., Цит. кн., с. 44, 46, 52; Киссель М. А. Судьбы старой дилеммы. М.: Мысль, 1974, с. 3

¹⁴ На нашу думку, заслуговує на увагу розгляд М. О. Булатовим історичного матеріалізму як теорії практичної діяльності, хоча з поглядом автора на співвідношення історичного та діалектичного матеріалізму (а також теорії пізнання) важко погодитись (див.: Булатов М. А. Деятельность и структура философского знания. — К.: Наук. думка, 1976).

розрізнити закони (розвитку) та функціонування суспільного буття і закони розвитку та функціонування суспільної свідомості. Останні, будучи специфічними законами ідеального відображення дійсності, становлять предмет теорії пізнання як відносно самостійної сторони марксистсько-ленінської філософії. Таке розуміння законів розвитку суспільної свідомості дістає, на наш погляд, своє підтвердження і в класичному визначенні діалектики як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення.

У теорії пізнання головна увага зосереджена на способі відображення дійсності у мисленні. Суттєві риси розвитку мислення, суспільної свідомості в цілому як особливого суспільного процесу, соціальної форми діяльності виражаються у відповідних категоріях і законах теорії пізнання, які відрізняються від категорій та законів історичного матеріалізму. (Наприклад, закони розвитку пізнання від емпіричного до теоретичного, від абстрактного до конкретного досліджуються у теорії пізнання, а не в історичному матеріалізмі). Разом з тим теорія пізнання і історичний матеріалізм як теорія практики взаємопроймають одно одне. Поза їх взаємодією неможливо правильно зрозуміти співвідношення практики і пізнання. Наукова теорія пізнання виходить з того, що практика є основою, критерієм і кінцевою метою пізнання. Історичний матеріалізм, вивчаючи розвиток практики в цілому, передбачає з'ясування регулятивної ролі пізнання (особливо наукового) в практичній діяльності людини.

Отже, теорія пізнання і історичний матеріалізм становлять відносно самостійні і водночас органічно взаємопов'язані структурні елементи марксистсько-ленінської філософії — діалектичного матеріалізму¹⁵. Структура філософії як діалектичного матеріалізму спеціально не розглядалась класиками марксизму-ленізму. Проте в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін, підкреслюючи, що «філософія марксизму є діалектичний матеріалізм»¹⁶, розрізняв теорію пізнання марксизму (гносеологію) і історичний матеріалізм (соціологію). Таке розрізнення дістало відображення у назві відповідних розділів книги і в низці спеціальних зауважень¹⁷.

Якщо теорія пізнання розглядає гносеологічний аспект основного питання філософії, а історичний матеріалізм — праксеологічний, то в діалектичному матеріалізмі основне питання осмислюється в цілому, в єдності всіх його аспектів і сторін. Але тут не просто сумуються результати і дані теорії пізнання і історичного матеріалізму, а відбувається їх узагальнення. Всезагальність категорій і законів діалектичного матеріалізму не в тому, що вони відображують однакові, подібні і в цьому розумінні загальні (і необхідні) властивості і зв'язки явищ природи, суспільства і мислення. За такого, формально-логічного розуміння природи узагальнень до складу філософських категорій потрапляють певні загальнонаукові поняття (математики, загальної теорії систем та ін.), а деякі з фундаментальних категорій філософії (наприклад, практики, розвитку, свідомості), що не відповідають формально-логічному критерію всезагальності, залишаються за межами категоріального апарату діалектичного матеріалізму.

З точки зору діалектичного матеріалізму всезагальність виступає як закон існування, зміни і розвитку явищ в їх зв'язку, взаємодії,

¹⁵ Цей погляд на основні структурні елементи діалектичного матеріалізму запропонований М. М. Алексеевим (див.: А л е к с е в М. М. Предмет и структура марксистской философии. М., 1973).

¹⁶ Л е н і н В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 5, 10.

¹⁷ Див.: т а м ж е, с. 324, 344—345 та ін.

єдності і цілісності¹⁸. Граничною основою всезагальності законів і категорій марксистської філософії є те, що вони відображають найбільш загальні і суттєві моменти відношення матерії (природної і соціальної) і свідомості в їх розвитку.

Всезагальність законів розвитку природи, суспільства і мислення розкривається повною мірою на основі вивчення загальних законів розвитку суспільства (включаючи мислення як суспільно-історично детермінований процес). Діалектика суспільного розвитку як найбільш розвинена форма всезагальної діалектики дає ключ до розуміння діалектики природи. «Без розуміння суспільних закономірностей,— зазначав П. В. Копнін,— неможлива наукова концепція розвитку... Знання законів суспільного розвитку є необхідною передумовою розуміння законів всякого розвитку. Без суспільного розвитку втрачає сенс саме поняття розвитку і неможливо визначити його об'єктивні критерії і тенденції»¹⁹.

В матеріальному виробництві — основній формі практичної життєдіяльності — виявляється єдність і взаємодія природи, суспільства і людського мислення.

На основі виробничої діяльності виникають суспільні відносини, розвиток яких детермінує «виробництво самої свідомості» (К. Маркс). В матеріальному виробництві люди, перетворюючи природу, діють відповідно до її об'єктивних законів, тобто воно виступає предметно-практичною основою відкриття законів природи. З цього погляду суспільне життя — це процес взаємодії суспільства і природи, включення у сферу практичної діяльності нових явищ і зв'язків природи, процес, в якому реалізуються потенційні можливості розвитку природи. Е. В. Ільєнков зазначає, що практика людства, будучи конкретним (особливим) і водночас всезагальним процесом, вбирає в себе як свої абстрактні моменти всі інші форми і види руху матерії і здійснюється відповідно до їх законів²⁰.

Отже, найбільш загальні закони розвитку матерії (природної і соціальної) і мислення виявляються у людській практиці, що визначає реальні та ідеальні процеси взаємодії природного і соціального, суспільного буття і суспільної свідомості, об'єктивного і суб'єктивного та ін. Але узагальнення розвитку практики, відкриття і усвідомлення її законів як необхідних, суттєвих зв'язків здійснюється в процесі наукового пізнання самої практики.

Як підкреслює В. І. Шинкарук, своєрідність об'єкта філософського пізнання полягає в тому, що він виступає як єдність свідомості (мислення) в її відношенні до об'єктивного світу і об'єктивного світу в його відношенні до свідомості (мислення). Ці відношення складались в процесі суспільно-історичної практики, яка формувала людське мислення, виділяючи всезагальні і необхідні зв'язки в об'єктивному світі і перетворюючи їх на форми мислення (категорії). Природно, що філософське пізнання постає як осягнення універсально-всезагального (освоєння світу в його універсально-всезагальних формах), а філософія — як наука про всезагальні закони розвитку світу і його пізнання²¹.

Визначення ступеня загальності законів, зокрема загальності їх як законів розвитку світу, здійснюється в пізнанні на основі практики.

¹⁸ Див.: *Философская энциклопедия*. 1960, т. 1, с. 301.

¹⁹ Див.: Копнін П. В. *Введение в марксистскую гносеологию*. К.: Наук. думка, 1966, с. 17.

²⁰ Див.: Ільєнков Е. В. *Диалектическая логика*. М.: Политиздат, 1974, с. 210.

²¹ Див.: Шинкарук В. И. *Философия, наука, мировоззрение*. — В кн.: *Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения*. К., 1977, с. 21.

Тому найбільш загальні закони розвитку дійсності (як і інші закони) мають історичний характер. Практика людини і людської історії, зазначає В. І. Ленін, є вузловим пунктом діалектики пізнання²². Він підкреслював також, що діалектика як наука про закони розвитку світу є підсумком, висновком історії пізнання, що історія науки може слугувати критерієм перевірки правильності змісту діалектики²³. Досягнення істинного знання і перетворення на його основі світу передбачає «поєднання пізнання і практики»²⁴. Діалектика як наука про розвиток є результат науково-теоретичного узагальнення історії розвитку практики і пізнання, їх законів, тенденцій, є загальною теорією практики і пізнання. Тому матеріалістична діалектика (діалектичний матеріалізм), будучи наукою про загальні закони розвитку суспільства, практики і пізнання, виступає водночас і як наука про найбільш загальні закони розвитку світу.

Виходячи з цього, співвідношення діалектичного матеріалізму, з одного боку, та історичного матеріалізму і теорії пізнання — з другого, можна подати як співвідношення загального і особливого. Діалектичний та історичний матеріалізм, теорія пізнання збігаються за предметом, методом, категоріями і законами, відображують співвідношення матерії і свідомості в цілому (в найбільш розвинутій і концептуальній формі — співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості). Але історичний матеріалізм і теорія пізнання мають за предмет вивчення не співвідношення матерії і свідомості та суспільного буття і суспільної свідомості, а лише різні аспекти цих відношень, що дістає вираження у відповідних законах і категоріях.

У літературі висловлюють різні міркування щодо співвідношення діалектичного та історичного матеріалізму. Всі дослідники визнають єдність діалектичного та історичного матеріалізму, проте цю єдність розуміють неоднаково. Одні з них вважають, що ці дві складові марксистсько-ленінської філософії цілком збігаються²⁵. Основою такої єдності правомірно визначається принцип матеріалістичного розуміння історії. Однак за такого підходу важко пояснити відмінність між категоріями і законами діалектичного та історичного матеріалізму і теорії пізнання.

Загальновизнаною точкою зору є розгляд історичного матеріалізму як відносно самостійного розділу (частини) марксистської філософії, яка має свій предмет (відношення суспільного буття і суспільної свідомості), систему категорій і законів. Історичний матеріалізм за такого підходу постає як поширення діалектичного матеріалізму на пізнання суспільства²⁶. Але таке розуміння історичного матеріалізму викликає принципові зауваження, які вже неодноразово висловлювались у філософсько-соціологічній літературі. По-перше, воно припускає виникнення діалектичного матеріалізму до і поза історичним матеріалізмом, що не відповідає історичному процесу формування марксистської філософії. По-друге, якщо з діалектичного матеріалізму як цілого «виключити» історичний матеріалізм як частину, що має свій предмет (співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості), загальні закони суспіль-

²² Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 186.

²³ Там же, с. 123, 281, 296 та ін.

²⁴ Там же, с. 183.

²⁵ Див.: наприклад: Міннасян А. М. Диалектический материализм. Р/н Д., 1972, ч. I, с. 49—50; Единство диалектического и исторического материализма, с. 5, 8, 12, 40—41.

²⁶ Див.: Келле В. Ж. Проблемы исторического материализма в работе В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм».— Вопросы философии, 1979, № 5, с. 84—86.

ного розвитку) і понятійно-категоріальний апарат (тобто еліминувати, скажімо, такі категорії, як «практика», «суб'єкт», «свідомість» тощо), то що ж залишається діалектичному матеріалізмові? Залишається наука про природу і її закони. Запропоновані в даній статті положення сприяли б, на нашу думку, подоланню труднощів, які виникають під час розв'язання цього складного питання, розглядові діалектичного і історичного матеріалізму, теорії пізнання в діалектичній єдності, що включає тотожність і відмінність²⁷.

При цьому треба мати на увазі історичну тенденцію зближення практичної і пізнавальної діяльності, на основі якої посилюється, поглиблюється взаємозв'язок історичного матеріалізму і теорії пізнання. З погляду, що висловлюється в цій статті, можна, мабуть, з'ясувати і місце спеціальних філософських дисциплін (етики, естетики та ін.) у вивченні окремих аспектів основного питання філософії. Проте ми свідомі того, що всебічне і конкретне розв'язання цього комплексу питань має за неодмінну передумову розробку розгорнутої системи категорій і законів марксистсько-ленінської філософії — проблеми, підхід до якої залишається значною мірою дискусійним.

* * *

Одним из аспектов исследования структуры марксистско-ленинской философии является ее рассмотрение в соотношении со структурой основного вопроса философии. В отличие от домарксистских и современных буржуазных философских концепций основной вопрос философии в марксизме решается на основе материалистического понимания истории. Исследователи обычно выделяют две стороны основного вопроса философии. По мнению автора предлагаемой статьи, в марксистском подходе к основному вопросу философии можно вычленить социально-исторический, гносеологический и прагматологический аспекты, каждый из которых включает обе его стороны. Такое рассмотрение основного вопроса философии позволяет углубить анализ ряда методологических и мировоззренческих проблем материалистической диалектики, решение которых способствовало бы приведению структуры философской науки в соответствии с ее современными функциями.

²⁷ Зазначимо, що у визначенні марксистської філософії як діалектичного та історичного матеріалізму підкреслюється насамперед її принципова відмінність від домарксистського матеріалізму, який був метафізичним (антидіалектичним).

В. М. МЕЖУЄВ

ДУХОВНЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК ВИД СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев відзначив, що «в умовах зрілого соціалізму дедалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства»¹. Високий рівень духовної культури, свідомості трудящих є необхідною умовою розв'язання тих масштабних завдань, які стоять перед радянським народом. У зв'язку з цим особливо велико-

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К.: Політвидав України, 1981, с. 64.

го значення набуває нині дослідження особливостей духовного виробництва, де здійснюється виробництво свідомості.

Відомо, що історичний матеріалізм розглядає суспільну свідомість як відображення суспільного буття. Це відображення відбувається в різноманітних формах суспільної свідомості — філософській, художній, релігійній, науковій та ін. Чим же зумовлені виникнення і розвиток форм суспільної свідомості? Відповідь на це питання дарма шукати в індивідуальній людській психіці, у структурах і механізмах, що її характеризують. Навпаки, той факт, що свідомість людей, будучи природною функцією індивіда, його мозку, дістає незалежну від нього суспільну форму свого існування, якраз і свідчить про соціальні корені свідомої діяльності, про суспільну зумовленість продуктів мислення. Сама наявність цієї форми слугує доказом того, що свідомість є суспільним продуктом, результатом спільної діяльності людей і лише як такий продукт стає умовою їхнього соціального життя. Люди виробляють свою свідомість спільно (так само, як вони виробляють умови свого матеріального життя), і питання про те, як вони це роблять, становить суть проблеми духовного виробництва. У рамках соціальної теорії має бути пояснений, отже, не лише сам факт існування свідомості, а й факт її існування у суспільній формі, тобто у формі певного загального, сукупного результату людської діяльності.

Поняття «духовне виробництво» охоплює собою всі ті види духовної діяльності — філософської, моральної, релігійної, художньої, наукової тощо, які, відокремлюючись від діяльності матеріальної (у процесі суспільного поділу праці), набувають у складі суспільного виробництва специфічної функції виробництва свідомості, точніше — виробництва певної суспільної форми свідомості. Це поняття не вичерпує собою всього того, що можна було б сказати про духовну діяльність: остання розглядається і в поняттях інших дисциплін, таких як етика, естетика, теорія пізнання, психологія та ін. Продукт духовної праці може цікавити нас з різних сторін — з погляду його новизни, зв'язку з наявною традицією, його моральної, художньої або наукової цінності, практично-прикладного призначення або технології, потрібної для його виготовлення. Усі ці багатоманітні аспекти, способи розгляду і оцінки продукту духовної праці ще не передбачають звернення до поняття духовного виробництва. Однак, тільки-но ми порушимо питання про те, яку суспільну форму дістає продукт духовної праці у складі історично-конкретного типу суспільного виробництва, тобто питання про суспільний зміст і призначення духовної праці, одразу вичленовується особливий предмет дослідження — духовне виробництво.

Тут можна було б угледіти деяку аналогію з політекономічним аналізом матеріального виробництва. І політичну економію цікавлять не самі по собі способи виготовлення людьми певних корисних продуктів (це перетворило б її на опис технологічних процесів), а сукупність умов, що надають продуктові матеріальної праці певної суспільної форми (скажімо, форми товару або вартості). Предметом її аналізу є не речовий, а суспільний зміст матеріальної праці, тобто її здатність створювати не просто корисні речі, а суспільні відносини у формі речі, або, що є тим самим, суспільну форму речі. Виявляючи у матеріальній праці неодмінну умову існування не просто речей, а суспільних (матеріальних) відносин, політична економія набирає характеру соціально-теоретичної, суспільної дисципліни. Саме як діяльність, що має своїм головним результатом певний речово оформлений зв'язок між людьми, праця набуває значення надзвичайно важливого компоненту суспільного виробництва — матеріального суспільного виробництва.

Відповідно і завдання вивчення духовного виробництва полягає, на наш погляд, у тому, щоб пояснити, в який спосіб індивіди, які створюють певні духовні цінності,— ідеї, уявлення, образи, символи,— беруть участь тим самим у суспільному виробництві, тобто у виробництві суспільного зв'язку між людьми, а отже, і самого суспільства. Духовна праця розкривається у понятті духовного виробництва з погляду її суспільного змісту і призначення, тобто як специфічно духовний спосіб відтворення суспільних відносин. У цій своїй властивості вона і становить, поряд з матеріальним виробництвом і на його основі, другий істотний компонент суспільного виробництва.

Маючи на меті зрозуміти духовне виробництво як специфічний вид суспільного виробництва, треба передусім виявити те, що пов'язує його з матеріальним виробництвом, об'єднує їх у цілісну систему. Адже духовне виробництво можна розглядати і як певне самостійне утворення, що існує незалежно від матеріального виробництва і пов'язане з останнім суто зовнішнім чином. Саме таким шляхом пішов французький економіст минулого століття А. Шторх, який намагався показати різницю в економічній науці між матеріальним і духовним виробництвом (останнє він визначав як виробництво «внутрішніх благ»), що стало згодом об'єктом критики К. Маркса у «Теоріях додаткової вартості». Відірвавши духовне виробництво від матеріального, А. Шторх позбавив себе можливості з'ясувати природу історично-конкретних форм духовного виробництва, його конкретні особливості і своєрідність на певних етапах суспільного розвитку. Сенс полеміки К. Маркса проти А. Шторха очевидний: для останнього матеріальне і духовне виробництво були тільки лиш двома різними видами виробництва, пов'язаними між собою суто зовнішньою залежністю. Для К. Маркса ж матеріальне і духовне виробництво суть компоненти одного і того самого — суспільного — виробництва, у складі якого духовне виробництво перебуває у прямій залежності від матеріального. Але цю залежність не можна розуміти виключно з погляду необхідності виробництва матеріального (національного) багатства. Ця залежність має і глибший, прихований характер і діє навіть у тих випадках, коли окремі галузі духовного виробництва не беруть безпосередньої участі у створенні національного багатства, а іноді навіть протистоять матеріальному виробництву. Проблема полягає в тому, щоб розкрити залежність духовного виробництва від матеріального, зважаючи на особливу, відносно самостійну роль першого у суспільному виробництві, не зводячи її до функції матеріального виробництва. Йдеться, отже, не про протиставлення і не про ототоження того і того, а саме про їхній органічний зв'язок, про взаємодію між ними, в рамках якої вони виступають як різні і водночас єдині моменти цілісного процесу суспільного виробництва.

Як було вже сказано, визначення духовного виробництва як виробництва духовних цінностей, свідомості за всієї своєї зовнішньої безперечності не виправдано розширює його рамки. До духовного виробництва, очевидно, треба залічувати не всю сферу виробництва свідомості, а лише ту частину її, яка, по-перше, здійснюється особливими групами людей, як правило, дістає особливу, відмінну від матеріального виробництва інституціональну форму вираження, організується в систему спеціальних суспільних інститутів. По-друге, свідомість як продукт діяльності цих груп людей матиме і особливу суспільну форму, відмінну від тієї, в якій він постає у буденному житті індивідів, як невід'ємний елемент їхньої безпосередньої життєвої практики. Існує відмінність між стихійно-масовою, буденною свідомістю членів суспільства, яка формується ними, так би мовити, «без відриву» від матеріального виробни-

цтва, і тією свідомістю, що спеціально виробляється відповідними інститутами. Якщо перший тип свідомості постає як свідомість практично діючих верств і класів суспільства, то другий тип становить своєрідну «вторинну» переробку утворень свідомості цих верств і класів. Ця переробка може здійснюватися засобами раціонального мислення (особливо в умовах сучасного суспільства), а може — і засобами міфологічних, релігійних та інших систем. Духовне виробництво виявляється, отже, виробництвом не взагалі свідомості, а таких її особливих форм, що в них свідомість практично діючих індивідів дістає відповідне кожній епосі усвідомлене, поглиблене і певним чином систематизоване вираження. Духовне виробництво начебто надбудовується над виробництвом свідомості в її буденній формі. У цьому розумінні його можна визначити як виробництво свідомості в суспільній формі, здійснюване особливими і всередині себе організованими групами інтелігенції. Але в чому полягає ця особлива суспільна форма, що її свідомість дістає в процесі духовного виробництва?

Специфічним продуктом духовного виробництва є свідомість як ідеальна — мислена, уявна — форма відношення, зв'язку між людьми. Свідомість, як і мова, виникають «з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»². Виробництво свідомості, як і духовне виробництво, зумовлене цією ж потребою. Духовне виробництво розв'язує передусім завдання перетворення, зміни і розвитку свідомості з метою її використання як істотної умови, засобу спілкування між людьми і їх соціального об'єднання. Філософія, наука, мораль, мистецтво тому і є «особливими видами виробництва», що, поряд з матеріальним виробництвом, виробляють — у різних формах і різними засобами — суспільний зв'язок, суспільні відносини між індивідами. Виробництво історично конкретного суспільного зв'язку і є той «всезагальний закон», який підпорядковує собі як матеріальне, так і духовне виробництво.

Отже, виявляється те загальне, що пов'язує матеріальне і духовне виробництво в єдине ціле: обидва вони є виробництвом людьми своїх суспільних відносин, однак здійснюваним в різних формах. Якщо в матеріальному виробництві люди виробляють свої відносини у формі відношень речей (класичним прикладом тут є товарне виробництво), у речовій формі, то в духовному виробництві вони виробляють їх у формі ідей, в ідеальній формі.

Певна річ, механізм «переведення» реального відношення в ідеальне дуже складний. Ідеальне відношення зовсім не є дзеркальною копією реального відношення, а виявляє його у «перетвореному вигляді», зумовленому місцем і роллю агента духовного виробництва у системі суспільних зв'язків. Зрозуміти, чому в одному разі відношення дістає форму релігійного символу, в іншому — філософської ідеї, а в третьому — художнього образу, — завдання конкретно-історичного аналізу духовного виробництва.

Тут важливо з'ясувати соціальну функцію духовної діяльності в системі суспільного виробництва, що полягає у виробництві і відтворенні суспільних відносин в ідеальній формі.

Свідомість, отже, дістає специфічно суспільну форму, тобто форму моральної, філософської, художньої або іншої свідомості, мірою того, як суспільні зв'язки людей, що виробляються ними у сфері матеріальної практики, набувають у процесі духовної діяльності форми ідей, уявлень, образів, символів. Соціальний зв'язок має, таким чином, «двоїстий

² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 28.

характер»: він існує водночас і як зв'язок матеріальний, і як зв'язок ідеальний. Відповідно і виробництво цього зв'язку, суспільне виробництво поділяється на дві основні сфери — матеріальну і духовну. Чим же зумовлена необхідність такого «подвоєння» соціального зв'язку? Іншими словами, яка причина виникнення й існування духовного виробництва як особливого підрозділу суспільного виробництва?

Це питання впритул підводить нас до проблеми сутності і смислу поділу суспільної праці на матеріальну і духовну. Адже духовне виробництво є тільки способом здійснення і розвитку духовної діяльності, коли вона відокремлюється від діяльності матеріальної, дістає відмінну від останньої форму свого суспільного буття. І сталося це зовсім не на самому початку історії. Спершу виробництво матеріального життя і виробництво свідомості перебували у безпосередній єдності, збігалися одне з одним. Зрозуміло, що і в цих умовах люди виробляли певні уявлення, погляди на світ і на самих себе. Але робили вони це спільно і безпосередньо в процесі свого реального виробництва і спілкування. Виробництво свідомості, за висловом К. Маркса і Ф. Енгельса, було тут «безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя»³.

Чому ж і яким чином те, що за самою своєю суттю становить єдине ціле, в ході історії розпалося на відносно самостійні, відокремлені одна від одної сфери людської життєдіяльності? Чому єдність обертається відмінністю, а за умов класового антагонізму — і протилежністю, а цілісність — відособленістю своїх частин? Пояснення потребує, отже, не тільки те, що пов'язує матеріальне і духовне виробництво в єдину систему (а саме — необхідність виробництва суспільного зв'язку), але й те, що розділяє їх у рамках цієї системи (необхідність виробництва даного зв'язку в різних формах — матеріальній й ідеальній).

Відомо, що на певному етапі соціального розвитку здійснюється суспільний поділ праці, зумовлюючи специфікацію матеріального і духовного виробництва. Люди дедалі більше починають виробляти не для себе, а для інших, що спричинює розширення системи обміну і ринкових відносин. Суспільний поділ праці супроводиться, таким чином, ускладненням соціальних зв'язків. Праця набуває не тільки виробничого, а й суспільно-виробничого характеру — характеру виробництва не лише корисних предметів, споживних вартостей, а й самих відносин. Продукт праці, поряд зі своєю натуральною формою, дістає і суспільну форму, вираженням якої є, зокрема, форма товару, мінової вартості. З поглибленням і розширенням суспільного поділу праці ця здатність праці створювати суспільний продукт, його суспільну форму, або, що є тим самим, суспільний зв'язок, оречевлений в натуральному продукті, набуває дедалі більшого розвитку.

Але суспільний поділ праці, будучи неодмінною передумовою створення більш широкого, більш універсального зв'язку між виробниками, водночас, у певних історичних умовах, призводить до відриву цього зв'язку від самих виробників, до його протиставлення їм як суто речового і зовнішнього зв'язку. Важливим наслідком суспільного поділу праці є відокремлення, відособлення системи соціальних відносин від виробників і перетворення цих відносин у самостійну і пануючу над ними силу. Ці відношення складаються немовби поза індивідами, в процесі обігу і циркуляції товарів, постаючи на поверхні соціально-економічного життя як відношення речей, а не людей. Безпосередня діяльність кожного виробника (або групи виробників) пов'язана з вироб-

³ Там же, с. 23.

ництвом конкретного корисного продукту, а те, що даний індивід виробив, крім продукту, певний суспільний зв'язок у формі продукту, виявляється *post factum*, у стихії ринкового обігу, тобто незалежно від волі і свідомості індивіда. Однаковою мірою це стосується системи не тільки економічних, а й соціально-організаційних, інституціональних відносин, надбудованих над першими. Створюється ситуація не лише цілковитого відриву індивіда від соціального цілого, а й втраги ним можливості свідомого контролю над цим цілим. У такій ситуації і виникає необхідність у мисленому відтворенні і привласненні цих відносин, у прилученні до них уже не на рівні безпосереднього практичного життя, а на рівні свідомості. Саме цим і зумовлена поява особливої групи людей, які мають розробку свідомості, її виробництво за свою функцію і привілей.

Виділення таких груп у відносно самостійну верству, виникнення інтелігенції — головна умова відокремлення духовного виробництва від матеріального. Ми не виявимо існування такої верстви ні у первісному роді, ні в землеробській общині, заснованій на натуральній системі господарства. Зрозуміло, що і для цих форм спільності була характерна наявність певних форм свідомості — «стадної», «племінної», як іноді називав її К. Маркс, підкреслюючи цим не так її примітивний, як безпосередньо колективний характер. Однак сам по собі факт існування цих форм свідомості ще не свідчить, як уже зазначалося, про наявність відносно самостійного духовного виробництва.

Свідомість від самого початку виступає як колективний продукт, як результат колективного життя людей. Вона стає надбанням окремого індивіда тільки внаслідок його належності до колективу, його одвічного зв'язку з ним. Для індивіда на ранніх ступенях суспільного життя немає різниці між своєю і чужою свідомістю. Продукти первісного мислення — перекази, міфи, повір'я, закріплюючись в системі символів і обрядів, що передається традиційно, зберігаються і відтворюються тут не особливими групами людей, а на рівні природних здатностей кожного індивіда — його пам'яті, мови, слуху, органічної пластики. Але це і означає відсутність суспільного поділу матеріальної і духовної праці, за якого виробництво і поширення свідомості в її «всезагальній» формі є вже справою окремих осіб.

Така безпосередня участь кожного у виробництві свідомості є, природно, виявом ще наявної обмеженості соціального життя людей на даному ступені — їхнього відношення до природи і одних до одних. Увесь життєвий цикл індивіда минає тут, як правило, у рамках локалізованих мікрокосмів (племені, сім'ї, общини), що склалися природно, за відсутності між ними постійних зв'язків. Внутрішня міцність таких утворень, породжена втягненням кожного індивіда до колективного, групового життя і їх взаємозалежністю, вельми різко контрастує зі слабкістю зовнішніх контактів, з вузькістю просторового і духовного горизонту. Здатність до самозбереження, виживаність таких локальних спільностей забезпечується завдяки обмеженню індивідуально-го начала, його підпорядкуванню колективним формам дії і мислення.

Ситуація істотно змінюється з переходом до суспільства, заснованого на поділі праці і соціальних зв'язках, створених цим поділом. За цих умов суспільні відносини людей, набираючи більш складного характеру, відокремлюються від самих індивідів і набувають незалежної від них, зовнішньої, оречевленої форми існування. Цьому відповідає і відособлення індивідів одних від одних у системі соціальних відносин. Самим індивідом такий стан міг уявлятися — і до певного часу уявлявся — станом їхньої цілковитої «особистої свободи» (що дістало відо-

браження, наприклад, в індивідуалістичній ідеології раннього Просвітництва). Однак, як показала наступна практика економічного і соціального розвитку, епоха, що породила точку зору відособленого індивіда, виявилася епохою найбільш всезагальної, розвиненої форми залежності людей одних від одних, щоправда, залежності, що втратила безпосередньо-особистісний характер і набрала форми знеособленої і пануючої над людиною сили. У цих умовах і свідомість людей перестав бути вираженням органічної прив'язаності індивіда до цілого, його особистісного відношення до світу та інших людей; вона робиться вираженням панування над нею знеособлених, абстрактних сил і відношень. Свідомість дедалі більше характеризується наявністю абстракцій, далеко відлеглих від реального, живого, безпосереднього досвіду окремих індивідів. Поняття абстракції в даному разі має не так логіко-гносеологічний, як соціальний смисл, що виражає відрив думки від реальних, емпірично існуючих і діючих індивідів.

Перехід до абстрактного мислення і взагалі до абстрактної свідомості пов'язаний, отож, з утвердженням і пануванням абстрактних суспільних відносин, класичним виявом яких є товарно-грошові відносини. На відміну від «особистих» речові відносини можуть поставати, виражатися у свідомості насамперед у вигляді абстрактних ідей. Панування ідей над свідомістю індивідів у їхньому духовному житті відповідає тому пануванню над ними абстрактних, оречевлених відносин у їхньому практичному житті. Праця, що створює вартість, і праця, що створює ідеї, утворюють тим самим певну соціальну єдність. Обидві вони суть абстрактна праця, що має за свій результат абстрактне відношення: в першому випадку у формі товару, в матеріально-речовій формі, в другому — у формі ідеї, в ідеальній формі. Суспільне відношення набуває абстрактно-мисленої форми, оскільки воно реально відокремлене від індивідів, існує незалежно від них.

Виробництво абстрактної свідомості, тобто свідомості, що є за формою всезагальною, суспільною свідомістю, а по суті такою, що втратила безпосередній зв'язок з думками, почуттями і уявленнями окремих індивідів, уже не може бути справою всіх і кожного. Таке виробництво потребує відокремлення в особливу спеціалізовану галузь діяльності, яка існує поряд з матеріальним виробництвом.

У даній ситуації, коли сформувалися класи і утворилося класове суспільство, духовне виробництво покликане реалізувати ідеологічну функцію об'єднання людей, їх інтеграції в соціальну систему на базі принципів, ідей, правил і норм поведінки панівного класу. Сам за цих умов посилюється вплив ідейних факторів на суспільний розвиток, їхня особлива роль у соціальній структурі. Роз'єднаності людей на класи на рівні суспільного буття протистоїть абстрактний та ілюзорний монізм принципів, ідейних установок, раціонально виражених регламентацій і приписів на рівні суспільної свідомості.

Цей монізм є ілюзорним тому, що у суспільстві класових антагонізмів немає і не може бути спільності потреб, інтересів і цілей в експлуататорів і експлуатованих, а відповідно — і єдності світоглядних принципів та ідейних установок. Наприклад, за капіталізму, як відзначав В. І. Ленін, «в кожній національній культурі є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»⁴. За допомогою

⁴ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

свідомості панівний експлуаторський клас намагається компенсувати відсутність реального прилучення індивідів до соціального цілого, що посилює роз'єднаність виробництва свідомості і виробництва матеріального життя, конституювання першого в особливу сферу духовного виробництва.

Суспільна свідомість стає монополією, привілеєм і результатом діяльності особливої групи ідеологів панівного класу, які перетворюють її розробку на свою соціальну функцію. Становлячи «складову частину» панівного класу, інтелігенція, верства ідейних працівників немовби привласнює собі всезагальну здатність людей мислити, здійснювати процес виробництва свідомості. Вона бере на себе функцію мислити за всіх, залишаючи іншим вдовольнятися плодами свого мислення. Важливо зважати на соціальний смисл такого привласнення. Ідейний працівник привласнює функцію мислення тільки в тій його властивості, в якій воно (мислення) є умовою існування суспільного зв'язку між людьми. Його зовсім не цікавить свідомість як умова, скажімо, виробництва якоїсь корисної речі, споживної вартості. Своєю монополією він посягає тільки свідомість як фактор духовного об'єднання людей. Іншими словами, він привласнює соціальну, ідеологічну функцію свідомості, а отже, і здатність людини завдяки свідомості вступати у суспільний зв'язок. Очевидне і реальне соціальне підґрунтя такої монополізації свідомості: у класовому суспільстві панівний клас в особі своїх ідейних представників, беручи під свій контроль духовне життя особи, перетворює свідомість людини на знаряддя підкорення її наявній соціальній системі.

Не можна зрозуміти справжньої причини виникнення духовного виробництва, характеру його організації на тому чи іншому етапі його історичного розвитку, не зважаючи на його головну, тобто насамперед класову, функцію — функцію здійснення панування певного класу у сфері думки, у сфері суспільної свідомості. Певна річ, класове панування у сфері духовного виробництва має дещо інший характер, ніж панування цього класу у сфері матеріального виробництва. Якщо основою економічного панування класу є привласнення чужої праці (наприклад, у формі додаткової вартості) з метою одержання прибутку, то основою духовного панування класу також є привласнення і використання чужої праці — тільки з іншою метою, з метою перетворення своїх думок і своєї свідомості на панівну, «всезагальну» свідомість. Втім, досягнення певної економічної мети і тут зостається вихідним, вирішальним. У певному розумінні тут також наявна експлуатація — експлуатація чужої свідомості, що може здійснюватися як засобами прямого політичного тиску на працівників розумової праці, так і шляхом їх «купівлі», перетворення на найману силу панівного класу. В ряді випадків ця експлуатація може здійснюватися з метою прямої економічної вигоди (приміром, експлуатація науки як одного з найважливіших засобів виробництва капіталу), але головною тут все-таки є не економічна, а ідейна мета — прагнення виставити панівний приватний інтерес за всезагальний, захистити і утвердити його не тільки на рівні практичної і політичної діяльності, а й на рівні свідомості. Завдання підпорядкування свідомості індивідів панівній системі відносин, а отже, підпорядкування їхніх думок панівним думкам — у цьому, власне, і полягає головна мета класового панування у сфері духовного виробництва.

Але було б неправильно зводити суспільний зміст духовної діяльності у складі духовного виробництва тільки до її службово-класової ролі, забуваючи про наявність у ній загальнолюдського елемента. Адже навіть та видимість всезагальності, якої свідомість набирає в умовах

поділу праці, є — звичайно, в ілюзорній формі — виявом загального зв'язку, взаємозв'язку індивідів у структурі суспільного цілого. Суспільна свідомість як продукт духовного виробництва становить у кінцевому підсумку мислений еквівалент цілком реальної і всезагальної потреби індивідів одних в одних. Наявності такого ідеального зв'язку потрібно віддати перевагу перед відсутністю жодного зв'язку, тому духовна праця виконує дуже важливу соціальну функцію в умовах роз'єднання і відокремлення людей.

Фігура суб'єкта духовного виробництва — мислителя, художника, ученого — постає в класовому суспільстві, з цього погляду, в дуже складному, суперечливому вигляді. З одного боку, він обслуговує панівний клас. Це, так би мовити, вимушена сторона його існування, примусово нав'язана йому панівним класом за допомогою всілякого матеріального і морального заохочення. Але, з другого боку, продукт його діяльності має становити якусь всезагальну цінність. Тут виявляється внутрішньо суперечлива природа духовного виробництва в класовому суспільстві, виробництва, що становить водночас і організацію класового панування у сфері духовної діяльності, і певний спосіб створення духовної продукції, орієнтованої на задоволення духовних (а в кінцевому підсумку і соціальних) потреб людини. Суб'єкт духовного виробництва постає в цьому розумінні як своєрідний посередник між індивідами і відокремленими від них суспільними відносинами. У результаті своєї діяльності він «повертає» індивідам те, що вони втратили у своєму дійсному житті, що є об'єктом уваги не тільки з боку панівного класу, але й решти класів і верств суспільства. Через таке проміжне становище між різними класами суспільства працівник розумової праці і має здатність надавати приватному інтересові всезагального характеру.

Зазначена суперечність розв'язується тільки в ході побудови і розвитку соціалістичного суспільства, внаслідок ліквідації соціально-класових антагонізмів. За цих умов і духовна діяльність набуває зовсім іншого значення і змісту. Не можна тому ототожнювати духовне виробництво лише з тією його історично-обмеженою формою, в якій воно протистоїть матеріальному виробництву і становить аналог абстрактно-всезагальної свідомості (як не можна ототожнювати матеріальне виробництво тільки з товарним виробництвом).

Соціалізм ще не ліквідує до кінця суспільного поділу праці, в тому числі і поділу матеріальної і духовної діяльності. Але він істотно перетворює відношення між цими двома основними сферами суспільного виробництва, зумовлюючи створення зовсім нового типу духовного виробництва. У соціалістичному суспільстві духовне виробництво реалізує фундаментальну потребу нової суспільної формації — потребу у всебічно розвиненій, гармонійній людині. Отож, духовне виробництво за соціалізму, поряд з матеріальним, закономірно стає важливою сферою «виробництва людини», формування нового типу особи. У цьому полягає відмінність соціалістичного духовного виробництва від попередніх його видів: воно є не просто виробництво свідомості в її абстрактних формах (тобто у формах, відмінних від буденної свідомості емпірично існуючих індивідів), а виробництво самих «свідомих індивідів», тобто індивідів, які мають розвинену свідомість, реально володіють усім духовним багатством суспільства.

Головне, що характеризує духовну діяльність в соціалістичному суспільстві, — це те, що вона вже не становить монополію і привілей окремих класів, верств і груп і стає формою виявлення творчої активності широких мас трудящих, тобто масовою діяльністю, що має широку

соціальну базу і перспективу свого розвитку. «Соціалізм — це суспільство визволеної праці, справжньої демократії, дійсної свободи особи, найбільш передової науки і культури. Він ліквідує всі види гніту, забезпечує право на працю, освіту і відпочинок, повну зайнятість трудящих, створює реальні можливості для всебічного творчого зростання всіх членів суспільства»⁵.

У нашому суспільстві утвердилася соціальна (економічна, політична, національна) рівність людей, створені необхідні передумови для їх духовної рівності, тобто рівності в освіті і духовному розвитку, в освоєнні і творенні духовних цінностей. Досягнення такої рівності робить людей фактично здатними до повноправної участі у суспільному житті, до їх усебічного, рівного в усіх відношеннях спілкування і об'єднання. Адже згода і співробітництво у суспільстві досягаються не тільки шляхом ліквідації майнової нерівності, різного становища у сфері матеріального виробництва і державного управління, але й в результаті подолання тих бар'єрів, що роз'єднують людей у духовному відношенні. Більше того, справжня соціальна рівність людей, тобто рівність у сфері економічного і політичного життя, забезпечується в кінцевому підсумку їх рівністю в галузі інтелектуального, естетичного і морального розвитку.

Зрозуміло, що ступінь прилучення до активної духовної діяльності у класів, верств і груп соціалістичного суспільства ще різний. Соціальна неоднорідність суспільства, яка поки що зберігається, зумовлює певні відмінності і в галузі духовного життя, диференціацію духовних потреб, інтересів і способів їх задоволення в масштабах суспільства.

Тенденція залучення широких мас трудящих до процесу духовного виробництва в умовах соціалізму робить ще важливішою роль інтелігенції у справі створення і поширення цінностей духовної культури, в розвитку науки і мистецтва, дальшому піднесенні освіти, навчання і виховання. Соціалістична інтелігенція безпосередньо бере участь у загальнокультурному прогресі, і залученні трудящих до знань, науки, мистецтва. Гармонійне поєднання професійної діяльності інтелігенції і духовної самодіяльності народу виражає історичну своєрідність духовного виробництва за соціалізму.

В умовах соціалізму докорінно змінюються склад і зміст духовної діяльності. Соціалізм, зокрема, ліквідує в духовному виробництві всі види реакційної ідеології, звужує сферу впливу релігії. Водночас він істотно перетворює зміст тих видів духовної діяльності, що є необхідними з погляду здійснення робітничим класом його історичної місії. Наука, мистецтво, мораль, філософія набувають за соціалізму не тільки іншої соціальної і культурної функції, а й нового ідейного змісту. Можна сказати, що соціалізм утверджує зовсім інший тип духовної діяльності, безпосередньо пов'язаний з практичними інтересами і завданнями суспільного розвитку.

Цей прямий зв'язок духовної діяльності з практичним життям по-новому організує і самий процес духовного виробництва. Як функціонально значущий елемент усієї суспільної системи загалом, внутрішньо координований і взаємопов'язаний з іншими елементами і ланками цієї системи, духовне виробництво у певних своїх частинах дедалі більшою мірою підпадає під вплив загальних законів соціалістичного суспільного виробництва і стає процесом, що планується, управляється, контролюється. Ряд сфер духовного виробництва виявляється підпо-

⁵ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: (Пост. ЦК КПРС, 31 січня 1977 р.). К., Політвидав України, 1977, с. 23.

рядкованим динаміці суспільного виробництва в цілому, зазначаючи впливу тих самих чинників (технічних, організаційних, управлінських), які вирішальною мірою визначають сьгодні решту виробничої діяльності.

Дія цих та інших чинників в рамках духовного виробництва свідчить про його зближення з виробництвом матеріальним. Це зближення найвиразніше виявляється у тих галузях духовного виробництва, які вже сьогодні мають безпосередню практичну значущість (наприклад, у сфері прикладних наук). Саме в цих галузях духовне виробництво організується за типом власне матеріального виробництва, утворюючи складні науково-промислові комплекси і об'єднання. Зважаючи на специфіку інших видів духовної праці, можна виявити дію цих факторів у масштабі всього духовного виробництва. В кінцевому підсумку йдеться про дедалі більшу інтеграцію матеріального і духовного у соціалістичному суспільстві, що сприяє зближенню і згуртуванню працівників фізичної і розумової праці, встановленню між ними всебічних контактів і зв'язків.

Однак вирішальна причина такої інтеграції — не технічна, а соціальна. Саме соціалізм, що втягує у соціальну творчість величезні маси людей, робить очевидними велику роль і значення духовної праці у складі суспільного виробництва. Адже така творчість може бути тільки свідомою творчістю, що несе в собі значний елемент духовності. А це і собі передбачає наявність в його учасників розвинених форм свідомості — філософської, наукової, політичної, моральної, естетичної та ін. Виробництво, виховання людей, які мають таку свідомість і здатні за її допомогою будувати своє суспільне життя, реально формувати всю сукупність своїх відносин, є найважливішою метою соціалізму. Здійснення цієї мети потребує постійного і гармонійного поєднання матеріального і духовного виробництва, безпосереднього злиття виробництва свідомості з виробництвом усього суспільного життя, із суспільним виробництвом.

Саме тому наша держава, як підкреслюється в Конституції СРСР, «дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня»⁶.

Конкретний аналіз завдань у галузі духовного розвитку радянського суспільства, зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя і формування нової людини, а також висвітлення основних напрямів і засобів реалізації цих завдань міститься у матеріалах XXVI з'їзду КПРС. Істотною умовою практичного розв'язання зазначених завдань є, зокрема, дальше, поглиблене дослідження особливостей і ролі духовного виробництва як специфічного різновиду соціалістичного суспільного виробництва.

* * *

В условиях развитого социализма, когда высокий уровень духовной культуры, сознательности трудящихся является необходимой предпосылкой решения сложных и масштабных социальных задач, большое значение приобретает исследование особенностей духовного производства.

Духовное производство, выделившееся в результате, общественного разделения труда, отделения умственного труда от физического в относительно самостоятельную сферу общественного производства, призвано решать задачи производства и воспро-

⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К.: Політвидав України, 1977, с. 13.

изводства общественных отношений в идеальной форме, задачу преобразования, изменения и развития сознания с целью его использования как существенного условия, средства общения между людьми.

В классово-антагонистическом обществе господствующий класс стремится использовать сферу духовного производства для манипулирования сознанием масс, противопоставить объективной разобщенности людей на классы-антагонисты иллюзорный монизм принципов, идейных установок, рационально выраженных регламентаций и предписаний на уровне общественного сознания.

Только в процессе социалистического преобразования общества сфера духовного производства перестает быть монополней и привилегией отдельных классов, слоев и групп и превращается в форму проявления творческой активности широчайших масс трудящихся. В условиях развитого социализма осуществляется все более тесная взаимосвязь материального и духовного производства, производство сознания органически соединяется с производством всей общественной жизни. Конкретный анализ задач в области духовного развития советского общества, укрепления материальных и духовных основ социалистического образа жизни и формирования нового человека, а также освещение основных направлений и средств реализации этих задач содержатся в материалах XXVI съезда КПСС. Существенным условием практического решения данных задач является, в частности, дальнейшее углубленное исследование особенностей и роли духовного производства как специфического вида социалистического общественного производства.

ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

А. М. ЄРМОЛЕНКО

ПРЕДМЕТНА ДІЯЛЬНІСТЬ І ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОСТІ *

Проблема раціональності завжди була в центрі уваги філософської думки. Однак нездатність домарксистської філософії, зокрема класичного буржуазного раціоналізму, виявити природу раціональності, її історичність і суспільну сутність спричинилась до метафізичної інтерпретації цієї проблеми або до ідеалістичного тлумачення її змісту. Так, метафізична методологія діячів французького Просвітництва призводила до отождолення розумного з природним (звідси тлумачення розуму як суспільного ідеалу, який відповідає позачасовій природі людини). Водночас об'єктивно-ідеалістична система Гегеля намагалася звести розумне до світової ідеальної субстанції.

Однак уже в ході перетворення в життя принципів Просвітництва в часи Французької буржуазної революції розум виявився прагматично-обмеженим розсудком буржуа, а «царство розуму», за висловом Ф. Енгельса, було не чим іншим, як ідеалізованим царством буржуазії¹. Цю обмеженість виявився нездатним подолати і об'єктивний ідеалізм Гегеля.

Гостра невідповідність між філософським тлумаченням раціональності і реальною капіталістичною дійсністю проймає сучасну буржуазну і дрібнобуржуазну свідомість.

Не випадково представники сучасної буржуазної філософії все частіше пишуть про необхідність переглянути саму ідею раціональності.

* Стаття одержала призове місце на конкурсі молодих учених Інституту філософії АН УРСР.

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 18.

Сучасна буржуазна філософія і соціологія, як і її класична попередниця, отожнюючи феномен розумності взагалі з буржуазним розумом, що виявляє свою соціально-класову обмеженість, все частіше заявляє про «зникнення розуму», про кризу раціональності або ж у кращому разі намагається звести її до норм технократичної організації суспільства. В останньому випадку раціональність, що веде свій родовід від «формальної раціональності» і «раціональної бюрократії» М. Вебера, позбавляється гуманістичного значення і цінності.

Марксизм-ленінізм рішуче протистоїть усім цим буржуазним спробам заперечення раціональності або зведення її до відчужених форм, які не мають гуманістичного змісту. Ось чому в сучасній ідеологічній боротьбі завдання дальшого дослідження проблеми раціональності на основі діалектико-матеріалістичної методології набуває актуального значення.

Процес побудови комунізму потребує не тільки підвищення ефективності всього суспільного виробництва, а й дальшого вдосконалення соціальних суспільних відносин, розвитку соціалістичної демократії, комуністичного виховання широких трудящих мас, їх світоглядного озброєння, піднесення їх суспільної активності.

Широку програму інтенсифікації суспільного виробництва, піднесення на якісно новий рівень процесів формування нової людини розроблено в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». У зв'язку з цим надзвичайно важливого суспільного значення набуває низка теоретичних проблем. Яке співвідношення існує між економічною і гуманістичною раціональністю і в яких конкретно-історичних умовах взагалі правомірний такий поділ, а також їх співвідношення? Які тенденції розвитку цих двох форм раціональності і в чому неспроможність їх буржуазного тлумачення? Такі питання безпосередньо диктуються сучасною суспільною практикою.

Методологічною основою розв'язання цих питань є марксистсько-ленінський аналіз закономірностей соціально-економічного прогресу за соціалізму, таке розкриття механізмів і стимулів підвищення ефективності суспільного виробництва, його раціоналізації, яке забезпечує «неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи»².

Не викликає сумніву потреба загальнофілософського аналізу раціональності в контексті всієї історії культури, людської діяльності взагалі. Так, підбиваючи підсумки XVI Всесвітнього філософського конгресу, віце-президент АН СРСР академік П. М. Федосєєв писав: «Треба ширше розгорнути теоретичну роботу із проблем відношення раціонального і ірраціонального в пізнанні й суспільному житті, рішуче долаючи однубічну орієнтацію, яка все ще існує в літературі, на витлумачення раціональності як переважно гносеологічної проблеми, показуючи притаманне їй світоглядне значення. Нам потрібні спеціальні дослідження, в яких була б ґрунтовно розкрита специфіка раціональності практичної діяльності, моральної свідомості, естетичного освоєння дійсності»³.

Найважливішою особливістю марксистського розуміння раціональності є розгляд її не тільки як характеристики мислення, що пізнає, але насамперед як найістотнішого визначення самої суспільної практики. Марксизм-ленінізм долає односторонній гносеологізм у розумінні раціональності й водночас показує неспроможність спекулятивно-ідеалістичної концепції онтологізації розуму.

Розумність, раціональність, з погляду філософії марксизму-ленінізму, виступають як однотипні поняття. Однак раціональність, або розумність, не тотожна з розумом. Розум, зазначає Ф. Енгельс, «існує тільки як індивідуальне мислення багатьох мільярдів попередніх, сучасних і майбутніх людей»⁴. Перш ніж відобразитися в розумі лю-

² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. К., 1981, с. 11.

³ Федосєєв П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1979, № 1, с. 86.

⁴ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 83.

дини, сама раціональність має викристалізуватися в суспільній практиці⁵. Раціональному потрібно підвестися в діяльності людей до загальності, й лише після досягнення цієї вищої визначеності загальне оформляється в розум, оскільки «розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»⁶.

Раціональність не тому раціональна, що усвідомлювана, осмислена, сформульована, виражена вербально. Вона не може бути результатом лише якогось «суспільного договору», як вважали французькі просвітителі, підсумком мовно-комунікативної взаємодії або універсальної погодженості в рамках усього суспільства, як це уявляється представнику Франкфуртської школи Ю. Хабермасу⁷. Раціональність є певна тенденція до доцільності в сукупній практичній діяльності суб'єктів, а не тільки в інтелектуальній сфері кожного з них. Вона прокладає собі дорогу в ланцюгу подій і дій як їх наскрізний лейтмотив.

Останній усвідомлюється тільки в межах чітко окресленого в просторі й часі відрізу подій, мінливість яких робить більш уловимими внутрішній зв'язок, повторюваність цих подій розкриває їх сутність і спрямованість.

Раціональність є рисою колективно організованого буття, де закони природної дійсності збігаються з формами суспільно-практичної діяльності, організацією людських відносин⁸. Цей збіг виступає не як результат дзеркального відображення, копіювання різних систем наявного буття в розумі (такий «інструментальний розум» є лише момент раціональності). Раціональність — це вираження об'єктивних тенденцій самої дійсності, результат сукупної діяльності людей. Вона може бути схарактеризована не тільки як ступінь пристосованості людини до наявного буття, але насамперед як ступінь піднесення людини над наявною даністю, оскільки внаслідок здатності до практичного перетворення дійсності людина має можливість ставитися до предмета не тільки як до даності. «Людина вміє виробляти за мірками всякого виду і всюди вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку»⁹. Дана мірка — це мірка єдності людини і світу, викристалізована в практиці як раціональність. Про природу саму по собі, доки вона не «втілюється» в сферу суспільної людської діяльності, важко сказати, раціональна вона чи не раціональна. Визначення раціональності набуває сенсу лише як визначення співвідношення людського і природного. В цьому розумінні людина «вносить» розум у природу, бо «світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»¹⁰.

Перетворення світу відбувається за законами самого світу, тому пояснення закономірності становить найважливішу характеристику раціональності. Раціональність збігається з закономірністю в тому плані, що людина робить об'єктивні явища і процеси відповідними власним потребам на основі обмеження одних законів серед інших, їх диференціації і переплетення, відповідної редукції дії різних закономірностей до тих із них, які в даний момент можуть бути використані в практичній діяльності. Це дає можливість людині дію законів одних явищ спрямовувати на дію інших, здійснюючи при цьому свою мету (Гегель називав це «хитрістю розуму»). Тому найістотнішим визначенням раціональності слід вважати доцільність.

Але раціональність не вичерпується такими характеристиками, як закономірність і доцільність. «Мірка» раціональності дає можливість людині бачити в кожному предметі не тільки його утилітарну сторону, але й безліч інших можливостей, безконечну,

⁵ Ідеалістичний раціоналізм не зміг пояснити суспільну природу раціональності, її первинність щодо окремого людського розуму. Тому розумність взагалі персоніфікувалася як містичний світовий Розум.

⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

⁷ Див.: Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». Frankfurt am Main, 1968, S. 88.

⁸ Див.: Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К.: Наук. думка, 1977, с. 166.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних творив. К.: Політвидав України, 1973, с. 527.

¹⁰ Ленин В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 180.

пов'язану систему явищ. У раціональності предмет людської діяльності постає як послання на світ у його універсальності.

Ставиться до світу універсально — означає ставитися до нього творчо, тобто сприймати його не як щось застигле, а перетворювати відповідно до його нескінченних можливостей, його іманентних законів. Звідси раціональність має бути також зрозуміла як вимір самого творчого процесу практичного перетворення дійсності згідно з його внутрішньою логікою, в якому людина саме тому проникає в особливий предмет своєї діяльності, що бере його в універсально-загальних визначеннях усякого предмета взагалі, розпредмечуючи його¹¹. Вона робить тим самим категоріальні визначення дійсності також і визначеннями свого мислення, в якому вони виступають як його змістова логіка. «Ось чому розумність відкладається в сукупному досвіді раніше, повніше і відчутніше, ніж у теоретичних побудовах»¹². Адже раціональність виражає збіг загальних характеристик буття і людської діяльності. Вона відображається в культурі й викристалізовується в мисленні й насамперед у категоріальному ладі мислення.

Водночас раціональність розкриває не тільки сумірність людини й природи. Вона виявляє в суб'єктивній діяльності такий напрям, який характеризує її суспільне значення, змістову та історичну спрямованість. Вона визначає міру людськості людської діяльності. Через раціональність виражається також здатність окремої людини орієнтувати свою діяльність у напрямі здійснення практичних, суспільно значимих результатів.

Раціональність діяльності індивіда в умовах тієї чи іншої суспільно-економічної формації визначається суспільними цілями даної формації і передусім метою суспільного виробництва. Справжні цілі діяльності індивіда — це цілі, сумірні з завданнями епохи, суспільства, класу, з провідними тенденціями суспільного розвитку.

Раціональність потрібно розглядати також і як показник того, наскільки суспільні цілі відповідають цілям окремих суб'єктів. Як писав П. В. Копнін, «питання про раціональне і ірраціональне постає тоді, коли оцінюються результати діяльності людини з погляду їх відповідності або невідповідності цілям, які виникають у зв'язку з потребами створення світу речей і процесів, що задовольняє її як людську особу»¹³. Якщо цілі суспільства нав'язуються індивідові зовні, вони деформують його внутрішні цілі, знищують його самостійність, деформують і саму раціональність. Отже, щодо соціальної діяльності «раціональність може бути витлумачена як певний спосіб поєднання внутрішньої і зовнішньої детермінації...»¹⁴, при якій людина, діючи згідно зі своєю внутрішньою детермінацією (мотивами, потребами, намірами, орієнтаціями, цілями та ін.), не входить у радикальну суперечність з зовнішнім соціальним середовищем. Раціональна соціальна діяльність тому може бути позначена як вільна діяльність людини.

Отже, раціональність має кілька аспектів. Вона виражає певну сумірність суспільства й природи, людини та суспільства, суспільства й історії, мислення і буття. Раціональним виступає те в сукупній людській діяльності і її продуктах, що відповідає реальним практичним можливостям. Саме суспільна практика є основою всього раціонального.

Розвиток практики постійно змінює і саму раціональність. Конкретно-історична детермінація раціональності умовлює її суперечливий, історично мінливий характер. Раціональність в одних умовах може обернутися нерациональністю в інших. Ця нерациональність знімається поступальним рухом практики. У ході історичного розвитку практики відбувається заміна одного типу раціональності іншим, тобто раціональність, яка перестає відповідати новим історичним умовам, піддається запереченню. Отже, для

¹¹ Див.: Батишев Г. С. Творчество и рациональность.— В кн.: Человек, творчество, наука, М., 1967, с. 53.

¹² Иванов В. П. Человеческая деятельность с. 166.

¹³ Копнин П. В. О рациональном и иррациональном.— Вопросы философии, 1968, № 5, с. 12.

¹⁴ Наумова Н. Ф. Принцип деятельности и социологии. Понятие деятельности в философской науке. Томск, 1978, с. 57.

того, щоб збагнути цей процес, потрібно звернутися до таких понять, як нераціональне та ірраціональне¹⁵.

Відзначимо, що в умовах відчужених форм соціальності, в рамках експлуаторських суспільств, діалектичне відношення раціональність — нераціональність набуває особливого вигляду, аналіз якого не може бути здійснений без такого поняття, як «ірраціональність».

Саме по собі ірраціональне не має нічого містичного. Оскільки латинський приrostок «ір», як відомо, відповідає частці «не», ірраціональне має володіти смислом, протилежним раціональному, тобто повинне бути нераціональним, нерозумним. Оскільки раціональність (згідно з уже викладеним) — це вираження сумірності людини і світу, що оточує її, то нераціональність означає їх несумірності. І справді, оскільки практика постійно змінює відношення «внутрішнє — зовнішнє» в людській діяльності, то раціональність може переходити у свою протилежність.

Не-раціональне виражає таке відношення, яке може бути в принципі раціональним, але внаслідок постійної зміни сторін, що входять у нього, виявляє такий стан, який не зовсім уписується в дане відношення, і, отже, вже не цілком відповідає певному типу раціональності. Однак відношення стає лише тоді нераціональним, коли це нераціональне доходить до загальності, коли воно робиться настільки визначеним і чітко вираженим, що ставить під сумнів існування даної раціональності.

Тут немає ніякої містики. Поява не-раціонального показує, що в нових історичних умовах раціональність перетворюється в нераціональність, а це «мниме ірраціональне» є «початок і слід розумності»¹⁶.

Однак тоді, коли раціональність вважається незмінною і абсолютною, то і виникнення не-раціонального також абсолютизується. І коли не-раціональне досягає загальності, то пов'язане з ним відношення сприймається як у принципі нераціоналізоване і позначається в сучасних буржуазних концепціях поняттям «ірраціональність».

Отже, якщо діалектичний матеріалізм розуміє межу між раціональним і нераціональним як умовну і рухому, то ірраціоналістичний світогляд метафізично розриває раціональне і нераціональне. Прикладаючи постійно класичну ідеалістичну мірку раціональності, цей світогляд виявляє невідповідність її з новими фактами, але оскільки він не знає іншої раціональності, то змушений оголосити цю невідповідність ірраціональною, тобто містичною. Розкриття таємниці такої буржуазної містифікації належить К. Марксу.

У своєму аналізі капіталістичного суспільства К. Маркс показує, як і за яких обставин раціональність перетворюється у мниму раціональність, що потребує свого доповнення в ірраціональності. Через поняття «абстрактна праця» (кількісно схарактеризоване через мінову вартість, гроші) К. Маркс розкриває той факт, що буржуазна раціональність діяльності досягається за допомогою зняття різноманітності праці як зведення всіх якостей до кількості.

Суто кількісна характеристика праці стала можливою, за К. Марксом, тільки в капіталістичному суспільстві. Особливістю цієї праці є насамперед її абстрактна загальність, тобто байдужість щодо того, яку потребу вона задовольняє. Діяльність за капіталізму стає «суто механічною» ...лише формальною або, що те саме... лише речовою діяльністю, діяльністю взагалі»¹⁷. Цим капіталістична праця істотно відрізняється від античних і середньовічних форм, для яких вона має своєю метою створення споживних вартостей.

Праця, що втілюється в міновій вартості, набуває характеру «зрівнювання замість дійсної загальності і всезагальності»¹⁸, а людські відносини відчужуються у формі товарних зв'язків.

¹⁵ У нашій літературі є й інший погляд, згідно з яким поняття нераціональне і ірраціональне ототожнюються. Так, П. В. Копнін у згаданій статті пише: «Ми не розрізняємо ірраціональне і нераціональне».

¹⁶ Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук. М., 1974, т. 1, с. 416.

¹⁷ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 248.

¹⁸ Там же, с. 105.

Оскільки це «зрівнювання» можливе лише на основі редуції якості до кількості, то на рівні буржуазної свідомості з'являється ілюзія, що «всіма речами — в принципі — можна оволодіти за допомогою обчислення»¹⁹ і що калькуляція (особливо у використанні особистісних корисних дій для одержання прибутку) і є вищий тип раціональності. Саме так і розглядають капіталістичну раціональність буржуазні соціологи М. Вебер, В. Зомбарт, Г. Зіммель. У Вебера — це «формальна раціональність», розрахунок, здійснюваний як компроміс індивідуальних цілераціональних дій (передусім на ринку), у Зомбарта — «обчислюваність», у Зіммеля — гроші.

З цього (звичайно, при ряді опосередковуючих ланок) випливає тенденція абсолютизації застосування математичних категорій до пояснення всіх явищ, ототожнення формально-математичного пізнання з пізнанням взагалі. В буржуазній науці раціональність розглядається насамперед як калькульованість, передбачення явищ і подій на основі їх точного, математичного розрахунку з цього погляду. Знання набуває справжньої прагматичної цінності, коли виступає як формалізована система, яку можна застосувати для побудови однозначних і точних алгоритмів дій. Наприклад, західнонімецький соціолог Н. Луман вважає, що наука (насамперед соціологія) має зводити всю безліч можливостей діючого індивіда «до однозначно переживаного шаблону»²⁰.

Така по-механістичному осмислена раціональність завульовує якісну відмінність як природних, так і соціальних явищ, бо їх суспільний зміст квантифікується, редукується до мінової вартості, до вартості товарів, до вартості робочої сили. Людина в цій системі організації розглядається не як універсальна вільна істота, а як певним (одностороннім) способом вимуштрувана сила природи, як річ серед інших речей. Самі речі, оскільки всі споживні цінності є товарами, набувають нової об'єктивності, нової предметності, в якій їх початкова власна предметність знищена. «Приватна власність, — відзначає К. Маркс, — відчужує індивідуальність не тільки людей, але і речей»²¹. Речі беруться не універсально, в їх загальному зв'язку, а утилітарно, в їх абстрактній даності. Сумірність усіх речей і явищ дійності, відповідно до сфери обігу товарів, розуміється як їх кількісна одномірність. Тому для капіталіста цілком очевидно є та обставина, що прибуток одномірний з величиною авансованого ним капіталу, що власник своєї землі дістає ренту згідно з кількістю і якістю своєї землі. Співвідношення «капітал — процент, земля — рента», «праця — заробітна праця» уявляються буржуазній свідомості цілком природними, раціональними, а тому що капіталісти «звикли обертатися в цих відносинах, то їх розум нітрохи не спотикається об них»²². Така оцінка стосується не тільки власне економічних відносин, а й усіх сфер суспільного життя, в тому числі і права, моралі й мистецтва.

«Практика» буржуа постійно рухається в цих формах видимості, найхарактернішою особливістю його поглядів є гола безпосередність. І якщо буржуазна свідомість починає «спотикатися» об ірраціональні співвідношення, то в кращому разі вона може зафіксувати антиномію мнимої раціональності і ірраціональності. Так, явище кризи є незбагненним для буржуазної економічної думки. І якщо класична буржуазна політекономія розглядає кризи лише як минулі й випадкові порушення, тобто в душі буржуазного раціоналізму, то сучасна буржуазна політекономія готова оголосити їх чимось недосяжним, ірраціональним. Отже, те, що не вписується в обмежену буржуазну раціональність, видається своєрідною «річчю в собі».

В сучасному капіталістичному суспільстві, як і в епоху висхідного його розвитку, раціональними уявляються ті відносини, які за своєю природою відповідають меті даного способу виробництва (виробництва багатства взагалі), відносинам буржуазної

¹⁹ Weber M. Wissenschaft als Beruf. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. 3. Auflage. Tübingen. 1968, S. 594.

²⁰ Luhmann N. Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme. Westdeutsch. Verlag, 1971, S. 72—73.

²¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 207.

²² Маркс К. Капітал. Том третій. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 314.

корисності. Однак дедалі більше висувуються сили, принципово нередуковані до даної мети. І вони виступають не як щось «випадкове і минуле», а як щось таке, з чим треба рахуватися. Послугуючись застарілими уявленнями про раціональність, буржуазна свідомість тлумачить їх як щось ірраціональне.

У «Капіталі», особливо в «Теорії додаткової вартості», К. Маркс широко вживає поняття «ірраціональне». Але для нього ірраціональне як вираження чогось таємничого, містичного, надприродного є характеристика буржуазних відносин з боку тих агентів буржуазного виробництва, які повністю інтегровані в буржуазну систему. К. Маркс показує, що відносини насправді можуть стати ірраціональними і що «ця не уявна, а прозаїчно реальна містифікація характеризує всі суспільні форми праці, що створює мінову вартість»²³.

Ірраціональне виникає не тільки в пізнанні, як результат застосування, наприклад, буржуазними вченими, старих теоретичних побудов (поданих як абсолютні) до нових фактів. Ірраціональне в теорії — це лише відображення ірраціонального в дійсності. К. Маркс переконливо показує, що поява ірраціонального в дійсності — наслідок не тільки несумірності відношень²⁴ (наприклад, земля — рента, капітал — процент та ін.), а спроби подати (не тільки в теорії, а передусім на практиці в реальній життєдіяльності) їх сумірними величинами, спроби поширити панівні відносини на сфери, де відсутній реальний ґрунт для них. Так, вартісні відносини абсолютизуються агентами капіталістичного виробництва. Звідси вартість фетишизується, ірраціоналізується, набуває самостійної сили, яка стоїть над індивідами, що виробляють.

К. Маркс же пояснює, що ірраціональна видимість капіталістичних відносин корениться в антагоністичній природі капіталістичного виробництва. Разом з ліквідацією експлуатації людиною людиною, знищенням відчуження виробничої діяльності та її продуктів зникає як ірраціональність, так і мнима раціональність.

Отже, річ не лише в тім, щоб виявити і розкрити ірраціональність капіталістичних відносин, а головним чином в тім, щоб знайти ті реальні суспільні основи, видимістю яких є ірраціональність, і революційно перетворити їх. Однак у межах буржуазного суспільства розв'язати цю проблему практично неможливо. Її не можна розв'язати і теоретично в рамках буржуазної соціальної науки. Приклад тому — тлумачення цієї проблеми в німецькій буржуазній соціальній філософії і соціології від М. Вебера до Ю. Хабермаса і Н. Лумана.

Раціональність як «найістотніша відмінна риса сучасного західного капіталізму», яка нібито пронизує всі сфери суспільства, декларується в сучасній буржуазній соціології М. Вебером. Але той же Вебер визнає і перехід буржуазної раціональності в ірраціональність. Далі констатації суперечливості буржуазної раціональності не йдуть і в «Діалектиці просвітництва» Т. Адорно і М. Хоркхаймер. Головна їх теза, що лежить в основі концепції раціональності: «Просвітництво (раціональність — А. Є.) переходить у міфологію (ірраціональність. — А. Є.)»²⁵. Неможливість розв'язати цю антиномію пов'язана у Вебера з нерозв'язністю проблеми співвідношення людських і технічних цінностей, суперечності між «матеріальною» і «формальною» раціональністю. У К. Маннгейма ця суперечність набула вигляду протилежності «субстанціональної» і «функціональної» раціональності. Але якщо Маннгейм робив спроби все ж синтезувати ці дві форми раціональності, то сучасні західнонімецькі філософи — Ю. Хабермас і Н. Луман намагаються розвести їх. Відповідно раціональність набуває в них або ліберально-

²³ Маркс К. До критики політичної економії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 33.

²⁴ Відзначимо, деякі радянські вчені (І. В. Бичко, Е. Н. Глаголева) появу ірраціонального ототожнюють з виникненням несумірності об'єктів. Обидва автори посилаються на математику, де вперше, на їхню думку, виникла проблема ірраціональності. Однак ірраціональні числа піфагорейців, про які згадує Глаголева як про першу постановку проблеми у світоглядному розумінні, значно відрізняються від ірраціональних чисел філософів і математиків, скажімо, XVII ст. У математиків і філософів цієї доби ірраціональне число — такий же пізнавальний засіб, як і раціональне.

²⁵ Horkheimer M. und Adorno Th. W. Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente. Frankfurt am Main, 1969, S. 6.

буржуазного абстрактно-гуманістичного (Ю. Хабермас), або техніцистського (Н. Луман) забарвлення.

Нездатність буржуазної науки раціоналізувати або усунути дію хаотичних сил у рамках приватної власності й буржуазної демократії резюмується у твердженні, нібито ззагалі недосяжний збіг раціональності діяльності емпіричного індивіда і суспільної раціональності. Філософ із ФРН Г. Ельцер на XVI Всесвітньому філософському конгресі в Дюссельдорфі обстоював тезу про те, що «незбіг раціональності і соціальної є основний антропологічний принцип»²⁶.

Насправді ж раціоналізація суспільного життя можлива лише як революційне перетворення буржуазних відносин. Раціоналізація суспільства означає не тільки удосконалення техніки, а насамперед раціоналізацію соціальної форми продуктивних сил. Тому єдино раціональною силою в умовах капіталізму в кінцевому підсумку виступає діяльність пролетаріату, яка збігається з об'єктивним рухом всесвітньої історії. Революційне перетворення буржуазних суспільних відносин приводить не лише до створення принципово нового типу людського співжиття, але й до формування на його основі нової раціональності.

Замість обмеженої «економічної» або, як називають буржуазні соціологи, «формальної», «функціональної» раціональності, де, як ми бачили, все, в тому числі й якості людини, підпорядковане завданням одержання прибутку, комунізм висуває раціональність, спрямовану на забезпечення «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»²⁷.

Уже в надрах сучасного капіталістичного суспільства зароджуються процеси, які суперечать його «економічній» раціональності, приводять у перспективі до її заперечення. Адже внаслідок розгортання науково-технічної революції ефективність суспільного виробництва дедалі більше залежить не тільки від розвитку техніки, але й також від розвитку людини.

Це починають розуміти і деякі буржуазні вчені. «Моральний стан робітника і його продуктивність праці,— пише американський соціолог Смельсер,— вищий при керівництві, що ставить у центр уваги робітника, ніж при керівництві, орієнтованому на технічні критерії ефективності»²⁸. Однак приватна власність унеможливила переорієнтацію виробництва на людину.

Суспільна власність дає можливість зробити економічну раціональність підпорядкованим моментом у розвитку всіх членів суспільства, тобто гуманістичної раціональності. «Оволодівши всіма засобами виробництва з метою їх суспільно-планомірного застосування, суспільство знищить існуюче нині поневолення людей їх власними засобами виробництва»²⁹.

І якщо за капіталізму раціональність була характеристикою діяльності, спрямованої на створення абстрактного багатства ззагалі, обмежувалась економічною сферою (нагадаємо, що за капіталізму всі сторони суспільного життя економізуються), то в комуністичному суспільстві раціональність діяльності виходить за рамки виключно економічної галузі. Вона поширюється не лише на матеріальне (речове) виробництво, а й на виробництво людських відносин, формування нової людини.

Перехід до такої раціональності був накреслений К. Марксом у «Економічних рукописах 1857—1859 років». Ця раціональність має свою основу в новому характері, змісті й формі праці за комунізму, де розкритий її суспільний характер і де в умовах наукової організації трудових процесів вона водночас становить загальну працю, яка

²⁶ Elzer H. M. Nichtkongruenz von Rationalität und Sozialität ein anthropologisches Grunddatum 16. Weltkongress für Philosophie. Sektions Vorträge. Düsseldorf, 1978, S. 219.

²⁷ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

²⁸ Смельсер Н. Д. Социология экономической жизни.— В кн.: Американская социология. М., 1972, с. 198—199.

²⁹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 287.

виступає в процесі виробництва не в суто природній формі, а як діяльність, яка управляє всіма силами природи³⁰.

Саме тому, що в соціалістичних умовах суспільне виробництво органічно пов'язане з усебічним розвитком безпосереднього виробника, кожного окремого індивіда, сама діяльність, через яку здійснюється цей розвиток, набуває безпосередньо суспільного характеру. Тому раціональність як вираження спільності особи й суспільства стає безпосередньою. Ось чому з даної раціональності знімається суперечність між загальним розвитком людини і основною метою існуючого способу виробництва.

Зі становленням раціональності діяльності комуністичного суспільства ірраціональність суспільних зв'язків перестає бути доповненням до раціональності. «Суспільне життя, основу якого становлять матеріальне виробництво і пов'язані з ним відносини», скидає з себе містичне туманне покривало тоді, коли воно стає «продуктом вільної асоціації людей, які діють свідомо і є господарями їх власного суспільного руху»³¹.

Отже, раціональність в комуністичному суспільстві має цілком гуманістичний зміст, бо в ньому здійснюються принципи «все для людини, все в ім'я людини» і, відповідно, мета кожної людини безпосередньо збігається з метою усього суспільства.

* * *

Рациональность не является характеристикой природы самой по себе. Она представляет собой характеристику человеческой деятельности, культуры в целом. Рациональность — это прежде всего соразмерность человека и мира, человека и общества, внутренней и внешней детерминации человеческой деятельности. Связь общественно-исторической практики с рациональностью детерминирует процессуальный характер последней; конкретно-историческому типу деятельности, общества соответствует и конкретно-исторический тип рациональности. Буржуазная рациональность выступает как соразмерность деятельности «эмпирического индивида» и частнособственнических целей капиталистического производства, что достигается путем редукции качества к количеству, сведением качественного богатства человека и мира к стоимостному знаменателю. Абсолютизация буржуазного типа рациональности нередко ведет к признанию, а часто к апологии иррационализма. Коммунизм создает принципиально новый тип рациональности, при которой соразмерность человека и общества достигается не опосредованно, благодаря редукции к стоимостным отношениям, а непосредственно, ибо здесь цель каждого человека (саморазвитие себя и других) непосредственно совпадает с целью всего общества.

³⁰ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 2, с. 110.

³¹ Маркс К. Капитал. Книга первая.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 49, с. 181—182.

М. В. ПОПОВИЧ

РОЗУМІННЯ ЯК ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

«Двадцять століття принесли з собою більше змін, ніж будь-яке попереднє століття. І жодна країна не внесла в ці зміни більш вагомого вкладу, ніж Союз Радянських Соціалістичних Республік — батьківщина Великого Жовтня, перша країна перемігшого соціалізму»¹. В цих словах товариша Л. І. Брежнєва охарактеризовано суть інтенсифікації темпів соціального розвитку, урізноманітнення і ускладнення суспільного життя.

Динамізм класової боротьби в масштабах усєї планети не дозволяє лишатися осторонь подій, змушує мільйонні маси і кожного зокрема брати участь в історичних звершеннях, визначати смисл того, що відбувається, і осмислювати свою позицію в світі.

У зв'язку з цим проблема правильного розуміння сенсу історичних подій, смислу явищ навколишньої дійсності набуває особливого значення, стає необхідним компонентом процесу формування нової людини, аналізу процесів виховання і навчання, спілкування і обміну інформацією. Є й прикладні аспекти проблеми розуміння, що їх вивчають психологія, педагогіка, соціологія, лінгвістика та ін. науки. Можна вважати, що у зв'язку з розвитком системи «людина — машина» проблема розуміння стала і проблемою технічною, інженерною.

Останнім часом різні світоглядні й методологічні аспекти проблеми розуміння є предметом дослідницького інтересу радянських філософів. Ця стаття претендує на висвітлення лише деяких із них, а саме тих, що пов'язані з логікою і методологією наукового пізнання.

Проблема розуміння стає актуальною у філософії науки внаслідок революції в природознавстві, а в наш час — у зв'язку з загальним процесом науково-технічної революції. Виникнення її в цій сфері означає, що практичні питання повсякденної науково-дослідницької та викладацької діяльності, «як правильно зрозуміти» і «що означає правильно зрозуміти», несподівано набувають культурно-історичного і філософського характеру. Постає загальна проблема: чи можна говорити про єдино правильне розуміння певної природничонаукової теорії взагалі, про таке її розуміння, яке було б незалежне від особистих нюансів і відтінків? Чи можна, інакше кажучи, мовити про об'єктивний, незалежний від індивіда смисл теоретичних побудов у природознавстві?

Про природознавство йдеться передусім тому, що згадана проблема вперше виникла стосовно теорій, які широко послуговуються мовою математики. Можна, оглядаючись назад, стверджувати тепер навіть з більшою певністю, коли саме вона набула найгострішого характеру: це було пов'язано з критикою ньютонівського розуміння маси в механіці наприкінці минулого століття.

¹ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., 1981, с. 98.

Як відомо, Ньютон ототожнив масу з кількістю речовини, тобто з множиною маленьких тілець, частин, щільність «упаковки» яких в даному об'ємі і визначала величину маси. Механіки ХІХ ст., серед яких був і Е. Мах, показали досить переконливо, що таке розуміння впливає лише з натурфілософських уявлень особисто Ньютона і з механікою як суспільним набутком, як науковою дисципліною не пов'язане. Отже, з'ясувалося, що Ньютон принаймні в деяких істотних пунктах розумів механіку неправильно. Як же розуміти її правильно? Мах відповідно до свого світогляду запропонував вважати єдино правильним і об'єктивним розумінням терміна «маса» ототожнення його з числовим множником.

Отже, ще до того, як були здійснені експерименти, які змусили говорити про «дефект маси» і узагальнювати це поняття, в теоретичній механіці виникла складна ситуація, що піддавала сумніву вельми світоглядні цінності. Відомо, який спалах суб'єктивізму настав за махістською інтерпретацією таких проблем. Саме цей суб'єктивізм і був гостро розкритикований В. І. Леніним.

Проблема елімінації суб'єктивізму в розумінні смислу термінів і тверджень наукових теорій постала в зв'язку з тими філософськими дискусіями, які розгорнулися вже в період «третього позитивізму». Якщо творець механіки, великий Ньютон, розумів її в істотній частині неправильно, то де гарантія того, що правильне розуміння було в його учнів, послідовників? Тут фактично і виникли різні варіанти відповіді на питання, що ж таке правильне розуміння по суті. Адже в цьому випадку не йшлося про внесення якихось змін в математичний апарат теорії: досить було, з погляду таких критиків Ньютона, як Мах, просто «відсікати» хибну натурфілософію від механіки і в тлумаченні поняття «маса» обмежитися зверненням до формул, добре відомих дуже давно. Тут — джерело напівжартівливого вислову «зрозуміти — означає запам'ятати та навчитися вживати», за яким криється уявлення про те, що смисл термінів і висловів теорії — не більше, ніж та роль, яку вони відіграють в ній подібно до ролі ферзя чи слона на шаховій дошці.

Новий етап суперечок про природу розуміння, точніше сказати, про природу смислу і значення, настав після вторгнення логіко-математичних методів в основи математики і оформлення течій у філософії науки, тією чи іншою мірою пов'язаних з логікою.

Філософські дискусії завжди були тісно пов'язані з формальною логікою хоча б тому, що неможливо обговорювати проблеми істинності знань, не маючи уявлення про природу доказу. Дуже виразно цей зв'язок логіки з філософією виявився у суперечках навколо «природи знання», навколо зміни уявлень про природу поняття. Доля логічної спадщини античності склалася так, що «вчення про поняття» виявилося початковим розділом логіки, і філософські уявлення безпосередньо були пов'язані з цими формальнологічними концепціями. Концепції ж полягали в тому, що знання уявлялося сукупністю пов'язаних одне з одним понять, певних сутностей ментального характеру, оперування якими і становить акт мислення.

«Вчення про поняття» було найтуманнішим розділом традиційної формальної логіки, хоча відігравало дуже велику роль: досить сказати, що вся кантівська дихотомія аналітичного і синтетичного ґрунтувалась на розрізненні «знання, що невяно міститься в даному понятті» і «знань, що невяно або явно не містяться в даному понятті». З цього пункту починається критичний перегляд традиційного вчення про поняття, оскільки спроби зробити невяне явним, тобто уточнити поняття

аналітичного, наочно показали недостатність засобів традиційної формальної логіки і туманність самого терміна «поняття».

Після того, як Г. Фреге ввів поряд із поняттям «ім'я» і «значення імені» (річ або об'єкт, названий даним іменем) також поняття «смысл», стало ясно, що «вчення про поняття» в чомусь дуже істотному ґрунтується на платонівському «гіпостазуванні сутностей». Справді, якщо смысл імені — це те, що може бути зрозумілим, коли ім'я сприйняте, і смысл імені об'єктів певного роду — це і є поняття про дані об'єкти, то очевидно, що «мати поняття» означає не більше, ніж «зрозуміти». Ми не «маємо поняття», з яких нібито «складаються» наші знання, а розуміємо певну сукупність знань, — байдуже, чи сприймаємо її під час навчання, чи розробляємо самі в ході творчого дослідження.

У сучасній зарубіжній філософії науки поширені передсуди, що стосуються даної теми. Існує думка, що формальна логіка покінчила зі «вченням про поняття» взагалі, відмовившись від цього уявлення на користь таких уявлень, як «термін», «ім'я». Це не зовсім правильно, хоча в ряді логічних словників взагалі термін «поняття» відсутній.

Звичайно, невиразними тлумаченнями поняття як якогось згустку знань ніхто в логіці більш не оперує. Взагалі логіці властиво замінювати міркування про поняття міркуваннями про більш чітко визначувані сутності, такі, як ім'я (термін) і річ (множина речей, об'єктів), що відповідають певному імені. Але цей об'ємний підхід використовується в аналізі саме тих малозрозумілих утворень, які крилися за висловом «смысл», «поняття». З розвитком інтенціональних логік і відповідних семантик стало можливо знаходити об'ємне уявлення для різних смислів, ототожнюючи їх з «розміщенням» певних об'єктів у різних «можливих світах». Смысл, або «те, що може бути зрозуміле», стає таким чином предметом явного опису засобами логіки, і немає ніяких підстав еліминувати його зі сфери логічних досліджень.

Ідеалістичні філософи поширюють думку, нібито питання про правильне чи неправильне розуміння термінів і тверджень теорії взагалі перебуває поза наукою, оскільки, мовляв, вибір «смыслів», приписуваних висловам теорії, є справою дослідника. Досить послатися на приклад з теорією відносності, щоб спростувати цю думку. Фундаментальна роль ідей А. Ейнштейна полягає не лише у математичній частині релятивістської теорії. Передусім він запропонував нове розуміння світу, нове тлумачення не тільки нововідкритих, але й добре відомих явищ. Можна сперечатися про те, правильне це розуміння чи ні, але проголошувати його справою дослідника, яка зовсім не причетна до наукового змісту теорій, — отже нав'язувати науці власний релятивізм в найгіршому розумінні цього слова.

Інакше кажучи неправильно думати, ніби сучасна логіка і сучасне природознавство відкинули «розуміння», «смысл», «поняття» та ін. як химери, туманні за своєю суттю. Потреба сприйняти смысл або зрозуміти текст у сучасних умовах така ж насущна, як і колись, а для неточних уявлень логіка навчилася підшукувати точні еквіваленти.

Безперечно, і в природознавстві, і в математиці, і в логіці йдеться про «уточнення понять», якому надається великого значення в прогресі науки; а «уточнення понять», власне кажучи, і є рух до більш точного, правильного розуміння. Немає сумніву, що наука має понятійний апарат, сукупність концепцій, які потрібно правильно розуміти, а не лише набір рецептів для обрахунків спостережень і експериментів. Логіка надає широкі можливості для дослідження смислової сторони висловів, або їх, як кажуть, інтенціоналів. У розпорядженні сучасної формальної логіки є методи, що дозволяють по-новому підійти до проблеми

розуміння, пошуків логічного опису цього процесу у зв'язку з процесом доказу (виведення), що є предметом дослідження логіки. Водночас можна сформулювати і досить загальні уявлення, які дозволяють в наближеному вигляді охарактеризувати досягнення розуміння в науковому пізнанні.

Об'єктом, що його слід зрозуміти, вважатимемо зовнішній світ, ту незалежну від людини реальність, яка є предметом наукового пізнання. Світ, оскільки його розуміє людина, має для людини і людства смисл. Смисл явищ природи і людської історії існує об'єктивно, тобто притаманний самим явищам, буває поза бажанням і волею людини таким, а не інакшим, і не тотожний суб'єктивним образам цього смислу в головах індивідів. В такому розумінні смисл є продуктом людської історії (цілком аналогічно до того, що К. Маркс називає споживною вартістю речей), оскільки лише в суспільно-практичній діяльності розкривається і корисність речі і її загальний смисл для людини.

Все, що говорилося про смисл, може бути сказане і про інформацію як властивість об'єктивного світу. Інформація об'єктивна, оскільки вона властива речам самим по собі; чи містять речі і явища інформацію, чи ні, яку саме — це залежить від них, а не від бажань і цілей людини. Інформація є продуктом людської історії, оскільки є результатом людської діяльності, так само, як і відкриття корисності, що її несе знак чи система знаків, може бути ототожнена з інформацією, що її несе той фрагмент дійсності, на яку знак вказує. Тому в пізнавальній практиці знаки заміщують вказівки на реальні предмети (деготати).

Виришальне значення для досягнення правильного розуміння має така обставина. Вже «здоровий глузд» оперує класами явищ, різних за зовнішнім виглядом, конкретною образною картиною, але тотожних з погляду інформації, що ними повідомляється. Розуміння світу вже на дотеоретичному рівні пізнання вимагає, за Ж. Піаже, абстрактних, позапросторових класифікаторів, які залічують до того самого класу зовнішньо не схожі образи.

Розуміння світу на теоретичному рівні пов'язане з аналогічними класифікаціями, проте вже не конкретних образів, а абстрактних об'єктів, абстрактних тверджень, — взагалі кажучи, неоднакових за змістом, таких, що в даній теорії не розрізняються з погляду інформації, яку вони несуть. Такі твердження (відповідно об'єкти, про які йдеться) вважатимемо тотожними за теоретичним змістом. Наприклад, спокій і рівномірнопрямолінійний рух згідно з принципом Галілея — той самий, теоретично не розрізняваний стан, оскільки повідомлення про те, що вимірюваний об'єкт перебуває у стані спокою, матиме для теорії ті ж наслідки, що й повідомлення про те, що об'єкт перебуває в стані рівномірного і прямолінійного руху. Отже, повідомлення, взагалі кажучи, різні за змістом, ототожнюються в теорії на основі прийнятих в ній принципів симетрії (інваріантності, відносності). Усвідомлення цих симетрій і є справжнє, правильне розуміння теорії.

Такий погляд на специфіку розуміння має свої межі, на які слід зважати. По-перше, він може призвести до ототожнення розуміння і пізнання, що позбавило б змісту розмови про розуміння. По-друге, це ототожнення пізнання з розумінням позбавило б ґносеологічного сенсу ту проблематику (поставлену у вітчизняній літературі М. М. Бахтінім), що підкреслює істотну різницю в цьому відношенні гуманітарних і природничих наук. Потрібно уникнути обох небезпек.

Проблема розуміння, якою вона поставлена в сучасних марксистських культурологічних дослідженнях, розкриває інший зріз пізнання і духовного освоєння світу. Зокрема, М. М. Бахтін підкреслював, що розуміння описуваного об'єкта слід строго відрізнити від необхідності пояснити певний фрагмент реальності. Останнє спостерігається в природознавстві.

Вивчення людини має принципово відрізнитися від вивчення поведінки інших живих істот усвідомленням тієї обставини, що об'єктом в цьому випадку є такий же суб'єкт. Це означає, що пізнання людини характеризується спробою зрозуміти його, тобто не дивитися на людину як на об'єкт, а знайти засоби увійти з ним в діалог, встановити взаєморозуміння,— навіть у переносному значенні, навіть якщо «співбесідник» належить до минулого і не може відповісти.

Чи вступаємо ми тут у сферу певних імперативів, ціннісних відношень, які прямого зв'язку з пізнанням не мають і регулюють морально-етичну сторону справи? Чи не стає тим самим проблема розуміння проблемою філософсько-етичною і соціально-психологічною, але не проблемою логіки і теорії пізнання? Звернемось до питання про особливості вивчення внутрішнього світу тварин. Важливим рубежем у розвитку науки про вищу нервову діяльність тварин була концепція І. П. Павлова. Можна сказати, що до Павлова дослідники психіки тварин постійно намагалися поставити себе на місце тварини, міркувати, виходячи з того, що тварина «повинна була б» почувати, думати, бажати та ін. Учений, як відомо, штрафовав співробітників за вживання висловів «тварина захотіла», «тварина подумала» та ін. Деякі послідовники Павлова зробили з цього висновок, що тварина не хоче, не думає, не чуває та ін., а тільки пускає слину, коли запалюється лампочка. Насправді у вимогах Павлова міститься не заперечення психіки тварин,— фізіолог тільки вимагає знаходити виявам психічної активності еквівалент, фіксований у експерименті, у виявах, у поведінці. Спроби поставити себе на місце тварини неминуче призводять до неконтрольованого антропоморфізму у висновках; пошук чітко визначених у зовнішніх виявах реакцій дозволяє пояснити, яка система класифікацій зовнішнього світу діє у психіці тварини, не апелюючи до уяви дослідника, відсікаючи все специфічно-людське.

Застосування точних методів у зоопсихології дозволило добитися величезних успіхів у вивченні психіки тварин. Ми добре обізнані тепер, які частини світowego спектра доступні зору одних тварин, які — інших, і розходження зі специфічно людським баченням, зором виявилися нерідко величезними. Нам відомо про наявність відсутніх у людини каналів сприйняття сигналів із зовнішнього світу. Ми знаємо про наявність класифікаційних систем, серед них є такі, які ґрунтуються на кольоровому баченні, відмінному від людського повністю чи частково, навіть у дуже близьких до нас тварин. Відомо кінець кінцем, що «тваринний інтелект» за своїми механізмами принципово не відрізняється від механізму мислення, що передбачав Ф. Енгельс століття тому. Чи досягли б ми цього без звертання до психіки людини, без спроб поставити себе на місце піддослідної тварини?

На це питання можна відповісти тільки заперечно. Ми не могли б вивчати природу без початкової антропоморфізації предмета дослідження. Ніхто в наш час не уявляє собі Землю живою істотою, як ще нещодавно уявляли її собі ескімоси або юкагіри. Але не було б науки, якби не було б спочатку спроб уявити світ на зразок людини. Так, на термінології Кеплера позначилось наївне ототожнення тяжіння в природі з потягом людини до людини, але формулювання уже належить

не міфології, а науці. Щоб говорити про силу, імпульс, енергію так, як говорить сучасна фізика, треба було спочатку взяти ці поняття з людського співжиття і потім позбавити їх антропоморфного змісту, відсікаючи під контролем досвіду власне людські уявлення, лишаючи тільки те, що спільне силам (енергіям) і людини, і природи.

Щоб вивчити психіку тварин, людина змушена була навчитись ставити себе на їхнє місце. І це було так само неминуче, як і заборона висловів «тварина захотіла», «тварина подумала», щоб зрозуміти, що ж насправді захотіла і подумала тварина. При цьому впевненість у тому, що перед нами — не машина, а наділений психікою організм, який відчуває біль і радість, почуття і подобу думок, ґрунтується історичним чином на самоспогляданні, констатації того стану в нашому «я», який в чомусь аналогічний до стану тварини. І проте пізнання тут не приводить до «вживання» в психіку тварини, до успіху спроб уявити себе конем, собакою та ін., поставити себе на їх місце: пізнавши механізми ототожнення і розрізнення сигналів із зовнішнього світу, способи розв'язання поведінкових задач у тварини, ми з особливою очевидністю розуміємо неможливість побачити світ таким, яким його бачить бджола чи навіть собака. І тут ситуація дивовижно схожа на ту, яка виникла в науках фізико-математичного циклу: людське уявлення рішуче виступає перед тими проблемами, що їх ставить розум, і спроби побачити, уявити, відчути об'єкт, що заздальгідь не вміщується в розв'язувальні можливості ока — безрезультатні. Ми можемо говорити лише про більш-менш близькі аналогії світові людських почуттів і уявлень, але покладатися повинні тільки на розум, понятійний апарат.

«Співчуття» людини і тварини, розуміння людиною тварини, успіх спроб поставити себе на місце тварини принципово неможливі істотною мірою, і ця міра тим більше не повна, чим далі стоїть з генетичного погляду людина від тварини. Це, безперечно, не знімає проблеми співчуття як етико-соціальної проблеми; не будучи вегетаріанцями і залишаючись мисливцями, рибалками і тваринниками, ми, люди, не можемо, проте, дозволити собі непотрібну жорстокість щодо пов'язаного з нами тваринного світу, з меркантильно-прагматичних і морально-етичних мотивів. Але це — інша проблема, частина проблеми «людина — природа». Що ж до спроб зрозуміти тварин, заглянути в їхню психіку, в їхній «внутрішній світ», то всі пов'язані з цим філософські питання збігаються з проблемами пізнання даного об'єкта, розуміння як необхідної сторони пізнання.

Можливість взаєморозуміння між представниками людського роду в цьому значенні принципово здійснення на відміну від відношення до будь-яких інших сутностей, що лишаються для неї лише об'єктом. Передумовою спілкування між людьми є впевненість в тому, що всім нам спільні в принципі механізми переживання й болю, і радощів, механізми мислення і механізми почування й володіння. На жаль, це використовувалося людьми й часто для того, щоб приносити одне одному радість, і для протилежних цілей. Але це означає лише, що сама по собі така установка не є ні гуманістичною, ні антигуманною.

М. М. Бахтін підкреслював водночас, що розуміння не є «вживанням» у іншу людину. Так, розуміння сцени таємної вечери не досягається «вживанням» у психіку кожного персонажа, що бере в ній участь. Під розумінням мається тут на увазі щось інше, ніж прагнення злочинця почувати себе на місці жертви, щоб її обдурити, ніж прагнення слідчого поставити себе на місце злочинця, щоб його звинуватити. Йдеться, очевидно, про розуміння людини і явищ людського життя як явищ культури.

Тут виникає багато проблем, пов'язаних із пошуком методів встановлення адекватного смислу явищ культури, бо очевидно, що вся справа в тому, що таємниця психіки кожного учасника історичного явища не розкриває таємниці смислу даного явища як цілого. Однак, полишаючи проблематику смислу культурно-історичного процесу, значимо найістотніше: яким би не було спілкування між різними культурними феноменами, розуміння смислу різних і віддалених явищ культури є необхідністю для культурного розвитку.

Пояснити думку можна так. Історія культури багата на приклади рецепції, сприйняття досягнень однієї культури іншою. Початковим етапом, прикладом поверхового засвоєння є таке засвоєння, при якому стара (або чужа, засвоєвана) культура розглядається за аналогією зі своєю власною, як її доповнення, як розв'язання тих завдань, які виникли в культурі, що засвоює. Реконструкція аутентичного, справжнього смислу явищ таких культур, як, скажімо, китайська або індійська, не могла бути справою рецепції цих культур Європою XVIII—початку XIX ст., хоч інтерес до Сходу в Європі тоді був дуже великий. Навіть антична культура, на базі якої європейська цивілізація, власне, і формувалася, сприймалася поверхово і однобічно. Відновити той смисл, який явища античної культури мали для людей свого часу, досить складно. І за тим, наскільки певна культура здатна сприймати чужу культуру, розуміти її справжній смисл, можна судити про розвинутість першої.

Якщо рецепція культури без розуміння її аутентичного смислу схожа на розмову глухих, то рецепція з розумінням схожа на діалог: один із учасників діалогу, щоправда, закритий для спілкування, бо він не питає, але, метафорично кажучи, він насправді і питає і відповідає, питає, бо в його культурі були питання, на які мусять відповісти майбутні покоління, і ми повинні зрозуміти, що це були за питання; другий відповідає, оскільки, якщо ми розуміємо минулу культуру, то вміємо знаходити в ній відповіді на питання, які виникають у нашій культурі.

Але чи все сказане стосується філософії, теорії пізнання? Адже в марксистській філософії суб'єкт пізнання розглядається не як ізольований індивід, а кінець кінцем як суспільна істота, як суспільство. Отже, у межах філософського розгляду процесу пізнання і, ширше, процесу розвитку культури ми маємо абстрагуватися від особистості, групи, окремих культурних регіонів?

На жаль, такий погляд на речі, не цілком, правда, усвідомлений і ясно виражений, і закритий для деяких досліджень проблему розуміння. Такі міркування природні для гегельянства: для нього суб'єктом історії і пізнання є світовий дух, розлитий загадковим чином посеред індивідів і цивілізацій. З погляду марксизму, звичайно, суб'єктом є суспільство, але воно існує лише через індивідів, і в цьому вся справа.

Сутність індивіда є сукупність суспільних відносин — це загально-відомо. Але зрозуміло також, що всі суспільні відносини можуть бути втілені лише в сутності безконечної множини індивідів, тобто тільки у світовій історії. Передача історичного досвіду від індивіда до індивіда, трансформація культур є з філософського боку цікавою проблемою. Не існує безликого «суспільства як суб'єкта». Для того щоб реалізувалося «суспільство як суб'єкт», необхідне відношення між людиною і людством, культурою і культурою. Тому відношення «суб'єкт — суб'єкт» є філософське відношення, як і відношення «суб'єкт — об'єкт».

Зрозуміло, проблема комунікації має багато сторін і аспектів, з яких деякі не є істотними з філософського погляду. Відбір істотного

в множині найскладніших явищ, що зветься «спілкування», «розуміння», «нерозуміння» та ін. сам по собі складний і з теоретичного боку цікавий. Але процес виникнення і розвитку того, що К. Маркс називав універсальністю людини, безумовно є предметом філософського дослідження.

Як ця загальнокультурна проблематика пов'язана з філософією науки?

Неважко помітити, що прямий зв'язок ідея діалогічності культури має саме з проблемою взаємозв'язку наукових теорій. Перехід від однієї теорії до наступної давно став однією з найгостріших проблем філософії науки, полем гострої боротьби між матеріалістичною діалектикою і релятивістським суб'єктивізмом і агностицизмом. Концепції, які заперечують можливість зіставлення теорій між собою на тій основі, що вони ґрунтуються на істотно відмінних «парадигмах», якраз і твердять про неможливість розуміння однієї теорії засобами іншої. Однак можна твердити, що необхідним є не тільки розуміння, а й взаєморозуміння. Скажімо, потрібно не лише з позицій релятивістської механіки побачити обмеженість класичної, але й — для самоцінювання класичної механіки — побачити можливості її розвитку при певних додаткових припущеннях в бік релятивістської. Кожна теорія повинна розуміти свою обмеженість, свої можливості, свої «парадигми», ті припущення, на яких ґрунтуються її фундаментальні абстракції: тільки тоді можна вважати, що світ даної теорії зрозумілий таким, яким він є. А іншого шляху досягнення цього, ніж взаємопорівняння теорій, не існує.

З цього погляду ідея діалогічності об'єднує і природничі, і гуманітарні науки. В природничих науках, особливо тих, які послуговуються абстракціями дуже високого порядку і широко використовують мову математики, проблема встановлення адекватного смислу (проблема правильного розуміння) висловів і термінів теорії потребує вироблення процедур усунення антропоморфних уявлень, як це спостерігалось в історії науки при наповненні об'єктивним змістом висловів «сила», «тяжіння», «енергія», «інформація» та ін. У гуманітарних науках аналогічні ситуації виникають під час дослідження архаїчних і взагалі досить віддалених культур, що повністю усвідомлено лише в наш час. Який зміст вкладали стародавні тюрки чи іранці в терміни, що перекладалися як «душа», — це питання навіть не виникало у дослідників, що зводили зміст цих термінів до звичайних християнських уявлень; однак з'ясувалося, що це зовсім неправильно, і доводиться залучати спеціальні методи, щоб позбавити названі терміни «нашого», звичайного для найближчої нам культури змісту. Це по суті — те ж позбавлення антропоморфного образу фундаментальних понять науки, яке спостерігається і в природознавстві.

Можна сказати також, що і в культурологічному значенні розуміння має початися зі співчуття, співпереживання, — якщо немає здатності переживати чужий біль і радість, як свої, то про розуміння не може бути й мови. В певному граничному випадку розуміння іншої людини зводиться до «вживання» в його психіку, до співчуття і співчуття, якщо вживання є не просто пізнавальний акт, а прагнення вищого порядку, прагнення зрозуміти, щоб почувати і діяти разом. Просто «вживання» недостатньо для справжнього розуміння саме тому, чому «поставити себе на місце» є лише початкова передумова і загрожує антропоморфізацією пізнаваного об'єкта.

Але водночас, безперечно, проблема розуміння стосовно гуманітарних наук, культурології загалом — це не лише логіко-гносеологічна

проблема, оскільки сфера того, що мусить бути, сфера модальності не може бути зведена до пізнавальних процедур. А людина і світ людини, що відкривається в гуманітарному пізнанні, є не тільки об'єкт.

Розуміння — важливий елемент пізнавального процесу. Потрібно визнати, що характеристика процесу розуміння в логіко-методологічній літературі ще далека від задовільного стану. Йдеться про характеристику розуміння як сторони пізнання, тобто про характеристику не в тих термінах, в яких описується пізнавальний процес, і передусім не в термінах «істинно — хибно», — інакше питання про природу розуміння потоне в численних відтінках теоретико-пізнавальної проблематики.

Що «розуміння» і «пізнання» не те саме, очевидно. Розуміння належить до комунікативних процесів, а оцінка повідомлення на зрозумілість — незрозумілість зовсім не має на увазі попередньої оцінки на істинність — хибність. Якби йшлося про логічну характеристику власне комунікації на відміну від логічної характеристики власне пізнання, то не доводилося б багато говорити з цього приводу. В логіці, зокрема, розвинутий апарат для характеристики процесів, які потребують розуміння, але не потребують істиннісної оцінки, тобто знання. Такими є логіка команд, логіка норм та ін. Можна сперечатися, чи допускають істиннісні оцінки судження про цінності, судження про те, що мусить бути або діятися тощо, але безперечно, що можна для певних потреб задовольнятися описом такої ситуації, коли істиннісні оцінки таких суджень нас не цікавлять, важливі лише власне модальності. Тому можна твердити, що логіка давно вивчає різні оцінки, які вимагають лише розуміння, а не знання. Якщо до цього додати, що оцінка типу «безглуздо» також давно використовується в логіці поряд з істиннісними оцінками, то загалом логічна характеристика розуміння виявиться не новою справою.

Проте досі в логічній літературі не було спеціальних спроб описати розуміння логічними засобами, принаймні в одному важливому значенні слова. Цікаво висвітлюється розуміння в процесі пізнання, а не поза ним, в ході виконання команд тощо. Цікава й характеристика процесу пізнання як процесу розуміння. Такі праці є і в галузі логіки, і психології, лінгвістики та ін. Для філософа вони становлять великий інтерес.

З приводу розкриття розуміння як сторони, моменту процесу пізнання можна зробити таке зауваження. Оцінка речення на істинність — хибність можлива тоді, коли речення, власне, є твердженням. Можна, взагалі кажучи, уявити справу таким чином, що речення (висловлення) перетворюється на істинне, хибне, «можливо, істинне» тощо лише тоді, коли до нього додається певна психологічна характеристика, коли воно приймається (твердиться); без цього воно лишається суто комунікативним актом і може бути більш чи менш зрозумілим чи незрозумілим, і тільки. Однак такий підхід ґрунтується на абстрагуванні від реальної єдності комунікації і стверджування. Якщо йдеться про комунікативні акти, то в живій мові вони завжди претендують на ту чи іншу міру істинності, на істиннісну оцінку. Посилаючись на те, що «Х сказав, що...», ми нібито самі не твердимо того, що твердив Х. Однак реально таким посиланням або прагнемо охарактеризувати цього Х і тим самим щось про нього твердимо, або намагаємося дати певну характеристику вірогідності висловлення, залежно від авторитетності Х в очах співбесідника. Тонкощів і нюансів таких імовірнісних оцінок в живому спілкуванні значно більше, ніж це використовується в сучасній логіці. Тому, коли йдеться про розповідні речення, то істин-

нісна оцінка реально у них завжди наявна, і, розглядаючи їх лише як комунікативні акти, оцінювані з погляду не більше як зрозумілості, ми абстрагуємося від важливої сторони справи.

Правда, можна розглядати такий важливий різновид декларативного (розповідного) речення, як гіпотеза, як позбавлений істиннісного значення. Але гіпотеза має бути оцінена на істинність і поки що не має цієї оцінки. Можна вважати гіпотезу еквівалентом питання (точніше, питання можна вважати логічно еквівалентним логічній сумі всіх можливих відповідей, тобто питання істинне, якщо і тільки якщо диз'юнкція всіх можливих відповідей істинна). Якщо ж логічна сума всіх можливих відповідей не істинна, то питання поставлене неправильно і в цьому розумінні хибне. Але загалом питання природніше оцінювати не на істинність — хибність, і тут виникає складніша проблема.

Річ у тому, що лише в абстракції від реального стану справ пізнавальний процес можна характеризувати як породження послідовності розповідних речень. Практична перевірка істинності розповідних речень або, інакше кажучи, практичне застосування загальних результатів, сформульованих як розповідні речення, включається в підсумок пізнання, як і в його процес. І процес пізнання і закріплений у вигляді певних знань, і його результат завжди складається з двох текстів: тверджень про дійсний стан справ і команд (алгоритмів дії та інших речень, що регулюють дії). Тільки перші оцінюються за позицій істинності, другі — з погляду їх ефективності. Це не виключає того, що алгоритми дій, включені в текст, який містить знання, ми схильні оцінювати в термінах істинності (алгоритм істинний, якщо дія по алгоритму перетворює істинні речення на істинні).

Звичайно, в логіці ми точно розрізняємо правила виведення і теореми, але чи не є речення «сім раз по вісім буде п'ятдесят шість» алгоритмом дії, а не твердженням про реальний стан справ? Чи не є змістом таких математичних істин вказівка на дію, яка спрощує і скорочує іншу математичну дію, в даному випадку — на множення, яке спрощує і скорочує додавання?

Комбіновані оцінки істинності й ефективності дії застосовуються, наприклад, в математичній статистиці. Оскільки інформація визначається залежно від тієї невизначеності, що її вона усуває, то можна твердити, що застосування інформаційних оцінок до розповідних речень є їх оцінкою з погляду ефективності дії, яку вони дозволяють чи мають на увазі. Інакше кажучи, не тільки істиннісна оцінка може бути безконечно різноманітною. Оцінка тексту, яка фіксує (істинні) знання, можлива і не в термінах істиннісних значень, і в якихось комбінованих термінах. Зокрема, це стосується процедури питань-відповідей. При цьому найуніверсальнішою вимогою лишилась вимога зрозумілості розповідних речень, питань, гіпотез, відповідей, команд та ін.

Логіка розуміння загалом характеризує такий стан справ, коли зі зрозумілості одного положення випливає зрозумілість іншого (бо логіка давжди лишається теорією виведення, доказу, який би аспект виведення вона не вивчала). З цього боку поняття «зрозуміло» буде справою логіки. Однак логіка ніколи не зможе відповісти на питання, чому зрозуміло довільне y , якщо зрозуміло довільне x (і навпаки, чому незрозуміло y , коли зрозуміло x , або незрозуміло y , хоча зрозуміло x) при оцінці формули «якщо x , то y ».

Так само логіка неспроможна визначити для довільних x і y , чи істинне речення «якщо x , то y »; це справа спеціальних знань. Інакше кажучи, критерій зрозумілості — незрозумілості не може бути вироб-

лений ні логікою, ні психологією, ні якоюсь іншою наукою: щоб знати, як навчити розуміти фізику, треба знати фізику, а щоб знати, як розуміти слюсарну справу, треба знати слюсарну справу. Проте питання про критерії зрозумілості має і загальне значення і має бути розв'язане в загальному вигляді. Особливо важливим тут буде досвід педагогіки і психології. Підкреслимо це тому, що виробленню «логіки розуміння» повинні передувати змістовні міркування про те, що таке «розуміти», а при достатній дотепності можна вигадати десятки різних визначень чи характеристик цього терміна. Насправді йдеться не про винахід дотепних дефініцій, а про врахування реального досвіду оволодіння правильним розумінням більш чи менш складних текстів, нагромадженого людством. Саме на такому досвіді слід базувати критерій розуміння, який можна вважати його визначенням.

З філософського погляду істотним є те, що під час досліджень текстів неминує відкривається кілька рівнів розуміння, різної глибини (відповідно різної міри поверховості), — від «запам'ятати і навчитися вживати» до розуміння як оцінки з загальносвітоглядних позицій. Врешті можна поставити питання: чи зі врахуванням всього сказаного справедливо говорити про те, що людина розуміє світ, чи коректніше обмежитися твердженням «людина розуміє тексти»? Чи, прагнучи говорити про розуміння світу, не ототожнюємо ми тим самим пізнання і розуміння?

Обійти це питання нелегко. Можна сказати, що пізнаємо ми світ, розуміємо ж вислови. Однак вислів, що позначає певне явище світу, повідомляє те ж (містить ту ж саму інформацію), що й вказівка на явище світу. Наприклад, у відповідь на питання «Який результат експерименту» можна сказати або написати сукупність висловів («протокол спостереження»), а можна просто вказати на прилади. В цьому розумінні знак і позначуване мають ту саму інформацію. Отже, в переносному або узагальненому значенні світ може бути зрозумілий.

Однак це відповідь не по суті. Як мені здається, визнання того, що світ мусить бути нами зрозумілий, не суперечить вимозі розрізняти пізнання і розуміння. Світ має бути пізнаний і зрозумілий. Але як правильно сказати: не тільки пізнаний, а й зрозумілий? Не тільки зрозумілий, а й пізнаний?

Тут не просто словесні тонкощі. В історії пізнання частіше бувало, що одні пояснення приймалися тому, що вони були зрозуміліші, інші відкидалися, бо були недостатньо зрозумілими, а істинними виявлялися якраз відкинуті. Не кожне зрозуміле пояснення є правильне пояснення. Правильне пояснення повинне бути істинним. Світ може бути зрозумілий, тобто світ має сенс для людини. Але мало зрозуміти його. Треба ще й знайти істину. Потрібно не тільки зрозуміти світ, а й пізнати його.

* * *

В современных условиях проблема правильного понимания смысла исторических событий, смысла явлений окружающей действительности приобретает особое значение, становится необходимым компонентом процесса формирования мировоззренческой культуры, анализа процессов воспитания, общения и обмена информацией. Актуальной стала эта проблема в философии науки в связи с разворачиванием научно-технической революции. В естествознании, диалектике и логике нельзя обойтись без процедуры уточнения понятий, которая и характеризует движение к правильному пониманию.

В области теории культуры, в центре которой находятся вопросы изучения человека, понимание приобретает специфический характер. Здесь нужно рассматривать

человека не столько как объект, сколько как субъект, то есть вступить с ним в «диалогическое отношение».

Познание отличается от понимания. Последнее относится к коммуникационным процессам, а оценка сообщения на «понимаемость» или «непонимаемость» не тождественна оценке «истина», «ложь». В логике развит аппарат для характеристики процессов, которые требуют понимания, но не предполагают истинностных оценок (логика норм, команд и т. п.). Имеются возможности построения логической системы с оценкой «понятно», при условии разработки соответствующих философских установок содержательного порядка.

С. Б. КРИМСЬКИЙ

РОЗУМІННЯ І СВІТОРОЗУМІННЯ

(Логіко-гносеологічний аспект)

Важливою характерною особливістю розвитку методологічної свідомості ХХ ст. є переведення проблеми розуміння з суто психологічної (або соціопсихологічної) сфери у світоглядний контекст аналізу й осмислення сучасної цивілізації. У цій проблемі, що виступає в галузі психології предметом спеціальних, конкретно-наукових пошуків, водночас виявляються важливі філософські аспекти, пов'язані з розкриттям світоглядних принципів культурно-історичного прогресу.

Звичайно, тією мірою, якою проблема розуміння розглядалась в суто психологічній площині, вона не сформулювалася в суттєве евристичне завдання марксистсько-ленінської філософії, для якої суб'єктом методологічної рефлексії виступає не індивід, а суспільство. Але як тільки в ході культурно-історичного розвитку виявився зв'язок між дослідженням розуміння і проблемою аналізу «осмисленої матерії», тобто вивченням предметного буття цивілізації, «тіла» культури, з'ясувалося, що це дослідження адекватне лише засобам марксистсько-ленінської методології. Усі претензії буржуазної герменевтики на філософське усвідомлення даної проблематики не вийшли за межі традиційного ідеалістичного погляду, згідно з яким предметний світ трансформувался у психологічні ландшафти божественного «одкровення», а речі перетворювались у знаки містичного діалогу людини з богом. При цьому стиралася майже всі грані між розумінням і тлумаченням.

Корінні проблеми культурно-історичного прогресу, предметним змістом якого є збільшення масиву усвідомлення буття, невіддільне від переведення будь-якого буття у світ людини, можуть бути розв'язані лише на основі діалектико-матеріалістичної концепції суспільно-історичної практики. На ґрунті суспільно-історичної практики отримують своє раціональне вирішення і проблеми породжуючої, рефлексивної самодіяльності культури, крізь призму якої проблема розуміння постає в її філософсько-світоглядному зрізі.

Специфічні культурно-історичні процеси, що розкривають світоглядний аспект проблеми розуміння, визначаються надзвичайним ускладненням, диференціацією та інтеграцією духовного виробництва у ХХ ст. виявленням численності і неповторності різних історичних структур цивілізації. Так, відкриті за останні півстоліття цілі культурні світи (типу стародавньошумерської, протоіндійської, егейської цивілізації,

своєрідного сузір'я східноазіатських культур, а також культур народів Африки і центральної Америки) породили проблему зіставлення, накладання і відповідності різних структур культурно-історичних систем.

Встановлення численності світів культури і своєрідної «поліфонії» їхніх структур розширило практику транспонування культурних цінностей за межі традиційних для їх вчення стандартів і поглядів, розкрило продуктивність процедур відчуження цих цінностей від їх первинної просторово-часової даності і переведення в широкий історичний контекст міжкультурних зв'язків. Ці міжкультурні «подорожі», що долають межі між локальними цивілізаціями, виявили фундаментальне значення проблеми діалогу культур як принципу їх розуміння. Разом з тим вони типізували особливу гносеологічну ситуацію дистантування (в художньому пізнанні — відсторонення) об'єктів, що вивчаються, за межами звичайної галузі їх аналізу.

Тут позначилася специфіка діалектики процесу пізнання, в ході якого виникла потреба не лише сфокусувати об'єкт у локально окреслений просторово-часовий і предметний ситуації (або так званому полі зору), а й вивести його за межі конкретно-даного опосередкування, побачити його з боку, під кутом зору інших опосередкувань і ситуацій. Цей погляд збоку і має першорядне значення для формування відношень розуміння. До того ж він не приводить до домінування суто зовнішніх підходів, бо означає включення досліджуваного об'єкта в ширший контекст. Локалізація тим самим переходить у дистантування, а останнє асоціює розширення первинної локалізації.

Ця діалектика «для себе буття» і «буття для іншого» (яка конче потрібна для постановки проблеми розуміння) особливо рельєфно виступає на сучасному етапі культурно-історичного прогресу. Адже в наш час не лише розгортаються в планетарному масштабі міжкультурні зв'язки, а й постає завдання встановлення зв'язку з позаземними цивілізаціями. Відповідно інтенсивно розробляються прийоми і засоби, з допомогою яких досліджуваний об'єкт може бути зрозумілим і в його локалізації, і збоку, але в такому дистантуванні, яке розриває його собітотожність¹. Прикладом подібних засобів може бути ігрова семантика, розвинута Фрейденталем у межах теорії мови для космічних повідомиль («Лінкос»). Предметом вивчення в ній є діяльність щодо перманентного переведення культурних цінностей однієї цивілізації в образи «чужої свідомості» і її обернення в самосвідомість кореспондуючої системи. У такій діяльності розуміння і є домінуючим завданням, метою і проблемою.

Проблема включення «чужої свідомості» в загальнолюдський потенціал культури і питання про відповідні евристичні прийоми дистантування, пов'язані з розв'язанням завдань розуміння, постають також у зв'язку з розвитком кібернетики. Феномен «машинного мислення» і «машинних мов» актуалізує розробку засобів діалогу людини з кібернетичними пристроями і його втіленням в моделях «штучного інтелекту». Цей діалог так само, як і тенденція схрещування природної і штучної мов, виявляє суттєві методологічні аспекти розуміння як фундаментальної проблеми науково-технічного прогресу.

Як відомо, у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії Л. І. Брежнев відзначив дедалі зростаюче значення в сучасному виробництві автоматичних маніпуляторів (технічних роботів). Широке застосування цих роботів потребує розробки засобів спілкування з ними і,

¹ Це той прийом пізнання, який В. І. Ленін характеризував формулою: «відійти, щоб точніше влучити» (див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 234).

отже, пов'язане з дослідженням проблем розуміння в їх кібернетичному і методологічному аспектах.

Існують також вагомі чинники загальнонаукового характеру, що стимулюють розробку проблеми розуміння в наш час. Вони пов'язані насамперед зі зростанням у сучасному світі ролі науки, в якій розуміння виступає формою прийняття тверджень. Неабияке значення в сучасних наукових дослідженнях мають процеси конституювання понять, що їх певною мірою можна розглядати як конденсати розуміння. Якщо до того ж врахувати перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, то розуміння як процес, причетний до функціонування наукового знання, утворення його понять і прийняття його тверджень, набуває інтелектуально-технологічного статусу в системі сучасного духовного виробництва.

Слід підкреслити надзвичайну важливість ідеологічних аспектів проблеми розуміння, пов'язаних з її соціальним статусом. Адже сучасне капіталістичне суспільство роздирають антагонізми, які спричинюють те, що колективні здобутки людської діяльності стають предметом приватного присвоєння з боку буржуазії, егоїстичний інтерес якої роз'єднує людей, породжує явище некомунікабельності. У країнах капіталу посилюється класове протистояння у сфері використання і функціонування культурних цінностей. Усе це свідчить про те, що питання спілкування, розуміння та взаєморозуміння людей є соціальною проблемою, проблемою культурного і соціального буття людини як суб'єкта спілкування і пізнання.

Складність даної проблеми, попри її багатоаспектність, пов'язане також з тим, що існує кілька типів і різновидів розуміння, які переплітаються один з одним і часто репрезентують різні рівні духовного освоєння світу.

Наймасовішим типом розуміння є герменевтичне відношення, пов'язане з мовною комунікацією. Мовне спілкування і має своєю метою розуміння як передумову передачі досвіду, знань і переживань.

Основною формою розуміння цього типу є діалог як нашарування змісту на зміст, як потреба глибокого осмислення всіх можливих підтекстів і засобів зондування мовної реальності у всій її духовній безмежності. Діалог є перетином і таких поширених типів розуміння, як його гносеологічні і психологічні підрозділи.

В останньому випадку герменевтичне відношення набирає індивідуально-суб'єктивного характеру. Тут відкривається те, що розуміння, як підкреслював О. Потебня, є нерозуміння, бо освоєння трансльованого значення можливе лише з допомогою його перекладу на мову власного досвіду реципієнта, який не може бути в усьому тожданим досвіду кореспондента. Нас, проте, цікавитиме в цій статті інший аспект розуміння, пов'язане не з його індивідуально-суб'єктивною сферою, а з можливістю введення певного «базису безперечності», на основі якого функціонують гносеологічне й інші типи розуміння.

У такому ракурсі діалог постає як так звана сократична бесіда. Сократичний принцип діалогу полягає у виявленні того, що істина належить не якійсь одній позиції, яку обстоюють у полемічному пошуку, а є спільним, інтерсуб'єктивним надбанням або вищою цінністю всіх учасників діалогу. Приєднання до верхнього, інтерсуб'єктивного реєстру діалогу і є розуміння у розглядуваному значенні.

У своєму інтерсуб'єктивному аспекті розуміння мовно-комунікативного типу пов'язане також з його особливим семіотичним підвидом. Цей підвид виявляється через функціонування текстів (знакової маніфестації результатів діяльності суб'єктів) та їх відбиття одного на од-

ному. Він виражає своєрідне пізнання пізнання як продукту певного культурно-духовного розпредмечування текстів.

Відома річ, розуміння досить складний акт; воно передбачає вироблення певного коду, зіставлення коду з текстом (дешифровку), вироблення семантичної моделі тексту. Причому типи семантичних моделей і рівні розуміння тексту можуть дуже відрізнятись залежно від тих завдань, що ставляться під час його дослідження.

Якщо текст канонізується, якщо його аналіз ґрунтується на довірі і до заданої інформації і текстологічне дослідження має на меті адекватне відображення цієї інформації, то розуміння тексту наближається до його витлумачення. Якщо ж текстологічні дослідження підпорядковуються вимогам критичного аналізу тексту, то його розуміння немов рухається по різних варіантах контекстів, проходить шлях розвитку пізнання — від індуктивного вивчення вихідного матеріалу до дедуктивного узагальнення. Тут розуміння зближається з пізнавальним процесом. І кінець кінцем за творчого підходу до досліджуваного тексту його розуміння передбачає вихід за межі даної текстової реальності і перехід до нових, інших текстів. В останньому разі розуміння в його семіотичному варіанті виступає як відображення тексту в тексті і його переоцінювання в нових контекстах.

Тут семіотичний підвид розуміння змикається з евристичним підвидом, пов'язаним з розв'язанням і постановкою нових завдань. У цьому аспекті розуміння будь-якої системи (мовної або науково-теоретичної) спирається на здатність дослідника розв'язувати нові завдання, які хоча й генеруються даною системою (не обов'язково логічно), але потребують уже усвідомленого виходу за її межі. «Існує два шаблі розуміння, — писав з цього приводу Л. І. Мандельштам. — Перший, коли ви вивчали якесь питання і нібито знаєте усе, що треба, але ви ще не можете самостійно відповісти на нове питання, що стосується досліджуваної галузі, і другий шабель розуміння, коли з'являється загальна картина, чітке розуміння всіх зв'язків².

Зрозуміло, розв'язання нових завдань не гарантує повноти, правильності й надійності розуміння, але вимагає такого евристичного пошуку, який спирається на уявлення про механізм функціонування системи і побудову її семантичних моделей. Щоб здійснити евристичні завдання, достатньо такого розуміння, яке зводиться до конструктивних основ моделей або уявлення про механізм функціонування досліджуваних систем. Але це особливий, спеціальний випадок.

Провідним, основним підрозділом надіндивідуального (і в цьому розумінні інтерсуб'єктивного) розуміння є його гносеологічний тип. Він передбачає такий ракурс духовної і практичної (у тому числі пізнавальної) діяльності, коли вона виступає як «зустріч» різних свідомостей, як спілкування й поліфонічність духовних світів різних суб'єктів (у крайньому разі діалогічність їх контактів). Але на відміну від функцій мовної комунікації в розумінні, пов'язаному з цим спілкуванням, на перший план виступає завдання підведення поліфонії свідомостей під спільне «склепіння» культурно-історичної діяльності і її спільне усвідомлення певним соціальним колективом (класом, народом, нацією, інтернаціональною спільністю). Інакше кажучи, розуміння гносеологічного типу пов'язане з духовними передумовами формування колективного, сукупного суб'єкта суспільно-історичної діяльності й становлення інтегральних структур його досвіду через класово виражені форми соціальності.

² Мандельштам Л. И. Полн. собр. соч. М., 1950, т. 5, с. 10.

У розумінні цього типу ставляться не стільки психологічні й лінгво-комунікаційні завдання, скільки з'ясовується питання про те, як здійснюється єдність досвіду людей, що належать до різних історичних і культурних спільностей, як можливі «зустрічі» різних епох і під різними «небесами» (різними моделями всесвіту), яким чином відбувається «склеювання» різних результатів діяльності в єдиний культурно-історичний фонд духовного і практичного прогресу людства. Отже, тут проблему становить не безліч розумінь (асоційоване з психологічно-індивідуальними актами пізнання світу), а й те, що забезпечує системність, цілісність культурно-історичного досвіду в межах певних суспільних формацій та їх змін.

Ця системність є становлення всесвітньо-історичного досвіду в його певних соціальних формах і категоріальних структурах. Саме категоріальні композиції освоєння світу, які фіксують всесвітньо-історичний досвід розвитку сутнісних сил людини, шаблі її виділення з «сіті» явищ природи³, і є абстрактними матрицями загальнолюдської здатності розуміння для об'єктивного змісту соціокультурного прогресу.

Так, якісно-буттєва категоріальна сіть концептуалізації дійсності (основними ланцюгами якої виступають якісна визначеність й міра явищ, буття і ніщо, єдине й множина, екстенсивне й інтенсивне, кінчене й безкінечне та інші, подібні до цих категорій) є універсальною основою розкриття світовідношення в культурних моделях перших великих цивілізацій. А кількісно-структурні принципи концептуалізації світу (у категоріальних формах сутності різних порядків, причинності і необхідності, форми і змісту, просторово-часових і кількісно-інваріантних структур) характеризують певною мірою духовно-практичний базис розуміння новоевропейських культур і культурних систем, що ґрунтуються на науково-технічному прогресі сучасності.

Відома річ, категоріальні композиції — це лише абстрактна можливість розуміння і духовної взаємодії різних соціумів, адже реалізація цієї можливості визначається розвитком тієї або тієї системи культури. Ось чому пізнання в тому ракурсі, в якому воно зумовлює розуміння, двоспрямоване, «дипольне»: воно звернене водночас і до предметності «макрокосму» (природи й суспільства в їхньому об'єктивному, природно-історичному розвитку), і до соціокультурних смислів «мікрокосму», що їх задано розкриттям і практичною об'єктивізацією внутрішніх цільових проєктів розвитку суб'єкта. У першому зверненні воно реалізується актами причинного пояснення і опису світу, у другому — потребує доповнення пізнавальних структур процесом освоєння «осмисленої матерії» культури і, відповідно, інтенцією на розуміння.

Адже те, як ми розуміємо дійсність, практично, об'єктивно втілено в культурі. Культура і є осмислена людиною предметна репрезентація універсуму. Подібно до того, як наше розуміння краси об'єктивоване в кращих творах мистецтва, у речових результатах художньої творчості, так і наше розуміння природи практично виражається в переведенні долюдської стихійності буття в предметне тіло цивілізації.

У цьому плані будь-якому розумінню завжди передують буттєво-культурне передрозуміння результатів, отриманих на основі реалізації тих чи інших програм, цілей або проєктів духовної і духовно-практичної діяльності. Інакше кажучи, існує цільове (в кінцевому підсумку проблемне) поле розвитку культури, в якому не лише ставляться реальні цілі, що вже мають засоби своєї реалізації, а й складаються кризь призму розгортання культурних подій певні уявлення смислів (і від-

³ Див.: Ленін В. І Філософські зошити.—Повне збір. творів, т. 29, с. 80.

повідно, передрозуміння) того, що має бути одержано. В цьому ракурсі й набуває раціонального пояснення те «герменевтичне коло» зумовленості розуміння розумінням, яке є предметом карколомних спекуляцій (включаючи і теологічні трактування) в сучасній буржуазній літературі⁴.

В ту або іншу історичну епоху ті системи культури, що її репрезентують, уособлюють певні підсумки суспільно-історичного досвіду, принципи, норми і зразки (парадигми), типи світовідношення і його реалізації, на ґрунті яких виробляється критерій осмислення, раціональності, доведення, загальнозначущості, і, відповідно, усвідомлення результатів людської діяльності, а також взаєморозуміння її суб'єктів. У сфері безпосереднього спілкування — це насамперед нерелективний досвід (включаючи інтуїцію, здоровий глузд, очевидність), а також вантаж емпіричної безумовності (очевидні факти, типу розливів річок і зоряних ритмів на небосхилі та ін.)

У галузі науки таку роль виконують ті або інші аксіоматичні підвалини фундаментальних напрямів досліджень і мова спостережень (у граничних випадках — концептуально осмислених експериментів, що обслуговують істинні теорії).

На рівні наукової картини світу, тобто раціонального узагальнення результатів пізнавальної діяльності, функціонують певні парадигми (зразки або «дисциплінарні матриці» розв'язання фундаментальних проблем). Для античності, наприклад, такою парадигмою були формуючі чинники дії чотирьох «стихій», для пізнього середньовіччя — оптична онтологія геометричних універсалій, для епохи генезису класичного природознавства — принципи функціонування годинникового механізму тощо.

І кінець кінцем важливою передумовою осмислення і розуміння результатів діяльності є в кожен історичну епоху відповідні моделі світовідношення. В античній культурі такою моделлю світовідношення було розуміння світу як художнього витвору. Середньовіччя реалізує своє світовідношення у вигляді світу як книги (зрозуміло, насамперед Біблії як особливого символічного світу). В епоху Ренесансу світ моделюється в пантеїстичному образі вселенського «тіла» (або Левіафана) на принципах антропологічних аналогій. У новий час в основі розуміння світовідношення лежить машиноцентризм. В нашу епоху на перший план висувається соціальний ідеал гармонійно розвиненої людини комуністичного суспільства.

Усі ці компоненти — нерелективний досвід, аксіоми, (багаж емпіричної очевидності, парадигми і моделі світовідношення) — становлять відповідний для кожної історичної епохи базис безперечності, яка окреслює предметну сферу культурно-історичної інтерсуб'єктивності, розуміння і взаєморозуміння в межах тієї чи іншої цивілізації. Інакше кажучи, в гносеологічному значенні розуміння має свою культурну онтологію. Вона окреслюється як категоріальними композиціями соціокультурної діяльності, так і через те предметне передрозуміння (норми і принципи цієї діяльності), що пов'язане з базисом безперечності в «коридорі голосів» людського спілкування. Завдяки цьому базисові,

⁴ Так, проблему попереднього знання і попереднього розуміння сучасні буржуазні філософи аналізують, лишаючи осторонь проблему розвитку суспільно-історичної практики як основи смислоутворення в тих або інших культурних системах. У Г. Гадамера, наприклад, проблема попереднього розуміння аналізується в дусі витлумаченого за Гегелем аристотелізму (вчення про логос) і пов'язується з питанням розгляду традицій, передусім засобів подолання конечності людського буття (див.: Gadamer H. Truth and Method. N. Y., 1975, p. 235—245).

який визначається через культурну предметність цивілізації, стає можливим «завбачення почутості», в тій поліфонії питань і відповідей, що їх викликає культурно-історичний прогрес.

Що ж до розбіжних позицій суб'єктів спілкування, учасників діалогу, то феномен безсумнівності в системі кожної культури виконує роль того опосередковуючого ланцюга, який робить можливим приєднання до адекватного⁵ розуміння обговорюваної проблеми. Це приєднання до адекватного розуміння аналізу проблемної ситуації за допомогою побудови семантичних (у загальному випадку — культурних) моделей уявлення про неї і розкриває гносеологічний ракурс розуміння.

При цьому йдеться про досить широкий клас моделей, позначених в найбільш загальному вигляді поняттям культурних моделей, бо приєднання до розуміння проблемних ситуацій може здійснюватися не лише в суто інтелектуальному плані, а й через певну культурно-символічну дію. В останньому випадку можна вирізнити особливий підвид розуміння, який доцільно назвати гностичним.⁶

Таке розуміння передбачає не просто прагнення до пізнання істини, а особливу інтенцію на «життя в істині». Тут орієнтація на «уживання» в певні пізнавальні ситуації з допомогою деяких моделей поведінки становить особливий підвид розуміння, схожий на те, що в минулі часи було прийнято називати «мудрістю». Прикладом такого ставлення до світу можуть бути життєві програми Г. Сковороди і Л. Толстого, які закликали до життєвої мудрості розуміння.

Про те, що має на увазі Толстой, стверджуючи розуміння буття через «уживання» в ті чи інші ситуації, свідчить його повість «Смерть Івана Ілліча». Герой цієї повісті, підсумовуючи своє життя, згадує, що навіть в гімназії він добре знав і розумів відомий силогізм про смертність усіх людей, а також висновок, що випливав з нього, про смертність кожної конкретної людини («Кай — смертний»). Проте лише на смертному одрі зумів адекватно зрозуміти, що таке смерть.

За цим літературним прикладом приховується одна з особливостей розуміння: вимога предметно-об'єктивного входження в усвідомлювану ситуацію — або через посилання на культурну онтологію духовно-практичного освоєння світу, або через приєднання до подій, що стали предметом розуміння, або через практичну участь в формуванні смислів творчої діяльності (так званий синдром Пігмаліона).

Відповідно, те залучення до адекватних смислів досліджуваної проблеми, що пов'язувалося вище з процедурою розуміння гносеологічного типу, і може бути конкретизоване через вимогу конструктивного входження в проблемну ситуацію, коли адекватність розкриття її смислового потенціалу вивіряється побудовою і відтворенням вузлових моментів цієї ситуації. Це означає, що розуміння пов'язане з активною соціальною позицією суб'єкта і його світоглядними орієнтаціями. У такому ракурсі розуміння зливається з світорозумінням, оскільки світ на рівні суспільно-історичної практики починає виступати як ланцюг подій, до яких причетна людина.

⁵ Тут «адекватність» розглядається як узгодженість з принципами передрозуміння і безсумнівності.

⁶ Проблема розуміння як «входження», «уживання» в досліджувану ситуацію обговорюється в буржуазній герменевтичній літературі (В. Дільтей, Л. Клагес, Г. Гадамер та ін.) в аспекті зведення більшості різновидів розуміння до цього «уживання» і суб'єктивно-ідеалістичного трактування такої універсалізації особливостей різновиду герменевтичного відношення (див. з цього приводу: П. Гайденко. Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции.— Вопросы литературы, 1977, № 5).

Отже, для вивчення онтологічної основи смислоутворення необхідне матеріалістичне розуміння історії, бо тільки воно спроможне пояснити культурно-історичну екологію людини, через яку формується і розкривається «смысловий потенціал» речей. Але для ідеалістичних концепцій в сучасній буржуазній філософії такої проблеми не існує. Адже те, що потрібно пояснити, а саме, як речі наділяються в людській діяльності смислами, стає для буржуазних герменевтів вихідним пунктом, аксіомою фантастично перевернутого відношення, коли смисли теологічно передують речам і самій людській сутності. Проте проблема тут існує і досить складна, бо на рівні аналізу світорозуміння питання обертається несподіванкою: постає потреба з'ясувати вже не те, що таке розуміння, а те, як можна розуміти.

Річ у тому, що зрозуміти (якщо мати на увазі певну логіко-гносеологічну процедуру) можна тільки те, що має смисл⁷. Але як тоді можливо зрозуміти атоми, кварки, «чорні дірки» або галактики, явища неживої природи взагалі, якщо вони у природному стані не наділені смислами? Це можливе лише через приєднання феноменів природного буття до смислів людської діяльності, коли стихійність долюдського існування перетворюється в здатність об'єктів бути «почутими», сприйнятими на рівні культури, у сфері їх практичного й духовного освоєння, а також культурно-символічної репрезентації у мові. Тільки завдяки культурно-історичній трансформації природних стихій в соціальний феномен пізнання і дії, в об'єкти світу людського буття речі виступають як «голоси» значень інформаційно-знакових моделей дійсності і тим самим втягуються в відношення розуміння.

В цьому плані, за висловом М. М. Бахтіна, світ «постає як подія, чреваті потенціальним словом»⁸. Інакше кажучи, в процесах розуміння і стають можливими «зустріч» речей зі словом, резонанс свідомості у предметах людської дії, ситуація «почутості» буття, тобто всі ті передумови, які окреслюють світоглядні контури розуміння.

Як бачимо, світорозуміння передбачає включеність його предметного поля в культурно-історичний хід подій і, відповідно, може бути охарактеризоване як розпредмечування вищих кодів цивілізації, як розкриття смислового потенціалу речей у системі суспільно-історичної практики, під кутом зору класово-визначеної соціальності. Отже, розуміння пов'язане не просто з пізнанням явищ, але з ширшим ставленням до об'єктів — духовним і духовно-практичним освоєнням дійсності.

К. Маркс, як відомо, не зводив усі різновиди духовного ставлення до світу тільки до пізнання, як це характерно для буржуазного раціоналізму і сучасного сцієнтизму. Він писав про «освоєння» світу — практичне, духовне і духовно-практичне, в якому пізнання становить лише один аспект вивчення і перетворення дійсності.

Якщо скористатися образною характеристикою основних складових процесу освоєння світу (в його духовно-практичному ракурсі), то можна метафорично виділити три координати цього процесу. «Вертикаллю» тут може бути пізнання як відношення відображення буття на різних рівнях його концептуалізації, як відношення, що оцінюється на адекватність: істинність або помилковість, а також імовірнісні значення, що відповідають різним щаблям наближення (відповідності) знання до

⁷ Особливим випадком є «нісенітниця», яка виникає як вторинний феномен на фоні певного смислового поля і оцінювання якої потребує метамовного рівня смислів. Інакше кажучи, цей феномен є виятком, що підтверджує загальний принцип розгляду розуміння як процедури розкриття смислу.

⁸ Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук.— В кн.: Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, с. 365.

дійності. «Горизонталлю» тоді буде інтерпретація, що у своїх строгих, процедурних характеристиках сприймається як логічне моделювання. Останнє пов'язане вже з перетворенням однієї системи знання в іншу (наприклад, неевклідової геометрії в евклідову), тобто з процесами, що відбуваються в площині знання.

І третьою координатою буде особливе відношення розуміння, завданням якого є не тільки розкриття «думки про світ» (знання в чистому вигляді), скільки демонстрація «думки у світі»⁹, коли речі перетворюються в образи людського входження в буття.

Прикладом такого входження речей у людський світ є всі продукти праці, а також використання цих продуктів поряд з предметами природного походження як матеріального вираження соціальної престижності (добробуту або належності до тих чи інших соціальних груп, або національної специфіки). Характерною ілюстрацією перетворення речей в образи людської діяльності є так звані модні речі. У ширшому розумінні весь навколишній світ людини причетний до її культурно-історичного розвитку, практичного перетворення природи. Інакше кажучи, розуміння пов'язане з розкриттям того відношення, за якого, за словами В. І. Леніна, «вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення предмета»¹⁰. Розгляд речей як втілення практики, що окреслює їхній смисловий потенціал, і дає третю «координату» освоєння світу.

Як «третья» координата розуміння відрізняється від пізнання не тільки специфічним, культурно-історичним оберненням об'єкта. Тут змінюється і характер суб'єкта, бо герменевтичне відношення демонструє його колективну, «діалогічну» структуру. Адже в процесі розуміння суб'єкт виступає як не просто сукупність суспільних відносин, а як персоніфікована сукупність відносин, коли розв'язується не тільки завдання відображення об'єкта, а й питання відображення однією свідомістю іншої свідомості, а також усвідомлення відображення (наприклад, усвідомлення тексту через його відображення в інших контекстах).

Розуміння має й деякі процедурні особливості порівняно з пізнавальним процесом. Як приєднання до смислів людської діяльності розуміння потребує ширшого кола оцінок, ніж пізнавальне відношення, що характеризується через істину або помилковість, наприклад оцінок, пов'язаних з умовами прийняття тих або тих тверджень у конкретних наукових товариствах або соціальних групах. Звернення до базису безсумнівності в процесі розуміння спирається не стільки на техніку доведення, скільки на апеляцію до предметно-культурної онтології людського спілкування.

Відрізняється розуміння й від інтерпретації. Розуміння — це подання смислу, тобто тієї інформації, з допомогою якої вирізняються денотати. А інтерпретація — це подання значень тих або інших систем або висловів. Крім того, вона майже завжди передбачає переведення на конкретніший рівень систем, що інтерпретуються, тоді як розуміння частіше пов'язане з метамовними уявленнями. Завдяки цьому розуміння відіграє важливу роль для переходу в процесі інтерпретації від структури досліджуваної системи (абстрактного подання об'єктів) до вибору конкретної моделі.

Пізнання і інтерпретація неможливі без додержання принципу тотожності, правил ототожнення ситуацій, умов рівності абстрактних об'єктів. Розуміння не потребує канонічного виконання умов рівності,

⁹ Тут живається вислів М. М. Бахтіна з його праці «К методології гуманітарних наук» (див: Бахтін М. М. Естетика словесного творчества, с. 364).

¹⁰ Ленін В. І. Ще раз про профспілки.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

бо пов'язане з переконструюванням досліджуваного матеріалу в контексті нового досвіду спричиняє в крайньому разі побудову іншої системи знання або іншої системи культури, яка логічно або історично впливає з усвідомлюваної системи. Ось чому, наприклад, Ренесанс не тавтологічне повторення, адекватне відродження античної культури — це її розуміння, тобто переоцінювання, переосмислення й творче втілення у нових формах розвитку цивілізації. Аналогічно до цього, будь-яке розуміння — це виявлення глибинних смислів подій, співпричетних до людської діяльності, і розгортання їх у проблемному полі певних культурно-історичних систем за їх специфічними параметрами.

Розуміння, звичайно, тісно пов'язане з пізнанням і інтерпретацією їх не завжди можна чітко розрізнити. Але це не спростовує того, що розуміння має свою специфіку, яка не зводиться до інших сторін і аспектів духовного і духовно-практичного освоєння світу. Ця специфіка, повторюємо, пов'язана з таким приєднанням до смислів людської діяльності, коли свідомість починає резонувати у речах, а речі виступають як «віщання», розкриваючи свій смисловий потенціал, окреслений культурно-історичним, соціальним досвідом. Відповідно до даної специфіки, притаманної світоглядному усвідомленню усіх різновидів герменевтичних відношень (мовної комунікації, аналізу текстів, розв'язання евристичних завдань, пізнавального і гносеологічного досвіду) можна відрізнити й деякі постулати, спільні усім підрозділам розуміння.

Важливим принципом розуміння є (I) можливість принципового зведення всього смислового змісту численних висловів, генерованих учасниками герменевтичного відношення, до деяких єдиних для них концептів. Це логічний принцип можливості єдності концепта.

Гносеологічним постулатом буде, відповідно, завбачення (II) усвідомленості, згідно з якою можна зрозуміти тільки те, що має смисл і, отже, залучене до людської діяльності. Згідно з цим постулатом ми розуміємо те, що розуміють інші або, у крайньому разі, можуть зробити продуктом своєї діяльності.

Важливе значення має онтологічний постулат розуміння, до якого входять (III) принцип культурно-історичної інтерсуб'єктивності, вимога звернення до тих реальних подій історії та культури, що становлять основу передрозуміння, окреслюють елементи безперечного, об'єктивного у досліджуваних проблемах.

Похідним наслідком цього постулату буде умова предметно-діяльнісної єдності об'єкта і суб'єкта розуміння, сама можливість стати частиною усвідомлюваного (через входження в знакову ситуацію герменевтичного відношення, або за допомогою конструктивного освоєння об'єкта, або через його емоційне переживання).

Нарешті, слід звернути увагу на (IV) психологічний постулат розуміння у вигляді завбачення «почутості», тобто сподівання на адекватне розуміння, без яких немає стимулу до спілкування. З цього погляду розуміння асоціює «простір зустрічі» з відповіддю, відгуком, думкою або реакцією на запитування.

Своєрідним, якщо не постулатом, то вимогою такого підходу до проблеми розуміння є вимога лінгвістичної однозначності процедури «запитання — відповідь», вимога усунення софістичної гри на позаконтекстуальній непевності мовних висловів, умова ліквідації «пастки» слів». На цю обставину звернув увагу ще Гегель, який, на основі аналізу парадоксів грецьких софістів показав, що багато з них виникають лише на рівні «чистих слів» і тому стосуються сфери спілкування¹¹.

¹¹ Гегель. Лекції по історії філософії.— Соч. М., 1932, т. 10, с. 96, 100.

До таких софізмів спілкування, побудованих на «пастках слів», належать парадокси типу «Електра» і «Покритий». Так в останньому випадку йдеться про те, чи знає син свого батька. Якщо відповідь на це питання позитивна, фіксується стверджувальне висловлювання. Після цього синові показують фігуру людини, закутаної з головою у покривало, і запитують, чи знає він хто це. Якщо запитуваний відповідає негативно, йому вказують, що це і є його батько. Так виникає мовно-парадоксальна ситуація; син знає і не знає свого батька.

Предметною основою даного мовного парадоксу є непевність денотата слова «покритий». Адже конкретна особа, закутана у покривало, втрачає для спостерігача риси даної, «цієї» людини і зберігає лише деякі загальні риси людської постаті. А ця всезагальність людських ознак має непевну (з погляду чуттєвої констатації саме «цього», а не іншого суб'єкта) частину. Усунення цієї непевної частини загального за рахунок його уособлення в тій чи тій іпостасі і становить процедуру розуміння даної ситуації, що виключає можливість мовних софізмів.

Отже, розуміння спирається на певні постулати і умови освоєння об'єкта. Можливість виділення цих постулатів і умов дозволяє окреслити й спільну частину всіх типів і різновидів розуміння з допомогою логіко-гносеологічної характеристики самої герменевтичної процедури як способу розпізнавання й реконструкції смислу. При цьому під розпізнаванням матимемо на увазі усунення невизначеної частини загальних (абстрактних) аспектів аналізованої системи за рахунок її уособлення через предметно-конструктивну або образну модель. Відповідно, реконструювання смислу буде пов'язане з актами «запитання — відповідь», з випробуванням цієї моделі на «вписаність» у відповідний історичний контекст людської діяльності (за постулатами I—IV).

Але розуміння не може бути обмежене лише процедурними рамками. Його аналіз передбачає характеристику специфіки, принципів постулатів, типології різних типів світосприйняття. Вивчення цих аспектів розуміння може стати перспективним напрямом дальшої розробки діалектико-матеріалістичної концепції духовного та духовно-практичного освоєння світу.

* * *

Понимание (наряду с познанием и интерпретацией) является одной из важнейших координат духовного освоения мира. Оно выступает формой принятия утверждений в науке, а его исследование имеет не только фундаментальное, но и прикладное значение. Постановленная на XXVI съезде КПСС задача всемирного внедрения в производство технических работ предполагает анализ в рамках программы искусственного интеллекта проблемы понимания.

Процедура понимания имеет несколько видов и типов, в том числе связанных с речевым диалогом (наслаиванием смысла на смысл), семиотическими формами (отображением текста на тексте и его переоценкой в новом контексте), эвристикой (поиском ответов на вопросы, выходящие за пределы понимаемой ситуации) и др. Как проблема марксистско-ленинской философии понимание связано с анализом «осмысленной материи», мира культуры.

Понять можно лишь то, что имеет смысл, хотя природные объекты сами по себе не несут смысла: их понимание возможно лишь путем приобщения объектов к смыслам человеческой деятельности. Здесь понимание превращается в миропонимание как раскрытие «смыслового потенциала» событий в системе общественно-исторической практики, под углом зрения классово определенной социальности.

В. М. НІЧИК, В. А. БАРАБОЙ

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О. О. БОГОМОЛЬЦЯ (До 100-річчя від дня народження вченого)

Академік Олександр Олександрович Богомолець — видатний радянський вчений, який вписав нові сторінки в найважливіші розділи нормальної і патологічної фізіології, великий організатор науки, відомий громадський і державний діяч. Його ім'я відоме в нашій країні насамперед завдяки працям з медико-біологічного обґрунтування гуманістичного вчення про здоров'я і довголіття гармонійно розвиненої людини, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

О. О. Богомолець цікавили проблеми, які перебували на межі фізики, хімії, біології, соціології та медицини. Учений проводив дослідження в галузі внутрішньої секреції, імунітету, алергії, переливання крові. Крім того, надавав великого значення проблемам співвідношення і взаємозв'язку фізіологічних систем в організмі, механізмів регуляції життєвих відправлень, конституції людини, розвитку медичної науки, її найзагальнішим поняттям, що здійснюють категоріальний синтез в цій галузі знання, соціальним проблемам медицини.

Незважаючи на всю розмаїтість проблем, над якими працював Богомолець, при глибшому їх вивченні з'ясовується, що всі вони тісно поєднані між собою. Провідним у більшості досліджень ученого є розгляд нормальної і патологічної реактивності організму.

На всяке подразнення, що надходить зовні, організм, на думку О. О. Богомольця, реагує не пасивно, а активно, як єдине ціле. Послаблення нормальної реактивності, яка склалася протягом еволюції, він вважав одним з найважливіших патогенних чинників, як таку передумову захворювання, що великою мірою визначає його перебіг і закінчення. Послаблення організму, його недостатня опірність патогенним чинникам зовнішнього середовища сприяє хворобі, створює можливість для реалізації негативних і шкідливих елементів, прихованих в надрах спадковості. Тому, як гадав Богомолець, потрібно загартувати організм, поглибити його пристосованість до умов існування і водночас поліпшувати ці умови. Завдання лікаря — посилити внутрішню активність організму в боротьбі з хворобою, застосовувати в клініці такі терапевтичні засоби, які б дозволили зміцнити в потрібному напрямі неповноцінну реактивність організму. Навчитися керувати опірністю організму, його еволюційно виробленими захисними пристосуваннями, реактивністю — це основне в ученні Богомольця.

Ідея цілісної реактивності організму, що об'єднує більшість наукових досліджень фізіолога, спрямована проти метафізичних концепцій у медичній науці, а серед них і проти вірховської целюлярної патології. Вона сформульована тоді, коли ці концепції і ідеї уже виявили свою обмеженість, а нових концепцій і теорій ще не існувало. Адже медицина і природознавство на початку ХХ ст. переживали кризу своїх методологічних основ, подолання якої потребувало звернення до

ідеї діалектики, свідомого використання філософії діалектичного матеріалізму у вивченні процесів, що відбуваються у хворому організмі.

Спіраючись на праці І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, С. П. Боткіна, І. П. Павлова, О. О. Богомолец розвинув наявні в них діалектичні ідеї стосовно розуміння закономірностей життєдіяльності хворого організму, який він прагнув розглядати в цілісній динаміці патологічних процесів, що відбуваються в ньому. Розробляючи найактуальніші проблеми, що зумовлювалися розвитком патологічної фізіології, він критикує ідеалістичні і метафізичні концепції. У його творях яскраво відобразився процес становлення, утвердження і розвитку діалектико-матеріалістичних основ медичної науки в нашій країні. Завдяки цьому теоретичні праці Богомольця, його наукова спадщина мають важливе значення для висвітлення історії вітчизняної медицини та її дальшого розвитку, а також становлять важливий етап у розвитку світової медичної науки.

Особливо чітко це виявилось за останні 10—15 років, з розвитком нової імунології як науки про нормальну і патологічну реактивність організму. Багато положень цієї галузі біології і медицини, що бурхливо розвивається, сягають своїми коріннями праць Л. Пастера, І. І. Мечникова і О. О. Богомольця. Уявлення сучасної імунології про клітинні основи імунітету, про центральну роль лімфоцитів у механізмах реактивності — прямо випливають з учення О. О. Богомольця про фізіологічну систему сполучної тканини і по суті є деталізацією цього вчення.

Більше того, деякі з теоретичних узагальнень Богомольця лише за останні роки, через десятиріччя після їх створення, осмислюються фахівцями у всій їх повноті. До них, зокрема, належить уявлення про тісний постійний зв'язок між ендокринною системою і вегетативною нервовою системою (системою регулювання функцій внутрішніх органів), з одного боку, і імунокомпетентною системою, з другого. Вивчаються механізми імуностимулюючих і імунодепресивних впливів системи регуляції гомеостазу.

Високий рівень теоретичного узагальнення, характерний для праць ученого, які актуальні й нині, пояснюються застосуванням у них основних положень матеріалістичної діалектики.

Світогляд Богомольця розвивався від природничонаукового матеріалізму до свідомого оволодіння діалектико-матеріалістичним методом, застосування його в галузі патологічної фізіології. Щоб розкрити основні чинники, що мали вплив на формування світогляду вченого, схарактеризуємо основні віхи його життєвого шляху і наукової діяльності.

Богомолец народився 12 травня 1881 року в Києві. В цей час його мати Софія Миколаївна Богомолец, яка належала до керівників і організаторів «Південноросійського союзу робітників», була ув'язнена в Лук'янівській тюрмі. Окружний військовий суд присудив їй до смертної кари, яку потім замінили каторгою. Батько Олександра Олександровича — Олександр Миколайович також притягався до судової відповідальності і був засланий до Акмолінського краю. Виховання в революційній сім'ї мало вирішальний вплив на формування світогляду Богомольця.

Він рано цікавився нелегальною літературою, з захопленням читав твори Герцена, Чернишевського і Шевченка. За «небезпечний напрям думок» його виключили з гімназії. Але згодом йому вдалося продовжити освіту. Закінчивши з золотою медаллю першу Київську гімназію, юнак вступив на юридичний факультет Київського університету. Однак під впливом свого родича С. П. Томашевського, професора медичного

факультету цього ж університету, і особливо В. В. Підвисоцького, з яким він в той час познайомився, О. О. Богомолець переводиться на медичний факультет і переїздить до Одеси. У цей період у Новоросійському університеті ще був сильним вплив російських природознавців-матеріалістів І. М. Сеченова, Л. С. Ценковського, М. О. Умова, І. І. Мечникова, О. О. Ковалевського, які незадовго до цього залишили університет. Богомолець глибоко сприйняв їхні прогресивні ідеї, поширювані учнями і послідовниками цих учених в Новоросійському університеті. Серед останніх були В. В. Підвисоцький, Л. О. Тарасевич, М. Г. Ушинський, О. Ф. Маньковський та ін.

Богомолець слухав курс фізіології у найближчого учня І. М. Сеченова — Б. Ф. Веріго, який у своїх лекціях обстоював матеріалістичні ідеї, прогресивні суспільні погляди. В університеті викладали такі учні І. М. Сеченова, як гігієніст Хлонін, зоолог Реп'яхов.

Ці викладачі мали великий вплив на формування матеріалістичних переконань Богомольця, сприяли засвоєнню еволюційної теорії Дарвіна в її застосуванні до фізіології хворого організму. Не без їх впливу Богомолець брав активну участь в студентських страйках і мітингах і з захопленням читав революційні видання. Адже його вчитель Л. О. Тарасевич вже тоді, пояснюючи причини голоду і хвороб, посилався на праці Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова і В. І. Леніна.

В 1906 році Богомолець з відзнакою закінчив медичний факультет університету, а 1909 року захистив докторську дисертацію, присвячену питанню про мікроскопічну будову і фізіологічне значення надниркових залоз у здоровому і хворому організмі. Дисертація дістала високу оцінку І. П. Павлова, який виступив одним з опонентів на захисті, що відбувався у Військово-медичній академії. Вчення І. П. Павлова, розроблені ним методи дослідження позначалися на формуванні природничонаукових поглядів і світогляду Богомольця. Про це свідчить вже те, що перша студентська праця Богомольця «До питання про будову і мікрофізіологію бруннерових залоз» (1902) була виконана під безпосереднім впливом павловських ідей. Вони сприяли становленню молодого вченого на позиції цілісного розуміння організму на основі зв'язків і взаємодії фізіологічних систем.

Певний час після захисту докторської дисертації Богомолець працював у фізіологічній лабораторії Сорбонни в Парижі, вивчаючи методи фізичної хімії в їх застосуванні до біології. Згодом це дозволило йому глибше осмислити взаємозв'язок різних рівнів організації живих істот і піддати ґрунтовній критиці механістичні концепції в розумінні живого. В 1911 році Богомолець очолив кафедру загальної патології в Саратовському університеті. Велику популярність він мав серед студентів не лише як «лівий» професор, але і як прихильник нового тоді в медичній науці фізіологічного напрямку в ученні про хворий організм. В цей період Богомолець вивчає ряд проблем імунітету, доводить єдність антитіл, виявляє можливість ліпоїдної анафілакції, багато уваги приділяє питанням ендокринології, починає вивчати сполучну тканину, цитотоксини і конституцію організму.

Однак повною мірою неабиякі здібності Богомольця як ученого і організатора науки змогли виявитися лише за Радянської влади. «З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції, — писав він — метою і смыслом мого життя стало служіння великій партії Леніна»¹. В 1925 році Богомолець приймає пропозицію очолити кафедру

¹ Архів О. О. Богомольця в бібліотеці Інституту фізіології АН УРСР ім. О. О. Богомольця.

патологічної фізіології в Московському університеті. В цей час він приділяє особливу увагу проблемам кровообігу і гемодинаміки (монографія «Артеріальна гіпертонія», 1920 р.). Його праці містять нові дані про розподіл тиску в різних відділах судинного тракту, про механізм дії перелитої крові і її стимулююче значення для організму. Протягом кількох років Богомолец очолював Інститут переливання крові. Одночасно він продовжує вивчати сполучну тканину, а також нервову й ендокринну регуляції функцій, розкриваючи безпідставність механістичних теорій в цій галузі.

Якщо в попередній період теоретичні праці Богомольця містили ряд рис природничонаукового матеріалізму, то 20—30-ті роки — це час пошуку наукової методології. Цей пошук не позбавлений певних суперечностей. Але до 30-х років учений вже свідомо оволодіває діалектичним матеріалізмом, застосовує його у своїй дослідницькій роботі і широко пропагує.

В 1929 році Богомольця обирають дійсним членом Академії наук УРСР, а 1930 року — її президентом. Разом з Є. О. Патоном, О. В. Палладіним, М. Д. Стражеском та іншими передовими вченими бореться за подолання пережитків буржуазного світогляду у деяких співробітників академії, за розвиток радянської науки на основі діалектичного матеріалізму, за зв'язок науки з практикою соціалістичного будівництва, за плановість, колективізм і комплексність в науковій праці. Будучи президентом АН УРСР, Богомолец приділяє велику увагу організації науково-дослідних установ. Під його безпосереднім керівництвом були створені Інститут клінічної фізіології АН УРСР та Інститут експериментальної фізіології і патології, які нині об'єднані в Інститут фізіології АН УРСР ім. акад. О. О. Богомольця. Ці інститути стають основною базою його науково-дослідної роботи, де під керівництвом ученого працюють десятки молодих спеціалістів, створюється одна з найбільших у Союзу шкіл патофізіологів.

Всього з лабораторії Богомольця вийшло понад 600 наукових праць. Їх наслідки підсумовані в багатотомному посібнику з патологічної фізіології, удостоєного Державної премії СРСР першого ступеня, а також у низці монографій і статей. У цих працях дістають конкретне втілення світоглядні позиції ученого, який обстоює діалектико-матеріалістичний метод у своїх наукових дослідженнях, та активній суспільно-політичній діяльності. У цей час Богомольця обирають членом ЦВК СРСР, членом ЦВК УРСР. В 1936 році він бере активну участь в роботі VIII з'їзду Рад як член редакційної комісії, 1937 року його обирають депутатом Верховної Ради України, а 1944—заступником голови Верховної Ради УРСР. Багатогранну і напружену діяльність здійснював Богомолец у роки Великої Вітчизняної війни, спрямовуючи всю роботу Академії наук на допомогу фронту і підготовку перемоги. Запропонована ним антиретиккулярна цитотоксична сироватка врятувала життя і прискорила загоєння ран і зрощення переломів у багатьох тисяч радянських воїнів. За наукову і громадську діяльність Богомольцю присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. У післявоєнні роки Богомолец продовжує велику науково-дослідну і громадську роботу. Проблеми старіння і довголіття, питання регуляції фізіологічних відправлень дедалі більше привертають його увагу. Однак докласти усіх своїх зусиль у цій галузі ученому не вдалося: 1946 року обірвалося його життя.

Погляди Богомольця матеріалістичні у своїй основі. З його праць впливає, що він знав учення матеріалістів стародавніх часів, а також таких античних авторів, як Платон, і Арістотель, Гален і Гіппократ, з пізніших — твори представників німецької класичної філософії — Кан-

та, Шеллінга, Гегеля та Фейербаха. Уважно він вивчав і неодноразово повертався до творів основоположників марксизму. Особливо часто послуговувався Богомолець «Діалектикою природи» та «Анти-Дюрінгом» Ф. Енгельса, а також працями «Про значення войовничого матеріалізму», «Філософські зошити», «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна. Це дозволяло йому не лише добре орієнтуватися у філософських питаннях своєї галузі дослідження, але й зі знанням справи критикувати ідеалістичні і механістичні концепції, які в зв'язку з кризою в природознавстві наприкінці ХІХ—початку ХХ ст. поширювалися в різних розділах медичної науки.

Про матеріалістичний характер поглядів Богомольця свідчить передусім його розуміння сутності живого. Живе, на його думку,— матеріальне, воно невіддільне від рухомої матерії, становлячи нову якість у її розвитку. «Найскладніший із відомих нам станів матерії — життя,— писав учений,— є нова якість, яка виникає в результаті своєрідного співвідношення фізичних і хімічних матеріальних чинників»². Підкреслюючи якісну специфічність життєвих процесів, Богомолець виступав проти їх віталістичних, телеологічних і особливо механістичних тлумачень, в яких життя пояснювалося або нематеріальними силами, внаслідок чого заперечувалась матеріальна єдність світу або зводилось до хімічних і фізичних процесів. У зв'язку з цим він піддав критиці ультрахімічну теорію імунітету Ерліха і фізико-хімічну теорію Борде. Високо цінуючи дослідження Людвіга і Гайденгайна, Богомолець разом з тим розкрив певні методологічні прорахунки в їхніх поглядах на патогенез набряку³, бо Людвіг, який наполягав на винятковому значенні механістичного чинника (фільтраційного тиску крові) в патогенезі набряку, складне біологічне явище пояснював механістичними причинами і тим самим його спрощував. Гайденгайн, навпаки, у своїй секреторній теорії походження набряку відмовився від застосування хімічних методів до вивчення життєвих процесів, не враховував того, що біологічні моменти «знімають», але не скасовують дію їх фізико-хімічних компонентів.

Зважаючи, що визначення життя, будучи відносно істинним на кожному рівні розвитку пізнання, ще не досягло наукової точності і повноти, Богомолець пов'язував смислове поле цього поняття з вивченням обміну речовин, певного співвідношення організму і екологічних умов, функцій і органів. Обмін речовин і енергії між неживою природою і організмом, зумовлений постійною взаємодією процесів асиміляції і дисиміляції, є, на його думку, найсуттєвішою умовою і одночасно проявом життя. «З погляду сучасної біології,— зауважував він,— життя уявляється нам у формі неперервного чергування здійснюваних у клітинах процесів асиміляції і дисиміляції, невід'ємних атрибутів живої матерії. Інші — як переважання творчих процесів над руйнівними, розмноження — як вихід за межі індивідуальності, рух і т. д. можуть бути — зрозумілі як наслідок перших»⁴. При цьому вчений підкреслював вибірковість, активність, іманентність обмінних процесів, в яких він бачив відмінність реакцій живого і неживого. У поясненні співвідношення організму і екологічних умов за життя Богомольця існувало два протилежні напрями. Він поділяв раціональні ідеї тієї і тієї сторони, але критикував їх крайність. Не заперечуючи наукової значущості генної тео-

² Богомолець О. О. Патологічна фізіологія. К., 1934, т. 1, с. 85.

³ Богомолець О. О. Шляхи історичного розвитку основних течій наукової думки з погляду діалектичного матеріалізму.— Журнал медичного циклу, 1931, № 1/2, с. 32—33.

⁴ Богомолець А. А. Патологическая физиология. М., 1929, т. 1, с. 20—21.

рії, Богомолець водночас відзначав, що організм змінюється під впливом зовнішнього середовища і що ці зміни істотно впливають на успадкування тих чи інших ознак і властивостей, виникнення чи не виникнення захворювання, на патогенність мікробів, на конструкцію організму та ін.

Розробляючи вчення про реактивність організму, він, звичайно, звертав більшу увагу на внутрішні закономірності взаємозв'язку фізіологічних систем і органів, що забезпечують його цілісність і стійкість до патогенних екологічних чинників, на дію захисних механізмів, які передаються спадково, і різні причини їх генетичного послаблення, в тому числі і на так звані генетичні захворювання. Але, критикуючи ідеалістичні висновки, що випливають з теорії автогенезу, однаково як і механістично спрощені уявлення про безпосередній вплив середовища на спадковість, Богомолець водночас вимагав враховувати дію екологічного середовища на людину і вважав за можливе свідомо його змінювати. «Ми певні того,— підкреслював він,— що в умовах соціалізму можна змінити середовище так, щоб максимально сприяти нормальному дозголіттю людини. Через те наукова медицина у нас має найбільше зосередити увагу на взаємовідносині організму і середовища в усій складній сукупності їх можливих взаємовпливів. Тут у певній ділянці соціальної гігієни, на наукову медицину покладається почесний і відповідальний обов'язок показувати шляхи соціалістичному будівництву»⁵.

Диференційовано підходячи до оцінки різних сторін наукових концепцій таких учених, як Любарш Крель, Гіс, Пфаундлер, Бургш, Краус, Богомолець погоджувався з їх твердженням про вплив умов життя на конституцію. І навпаки, він не поділяв думок Мюллера, Бауера, Льоляйна, Тендлера, Гарта, Штальмайера та інших, які вбачали в конституції людини лише абстракцію, сумнівалися в її об'єктивності, або зводили її до спадкового фатуму (як Мюллер) і заперечували вплив на неї умов життя. Пов'язуючи суть конституції з типом обміну речовини, Богомолець вважав, що в основу її розуміння має бути покладена індивідуальна якість і кількість, визначеність перебігу фізіологічних процесів в організмі як цілому. «Конституція,— твердив він,— є не лише феномен нашої свідомості, але й феномен життя, реальність, яка може зазнавати під впливом чинників середовища життя глибоких змін. Вивчення змін спадкових особливостей організму під дією цих чинників і є той матеріал, з якого лише і можна побудувати справді науково обґрунтовані «канони» конституції»⁶. На відміну від учених, які бачили в конституції «соматичний фатум» організму, Богомолець вважав, що конституція змінюється в ряді поколінь, що на неї впливають соціальні умови життя і праці в сучасному суспільстві. «Поширення туберкульозу, який хоча і перемагають, але який вже встиг стати соціальною хворобою, часткове голодання широких мас, машинна культура, що мало сприяє розвитку атлетичного типу, дедалі зростаюча розумова діяльність і одночасно недостатня увага до правильного фізичного виховання підрастаючого покоління, нарешті, антисанітарні умови різновидів професійної праці,— такі найважливіші зовнішні умови поширення малостійких до зовнішніх шкідливих впливів конституційних типів⁷. Цим питанням Богомолець приділяє

⁵ Богомолець О. О. Завдання експериментальної патології у другій п'ятирічці.— Журнал медичного циклу, 1933, т. 3, вип. 1, с. 31.

⁶ Богомолець А. А. Патологическая физиология. М., 1929, т. 2, с. 412.

⁷ Руководство по патологической физиологии / Под ред. А. А. Богомольца. К., 1936, т. 3, с. 819.

значну увагу не лише в загальних працях з патологічної фізіології, але й спеціальній монографії «Вступ до вчення про конституції та діатези», у статті «Конституція і середовище життя» та ін.

У низці праць, присвячених теорії імунітету, учений показує, що всі захисні пристосування організму, в тому числі й імунітет,— результат еволюції тих властивостей організму, які дозволяли йому долати патогенні впливи. «Заперечувати значення особливостей набутих, тобто фенотипних,— писав він,— у визначенні характеру реакції організму на впливи хвороботворного чинника може лише той, хто вирішив, щоб то не було цього значення не помічати»⁸. Такі корисні пристосування деяких тварин, як зимова сплячка, здатність до тривалого голодування (верблюди в пустелі, лососі в період метання ікри та ін.) також наполягає Богомолець, є наслідком закріплення спадковістю набутих змін.

Обстоюючи матеріалістичні позиції в ученні про живе, Богомолець твердив, що будова і фізіологічні відправлення організму можуть значно змінюватись залежно від вправлення чи невправлення функцій. Як приклад послаблення органу у низці поколінь внаслідок порушення його функцій Богомолець наводить факт недостатнього розвитку системи м'язів у осіб так званих інтелігентних професій, що не займаються фізичною працею. Послаблення м'язів внаслідок їх обмеженої дії шкідливо позначається на кровообігу, на обміні речовин і ставовить серйозний патологічний стан. Для того щоб уникнути послаблення систем і органів, яке кінець кінцем призводить до послаблення всього організму й порушення його життєдіяльності, він рекомендував вправляти всі функції організму. Тривалий відпочинок, бездіяльність, зауважував учений, так само шкідливий, як і одностороннє вправлення одних якихось органів. І те й інше призводить до послаблення організму і передчасної старості. Серед довгожителів, говорив він, не було нероб. Хто довго жив, завжди багато працював. Відпочинок у роботі має передувати втомі і бути її профілактикою, а не лікуванням.

Особливо великого значення для зміни організму людини під впливом вправлення чи невправлення органів Богомолець надавав саме праці. Поділяючи думку Ф. Енгельса про вирішальну роль праці в житті людини, учений твердив, що праця, рівномірна робота всіх органів і систем є неодмінною умовою існування людини, збереження її здоров'я і довголіття. Водночас він підкреслював, що надмірна чи одностороння праця послаблює людину і є серйозним патогенним чинником. Тому, підкреслював Богомолець, учений не повинен забувати про фізичні вправи, а робітник — про духовну культуру.

Говорячи про вплив вправлення чи невправлення органів на стан здоров'я і довголіття, учений виходив з матеріалістичного положення, розвинутого, зокрема, І. М. Сеченовим у праці «Рефлекси головного мозку» про нерозривний зв'язок функції і органа. Як не може бути органа в тілі без функції, так і функції — без органа. Їх зміни взаємно визначають один одного, але найчастіше вони починаються з обмінних процесів, що призводять до функціональних розладів. «Слід запам'ятати раз і назавжди,— підкреслював Богомолець,— що протиставлення функціональних змін органічним має взагалі лише відносне значення, бо як функціональні, так і органічні зміни в основі своїй мають спільну причину — порушення правильного хімізму в житті клітини»⁹. Виходячи з цих поглядів, Богомолець протидіяв ідеалістичній тенден-

⁸ Там же.

⁹ Богомолець О. О. Патологічна фізіологія. К., 1934, т. 2, с. 74.

ції відриву органа від функції, яку в 20-ті роки поділяли деякі патологи. «В понятті «функція»,— писав він,— дуже часто буває відсутнім або нехтується той анатомо-фізіологічний елемент цього поняття, без якого воно перетворюється справді в «продукт чистого мислення». Без органа, без анатомо-фізіологічного субстрата немає функції в організмі. Для того щоб здійснився акт руху, що має певне призначення, необхідно, щоб через строго детерміновані групи нервових клітин пройшли імпульси до строго детермінованих груп м'язів»¹⁰.

Справедливо наполягаючи на єдності функції і органа, учений, однак, не завжди послідовно застосовував це положення в окремих конкретних випадках і передусім у розумінні сполучної тканини, дослідженню якої він присвятив чимало років. Богомолець називав її фізіологічною системою сполучної тканини. Звичайно, при цьому він хотів підкреслити її функціональне значення, акцентував не лише на субстратно-анатомічному, а насамперед на фізіологічному аспекті вивчення. Але таке визначення потребувало дальшого обґрунтування. Адже фізіологічні системи виділяються на основі єдності виконуваного ними фізіологічного завдання. Сполучна ж тканина бере участь у виконанні таких функцій, як трофічна, захисна, опірна, безпосередньо не пов'язаних між собою єдністю фізіологічного завдання. Тому сполучна тканина, строго кажучи, не може розглядатися як фізіологічна система. Проте не можна не враховувати, що фізіологічні сполучно-тканинні елементи, що реалізують в організмі ці функції, тісно пов'язані між собою як генетично, за походженням із одного мезодермально-мезенхімального зародкового листка, так і структурно-функціонально. Не тільки в еволюційному минулому, не лише в ембріональному і постнатальному періоді, але й протягом всього життя організму диференціація різних клітинних елементів у сполучної тканини, що виконують такі різні функції, відбувається, як остаточно встановлено за останні роки, з єдиної родоначальної так званої стовбурової клітини. Ось де доведення глибини і наукового обґрунтування висунутого Богомольцем узагальнення, підтвердження існування безпосереднього фізіологічного, структурно-функціонального зв'язку всіх сполучно-тканинних елементів, їх роботи в тісній співдружності у межах єдиного цілого!

В працях ученого значна увага приділяється діалектико-матеріалістичному осмисленню таких найзагальніших понять медицини, як здоров'я і хвороба, норма і патологія, етіологія і патогенез.

Для здорового стану організму властива повна єдність кількісних і якісних показників у роботі фізіологічних систем, яка мовою фізіології називається мірою, а мовою медицини — нормою. Фізіологічні норми, на думку Богомольця, об'єктивні, вони склалися в процесі еволюції, як пристосування до умов життя і виражають спільне, необхідне і повторюване в організмах даного біологічного виду. Виявлення норм залежить від конкретних умов існування, тому як самі норми, так і чи ті відхилення від них рухомі й мінливі у певних межах. Заперечуючи абсолютність норм і їх незмінність, Богомолець вважав, що вони відображають лише відносну, вельми рухливу внутрішню координацію організму і його пристосованість до умов життя. «Зрозуміло,— писав він,— що ми аж ніяк не вважаємо норму за щось застигле, незмінне «наперед визначене». Вона мінлива в усіх її виявах, як мінливе і саме життя в процесі його еволюції»¹¹. Богомолець показав безпідставність розуміння норми як того, що найчастіше трапляється; за певних умов

¹⁰ Богомолець А. А. О вегетативных центрах обмена. М., 1929, с. 7.

¹¹ Богомолець О. О. Шляхи історичного розвитку основних течій наукової медицини з погляду діалектичного матеріалізму, с. 39.

найчастіше може спостерігатися хвороба. Але хвороба є не норма, а її порушення, бо норма відображає не будь-яку закономірність, а лише фізіологічну. Тлумачення ж її як закономірності взагалі призводить до релятивізму, отожднення закономірностей хворого і здорового організму.

Однією з заслуг Богомольця в розробці вчення про фізіологічну норму є залучення до аналізу цього поняття даних про конституційні типи. Справедливо критикуючи уявлення про норму як середньостатистичну категорію, він підкреслював, що саме існування фізіологічних конституціональних типів, що відрізняються рядом морфометричних, функціональних, біохімічних особливостей (усереднених при статистичному аналізі), свідчить про абстрактність поняття середньостатистичної норми.

Зрозуміло, статистичне усереднення біометричних характеристик виправдане і навіть необхідне в антропології, анатомії, соціальній практиці людини (скажімо, у виробництві взуття, одягу, в побудові житла та ін.). Але фізіологічна норма як одне з центральних понять біології і теоретичної медицини після праць Богомольця обов'язково включає елементи конституціональної, а також функціональної типології.

Хворобу Богомольць розглядав як якісно особливий стан життя організму, що характеризується порушенням його внутрішніх зв'язків і пристосованості до середовища. Вона виникає тоді, коли вступають в дію такі чинники, до яких організм внаслідок своїх філо- і онтогенетичних особливостей є не пристосованим. Але хвороба означає не повну, а лише відносну непристосованість організму до умов життя. Механізм хвороби, послідовне включення певних закономірностей, реакцій, спрямованих на подолання дії патогенного чинника і завданих ним ушкоджень, є також виявом певного пристосування організму до особливих умов і відновлення попереднього рівня пристосованості. В зв'язку з цим учений наголошував, що хвороба не зводиться тільки до порушень. Вони є також напруженою боротьбою проти цих порушень, у процесі яких діють еволюційно вироблені і спадково закріплені компенсаторні механізми організму (фагоцитоз, компенсаторні гіпертрофії, гіперплазії, регенерації), що сприяють відновленню попереднього стану. Отже, хвороба є певною єдністю протилежностей щодо пристосованості і непристосованості організму до умов життя, порушення та взаємодії його фізіологічних систем і процесів, що в них протікають. Всупереч вірховським поглядам на хворобу Богомольць розглядав її як реакцію всього організму на дію зовнішніх і внутрішніх патогенних чинників. «Хвороба,— писав він,— завжди є одночасно реакція організму як цілого і реакція його окремих частин. Одна неможлива без другої. Тут ми стикаємося з однією з найтяжчих проблем біології — з проблемою організму як цілого. Організм не є арифметична сума його окремих частин. Він становить цілком нову якість, а шлях до його пізнання лежить через вивчення функцій складових його елементів... справді окремих, незалежних одна від одної систем немає, як немає і цілком одноцільних тканин і, треба думати, незалежних клітинних елементів»¹². Об'єднуючим, регулятивним і пристосувальним механізмом, на його думку, є нервова система. Її стан має першорядне значення у виникненні і розвитку хвороби. «Ми не будемо далекі від істини,— пише Богомольць,— коли скажемо, що у всіх випадках хвороба той чи той кінець їх залежить передусім від розмірів нервових сил організму»¹³.

¹² Богомольць О. О. Патологічна фізіологія. К., 1934, т. 1, с. 18.

¹³ Там же, с. 20.

Він висловив припущення, що причиною багатьох захворювань, зокрема гіпертонічної хвороби, виразок, злоякісних пухлин, є порушення нормальної діяльності нервової системи. Чимало праць Богомольца присвячено розглядові ендокринних чинників внутрішньої регуляції і, зокрема, критиці ідеалістичних і механістичних концепцій в цій галузі (монографія «Криза ендокринології». М., 1927). А більшість його досліджень показує, яке значення має сполучна тканина у взаємозв'язках і життєдіяльності організму.

Богомолец вважав, що причиною хвороби є взаємодія ослабленого організму з різними зовнішніми і внутрішніми патогенними чинниками. Ні сам організм, ні патогенний чинник, окремо взятий, не є причиною хвороби. Лише їх взаємодія визначає її виникнення, сутність, характер протікання і закінчення. Водночас учений надавав великого значення умовам, в яких діє причина, бо залежно від них та сама причина може привести до найрізноманітніших патогенних виявів хвороби. Визначаючи об'єктивність і діалектичний характер причинних зв'язків, Богомолец піддав критиці моноказуалістів, що абсолютизували значення специфічного етіологічного чинника і заперечували роль внутрішніх умов у виникненні хвороби. Перебільшення цих чинників, пов'язане з розвитком мікробіології, було особливо характерне для медицини другої половини ХІХ ст. Але на початку ХХ ст. поширився інший напрям у тлумаченні причин хвороб, що був ідеалістичною реакцією на механістичні уявлення попереднього напрямку, пов'язаною з розвитком автогенетичних концепцій. Його представники Ганземан, Крель, Ашоф, Краус ототожнювали причину з сукупністю внутрішніх умов або з самим організмом, а значення зовнішніх умов, в тому числі й соціальних, применшували або й зовсім відкидали. Богомолец піддав критиці і цей напрям, показавши його генетичний зв'язок з попереднім.

На відміну від представників обох цих напрямів учений вважав, що зовнішній патогенний чинник не визначає закономірності перебігу патологічного процесу на всіх етапах його розвитку. Тут на перший план, як він гадає, виступають функціональні зв'язки всіх органів і систем, що склалися протягом тривалого історичного розвитку органічного світу. Порушення однієї ланки цього зв'язку викликає зміну останніх. Тому «кожний патогенетичний момент, що настав уже в самому організмі в процесі розвитку патологічної реакції, діалектично стає етіологічним моментом щодо ряду інших патологічних процесів (патогенетичних моментів), що постають під його впливом»¹⁴. Богомолец показав, що етіологія і патогенез, здоров'я і хвороба, життя і смерть пов'язані між собою і переходять одне в одне. Суперечливість, створення і руйнування невіддільні від живого організму. При цьому їх зв'язок і взаємоперехід нерідко приводять до того, що продукти руйнування стимулюють творення і відновлення. Цю думку вчений яскраво демонструє під час пояснення дії переливання крові, коли продукти її розпаду стимулюють кровотворення та ін.

Історичне значення праць Богомольца полягає в тому, що в період кризи метафізичного методу в медицині, коли значна частина патологів під впливом позитивізму, неокантіанства, махістської філософії схилилася до суб'єктивного ідеалізму, релятивізму, механіцизму, він був одним із перших вітчизняних учених, що усвідомили необхідність переходу до діалектико-матеріалістичного витлумачення процесів у хво-

¹⁴ Богомолец О. О. Діалектичний матеріалізм і чергові проблеми наукової медицини.— Журнал медичного циклу, 1933, т. 3, вип. 1, с. 6.

рому організмі. Перші кроки, зроблені на цьому шляху Богомольцем, були продовжені представниками радянської медицини і прогресивними вченими інших країн.

Учений вірив у безмежні можливості науки, що оволоділа діалектичним методом. «Діалектичний розвиток науки, писав він,— подібний до руху за спіраллю... Кожна нова закрутка спіралі знаменує успіхи синтетичного знання, нову перемогу людини над природою, новий вихідний пункт для дальшого вивчення природи, відкриття нового шляху для дальших перемог»¹⁵. Відобразивши у своїх працях тенденцію до теоретизації біології, що зароджувалась, Богомолець як справжній радянський учений, прагнув поєднувати теорію і практику, він боровся за довге, здорове і щасливе життя людини, для якого перемога соціалізму створила всі необхідні умови.

* * *

В статье рассматривается жизненный путь и некоторые философские аспекты научного наследия выдающегося советского ученого и общественного деятеля академика А. А. Богомольца (1881—1946). Его имя известно в нашей стране прежде всего благодаря работам по медико-биологическому обоснованию гуманистического учения о здоровье и долголетию гармонически развитого человека, сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Опираясь на труды И. И. Мечникова, И. М. Сеченова, И. П. Павлова и других прогрессивных ученых, Богомолец развил и использовал основные положения их работ для преодоления кризиса методологии в медицине в конце XIX и начале XX в. Он был одним из первых представителей советской медицины, осознавшим необходимость истолкования процессов, протекающих в больном организме, в их взаимосвязи и динамике, и пытавшимся переосмыслить законы и категории этой науки с позиций диалектического материализма.

¹⁵ Богомолец О. О. Патологічна фізіологія. К., 1934, т. 1, с. 118.

Л. Г. ТИТАРЕНКО

ТЕОРІЯ КОРПОРАТИВІЗМУ В СИСТЕМІ БУРЖУАЗНИХ ІДЕЙ «ОНОВЛЕННЯ» КАПІТАЛІЗМУ

На початку ХХ ст. В. І. Ленін, характеризуючи перехід капіталізму в монополістичну стадію розвитку, довів, що дія об'єктивних законів буржуазного суспільства неминуче приводить його до загибелі, що імперіалізм є монополістичний, паразитичний, або загниваючий, умираючий капіталізм. Правильність ленінської оцінки імперіалізму, яка є викриттям його справжньої суті, неодноразово підтвердилася практикою суспільного розвитку нашого часу. Капіталізм переживає вже третій за найближче десятиріччя економічний спад.

Події останніх років, як підкреслювалось на ХХVI з'їзді КПРС; неспростовно свідчать про те, що «відбувалось даліше загострення загальної кризи капіталізму», падіння виробництва, зростання інфляції, посилення соціальних суперечностей, зокрема під впливом наслідків науково-технічної революції. «В умовах капіталістичного суспільства застосування у виробництві найновіших науково-технічних досягнень обертається проти трудящих, викидає мільони людей за ворота фабрик і заводів»¹. Протягом минулого десятиріччя рівень безробіття в розвинутих капіталістичних країнах подвоївся.

Перед обличчям цих фактів буржуазні вчені намагаються вишукати дедалі витонченіші методи і засоби доведення життєвості сучасного капіталізму. Для цього вони вдаються до довільних інтерпретацій емпіричних даних, частіше за все комбінуючи їх на суб'єктивістській методологічній основі, зіставляючи не з реальною дійсністю, а з надуманими принципами та ідеалами. На цій хиткій основі створюються «моделі» буржуазного суспільства майбутнього, в яких корінні основи капіталізму, по суті, лишаються незмінними.

Серед таких буржуазних ідеологічних конструкцій помітне місце займає концепція так званого корпоративного капіталізму, прибічники якої визнають капіталістичний лад загалом адекватним сучасним потребам суспільного розвитку і намагаються обґрунтувати його перспективи на майбутнє. Творцями корпоративізму є такі відомі буржуазні теоретики, як П. Дракер, І. Қан, Л. Сілк, У. Хармен та ін. У цій концепції зроблена спроба об'єднати воедино в сучасній буржуазній свідомості низку головних ідей, покликаних поліпшити капіталізм, не виходячи за його структурні рамки.

Термін «корпоративний» означає монополістичний, який характеризується розвитком такої форми капіталістичної організації, якою є велика фірма або об'єднання, союз фірм. Виражаючи інтереси великого монополістичного бізнесу, творці теорії «корпоративного капіталізму» концентрують основну увагу на вивченні й удосконаленні механізмів підтримки буржуазних порядків. Їх головна мета — модифікувати ідеологічний захист державно-монополістичного капіталізму в умовах посилення його кризових процесів і неухильного зміцнення позицій

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, 23 лют. 1981 р.— К.: Політвидав України, 1981, с. 23—24.

соціалізму на міжнародній арені. При цьому, намагаючись приховати класову спрямованість своєї теорії і зробити її привабливішою для мас, теоретики «корпоративного капіталізму» відмовляються від стереотипів буржуазного соціологічного мислення, що явно себе дискредитували, вишуковують нові методи і прийоми доказовості життєздатності буржуазного суспільства.

У такому «оновленні» традиційних ідеологічних побудов, у переході від відкрито реакційних прокапіталістичних теорій до пропаганди так званого неокапіталізму можна бачити, по-перше, визнання буржуазними авторами неспроможності колишніх концепцій, певний відхід від основ класичної ідеології бізнесу. По-друге, тут дістає своє вираження тенденція до модифікації цієї ідеології, покликана пристосувати традиційні буржуазні догми до сучасного стану суспільної свідомості, навіть ціною зростання еkleктизму і посилення неоконсервативних моментів.

Відзначимо, що дана ідеологічна концепція не становить цілісної соціально-філософської теорії. Як теоретико-методологічну базу своїх міркувань прибічники корпоративізму використовують здебільшого загальну теорію систем, деякі ідеї техніцизму і менеджеризму, зокрема організаційні теорії Г. Саймона, Д. Марча та ін. Усі ці підходи, що впливають зі спроб послугоування найновішими досягненнями НТР для ідеологічного захисту капіталізму, так або інакше пов'язані з принципом «технологічного детермінізму». Суть останнього полягає в механістичному відриві досягнутого суспільством рівня розвитку продуктивних сил від соціально-економічних, соціально-політичних умов розвитку, в кінцевому підсумку — в спотворенні співвідношення соціального і науково-технічного прогресу. Технодетерміністський підхід, що виводить з розвитку техніко-технологічних чинників усі соціальні зміни, характерний нині для багатьох поширених на Заході ідеалістичних концепцій, які протистоять марксистсько-ленінській теорії суспільного розвитку.

Основні положення, об'єднані загальним терміном «теорія корпоративного капіталізму», є прикладом класової приреченості позицій буржуазних теоретиків. Їх апологетизм тісно переплітається зі спробами виробити прагматичні рекомендації щодо поліпшення економічних механізмів зміцнення капіталізму, пристосування панування монополістичної буржуазії до сучасних умов, послаблення класової боротьби трудящих проти монополій та ін. Ці положення зводяться ось до чого.

Ідеологи «корпоративного капіталізму» намагаються зобразити державно-монополістичний капіталізм (особливо американський) як лабільну, адаптивну, внутрішньо збалансовану систему, що має потребу лише в окремих корективах, зумовлених вимогами науково-технічного прогресу. Для них капіталізм — «не застигла система, а еволюціонуюча концепція»². Майбутнє уявляється їм як повний розвиток науково-технічної і корпоративної системи у рамках капіталізму, як «постіндустріальний корпоративізм»³.

Велика корпорація визначається ідеологами корпоративізму не тільки домінуючим виробничим, економічним інститутом. Для них вона — «найбільш прагматичний, легко пристосовуваний і найнадійніший інструмент зміни в сучасному суспільстві»⁴. І які б не були недоліки корпоративної системи, твердять її захисники, «її основна модель функціонування не може бути піддана сумніву в сучасних соціально-еконо-

² Silk L. Capitalism: the moving target. N. Y., 1974, p. 95.

³ American Society: Problems and dilemmas. California, 1977, p. 49.

⁴ Burgess C. H. The intricate «politics» of the Corporation. Fortune, 1975, N 4, p. 110.

мічних рамках»⁵. Панування великих корпорацій трактується ідеологами бізнесу як неодмінна і достатня умова загального процвітання, задоволення особистих потреб і так званих колективних прав громадян, примирення класових інтересів у суспільстві. Більше того, бажаючи пов'язати зростання корпоративної влади з традиційними ідеалами буржуазної демократії, теоретики бізнесу оголошують корпорації «істотним елементом демократичного плюралізму американського суспільства»⁶. За таким поглядом уся критика корпорацій побічно є критикою американської демократії, що саме по собі оголошується буржуазною пропагандою «недемократичною», «антисуспільною» дією.⁷

«Нова роль» корпорацій в суспільстві тісно пов'язується їх ідеологами з так званою трансформацією власності, згідно з якою змінилося значення даного поняття. Як твердять прибічники корпоративізму, капіталістична власність переродилася нині на основі акціонерного капіталу в нову суспільну форму. Нова власність належить уже не окремому капіталістові, як колись, а широкому колу осіб (управляючих, робітників, інженерно-технічних працівників та ін.)⁸. Не маючи єдиного господаря, власність стає нібито «колективною». Ці процеси трансформації власності оголошуються характерними саме для великих корпорацій, що є, отже, носіями не лише «нової соціальної якості», але й «нової форми» власності. Нарешті, сучасним корпораціям приписуються нові функції, що свідчать нібито про їх переродження у позбавлені класової обмеженості соціальні інститути, які служать інтересам усього суспільства заради «задоволення потреб більшості нації»⁹.

Неважко помітити, що міркування прибічників корпоративізму фіксують лише деякі поверхові явища сучасного капіталізму, не викриваючи його сутнісних відносин, соціально-економічного базису. Зростання численності корпорацій, розширення сфери їх діяльності та посилення влади в суспільстві, а також деякі досягнення в рамках корпоративної системи, науково-технічні, організаційно-управлінські успіхи буржуазні теоретики намагаються подати як чинник «революційної зміни» світу бізнесу, що нібито відкриває можливості для досягнення справжньої єдності цілей і інтересів трудящих і капіталістів. Така інтерпретація деяких статистичних даних потребує їх осмислення з позицій марксистсько-ленінської методології.

Як засвідчує економічна статистика, вже 1973 року в США було 150 корпорацій-гігантів, капітал яких становив понад 1 млрд. доларів. 500 найбільших корпорацій США зосереджують під своїм контролем 65 проц. актів купівлі-продажу, 75 проц. активів, прибутку і робочої сили, зайнятої в промисловості, хоча їх частка в загальній чисельності корпорацій не досягає і 0,2 проц.¹⁰ За визнанням американського економіста Р. Барбера, сучасні корпорації — це «імперії зі своїми власними баронами, емісарами, обширною клієнтурою»¹¹. В капіталістичному суспільстві, як правильно відзначає М. Харрінгтон, «корпоративна влада стає все більш домінуючою»¹².

⁵ Crozier M. A new Rationale for American Business. Daedalus, 1969, v. 98, N 1, p. 147.

⁶ Burck Ch. Op. cit., p. 110.

⁷ Kristol I. On corporate capitalism in America. Public Interest, 1975, N 41, p. 141.

⁸ Drucker P. The Unseen Revolution. N. Y., 1976, p. 115, 150.

⁹ Crozier M. Op. cit., p. 149.

¹⁰ Див.: Largest US 500 industrial Corporations. Fortune, 1974, N 5, p. 232.

¹¹ Barber R. The American Corporation. N. Y., 1970, p. 7.

¹² Harrington M. Full Employment and Social Investment. Dissent, 1978, v. 25, N 1, p. 136.

Насправді ж усі ці факти, які буржуазні ідеологи намагаються подати як доказ соціально-економічного «оновлення» капіталізму, лише підтверджують правильність ленінських оцінок тенденції розвитку імперіалізму. Адже зростання великих корпорацій — це даліше посилення влади монополій, яке є симптомом того, що існуюча система зживає себе, що потрібні докорінні соціально-економічні перетворення. Отже, те, що для марксистів є свідченням визрівання об'єктивних умов для нового, вищого суспільно-економічного укладу, буржуазні апологети намагаються видати за «оновлення» капіталізму, за «збагачення» його новими рисами, що нібито гарантують даліше існування цієї системи. Соціальна сутність такої ідеології «оновлення» бізнесу полягає у спробах витлумачити тенденцію капіталу до монополізації усіх сфер суспільного життя як розширення кола «суспільних обов'язків» бізнесу, тобто доповнення його економічних цілей цілями соціальними.

Особливе місце в спробах ідеологічного обгрунтування «нової» соціальної ролі великих корпорацій і разом з тим виправдання капіталізму посідає широко пропагована на Заході ідея «зникнення» капіталістичної власності, зміни її на «суспільну» або «державну» та проголошення цього процесу «доказом» зміни суті капіталістичного ладу. Ця ідея має одностайність серед прибічників найрізноманітніших теорій. Д. Белл вважає новими різновидами державної власності діяльність у сфері соціального страхування, соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я та ін. й твердить про еволюцію сучасного капіталізму в «суспільне господарство», що фактично поглинає приватнокапіталістичний сектор¹³. Тези про нібито повну заміну приватної власності на державну дотримується американський економіст радикального напрямку Р. Хейлбронер¹⁴.

Таке «відкриття» буржуазним суспільствознавством «нових» форм власності, що нібито вже не є капіталістичними, не становить новизни. Воно здійснюється буржуазними авторами протягом багатьох десятиріч років і належить цілком до сфери вимислів, а не реальної дійсності. Ще в середині XIX ст. буржуазні економісти намагалися уявити акціонерну власність як явище, яке не властиве капіталізму і свідчить про його якісну трансформацію. У XX ст. теоретиками даного питання в рамках управлінських теорій, на яких багато в чому базується корпоративізм, виступили американські економісти Г. Мінз і А. Берлі. Так, Берлі у книжці «Капіталістична революція» XX ст.» твердив про зникнення інституту власності. «Власність у промисловості є не більше приватною, ніж місце в поїзді метро, і зовсім сумнівно, щоб її взагалі можна було б назвати власністю»¹⁵.

Спонукальним мотивом для активізації буржуазно-апологетичних спекуляцій з приводу капіталістичної власності про нібито існуючу її трансформацію в суспільну виступає в буржуазній науці дискредитація традиційних буржуазних уявлень про сутність корпорацій в очах широких мас, прагнення інтегрувати трудящих в сучасну систему капіталізму. З методологічного боку ці погляди характеризуються фальсифікаторським підходом до аналізу власності, отождоленням соціально-економічної сутності власності з її юридичною формою та ін. Адже насправді фіксовані буржуазними авторами деякі нові явища і процеси в сучасному буржуазному суспільстві не зачіпають глибинних соціально-економічних основ капіталізму. Перехід приватнокапіталістич-

¹³ Bell D. The Coming of Postindustrial Society.— N. Y., 1973, p. 362; Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism.— N. Y., 1976, p. 219.

¹⁴ Heilbroner R. An Inquiry into the Human Prospects. N. Y., 1974, p. 52.

¹⁵ Berle A. The 20th Century Capitalist Revolution. N. Y., 1954, p. 27.

ної власності в державну без докорінних перетворень соціального устрою не знищує відносин експлуатації і пригнічення, а означає лише дальше зрощування приватномонополістичної і державної власності, в процесі якого буржуазна держава дедалі в більшому обсязі бере на себе функції сукупного капіталіста. «Чим більше продуктивних сил візьме вона в свою власність,— писав Ф. Енгельс про буржуазну державу,— тим повніше буде її перетворення в сукупного капіталіста і тим більше число громадян буде вона експлуатувати»¹⁶.

Поява нових сфер діяльності корпорацій, знеособлювання монополістичної власності, зростання державного сектора в економіці та ін. не ліквідують антагоністичних суперечностей приватної власності. Вони свідчать тільки про дальше зростання усупільнення праці й виробництва, про все більше переростання продуктивними силами вузьких капіталістичних рамок тобто про заострення внутрішніх суперечностей сучасного буржуазного суспільства.

Істотними компонентами аргументації апологетів «нової теорії» корпорації є тези про «нові цілі» і «соціальну відповідальність бізнесу»¹⁷, які є вираженням класової спрямованості усієї концепції корпоративізму, засвідчують ілюзійний характер проголошеного нею «оновлення» капіталізму.

Згідно з концепцією «нових цілей» згідним мотивом діяльності монополій вважається не одержання максимального прибутку, а турбота про «суспільну користь», про інтереси споживачів, про суспільну досконалість та ін.¹⁸ Апеляція до «нових цілей» в діяльності корпорацій пов'язана з дискредитацією традиційної економічної мотивації діяльності бізнесу, необхідної для схвалення громадськості, та із спробами камуфлювати приватновласницьку, тобто буржуазно-експлуаторську суть корпоративного капіталу. Концепція «нових цілей» є для буржуазних ідеологів зручним теоретичним засобом соціальної демагогії з приводу класових відносин за капіталізму на різних соціальних рівнях. Стверджується, наприклад, що на окремому підприємстві робітники інтегруються в систему «рівноправного партнерства» з акціонерами й управляючими або ж, що прибуток стає вторинним мотивом діяльності сучасних корпорацій¹⁹. Значна роль у таких апологетичних вигадках і ідеологічних міфах відводиться технічним досягненням, зокрема, робиться спроба довести, що використання новітньої складної техніки, сучасних методів управління і організації виробництва дозволить корпораціям у майбутньому дедалі більше забезпечувати населення різними послугами, здійснювати ряд соціальних функцій, спрямованих на задоволення суспільних цілей. Застосовуються і інші прийоми демагогії з приводу нібито існуючої зміни корпораціями основного, тобто утилітарно-прагматичного, мотиву їх діяльності, а, отже, їх приватновласницької соціально-економічної сутності.

Однак реальні факти свідчать про те, що прибуток і надприбуток лишаються головною турботою капіталу. Як відзначає американський економіст Б. Селігмен, решта мотивів діяльності бізнесу «висуваються

¹⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274.

¹⁷ Ідеї «соціальної відповідальності бізнесу» розробляються в буржуазній соціології П. Дракером, У. Ньюменом, Р. Девісом та ін. Нині відбувається їх модернізація в бік посилення псевдогуманістичного зовнішнього оформлення (див. докладніше: Г в и ш а н и Д. М. Организация и управление.— М.: Наука, 1972).

¹⁸ Див.: The History of American Business and Industry. N. Y., 1972, p. 2; Future of the Corporation. N. Y., 1974, p. 210.

¹⁹ Геллбрейт Д. Экономические теории и цели общества.— М.: Прогресс, 1976, с. 67.

як виправдання, призначені для раціонального пояснення основних устремлінь, або як елементи, що становлять ідеологію бізнесу»²⁰. Отже, проголошена буржуазними ідеологами концепція зміни мотивів і цілей діяльності корпорацій обертається на практиці пустою фразою, новим способом маскуванню дальшого посилення капіталістичної експлуатації в ім'я одержання надприбутків.

Переконливим свідченням цього є економічні кризи, які періодично потрясають капіталістичний світ і наслідки яких тяжким тягарем лягають на плечі трудящих. Сама лише програма боротьби з енергетичною кризою, за підрахунками американських економістів, обернеться для споживачів до 1985 року додатковими витратами в 30—50 млрд. доларів. Дедалі гострішою проблемою стає безробіття, з яким пов'язане даліше погіршення життєвих умов.

Цифри і факти показують, що капіталізм неспроможний забезпечити високий життєвий рівень трудящим, використати в ім'я людини можливості науки і техніки, поставити їх на службу широких мас, дати людям упевненість в майбутньому. Згідно з офіційною статистикою в США понад 25 млн. чоловік, або 11,8 проц. населення, живуть нижче так званої лінії бідності, тоді як доходи вищих управляючих корпорацій досягають іноді астрономічних цифр. Отже, «нові цілі» корпорацій виявляються ще одним фіговим листком, який не може прикрити справжню природу капіталізму.

З питанням про мотиви діяльності корпорацій тісно пов'язана теорія «соціальної відповідальності бізнесу», поширення якої в буржуазній соціології виступає захисною реакцією великого капіталу на зростання соціального протесту проти всієї системи приватного підприємництва, заснованої на одержанні прибутку. За цією теорією, корпорації поряд з економічними функціями зобов'язані вживати певних заходів в інтересах усього суспільства. На практиці ці обов'язки виглядають як участь корпорацій у соціальній політиці буржуазної держави, спрямованої на пом'якшення кризових процесів сучасного капіталізму. Ідеологи корпоративізму, змушені визнати наявність кризових процесів у буржуазному суспільстві, наполегливо заперечують їх зв'язок з капіталістичною системою загалом. Апологетичний смисл концепції «соціальної відповідальності бізнесу» полягає у спробах переконати трудящих, що саме корпоративна система є «найліпшим організаційним механізмом для того, щоб впоратися з основними проблемами і суперечностями»²¹.

Насправді великий капітал, беручи деяку участь у фінансуванні соціальних програм щодо ліквідації безробіття і боротьби з бідністю, охорони навколишнього середовища та в здійсненні інших заходів соціальної політики, що не дають йому прямих матеріальних прибутків, іде на це у своїх класових інтересах в ім'я збереження капіталістичної системи. При цьому він вдається до словесного, ідеологічного маскуванню, мета якого — довести, що сучасні монополії діють в ім'я всього суспільства, поєднують інтереси власного розвитку і «загального блага»²². Останнє, звичайно, зовсім не означає готовності бізнесу дійсно погодитись на корінні соціальні перетворення для ліквідації кричущих пороків буржуазного суспільства, а свідчить лише про прагнення пом'якшити

²⁰ Селігмен Б. Сильные мира сего. М.: Прогресс, 1976, с. 5.

²¹ A. Three-Way Debate on the Future. Futurist, 1978, v. 12, N 4, p. 229.

²² Прикладом того є демагогічна заява ряду вищих управляючих великими корпораціями: «Ми однаково відповідаємо перед акціонерами, покупцями і громадськістю взагалі, в тому числі перед урядом» — (The History of American Business and Industry, p. 368).

напруженість соціальних конфліктів, посилення його соціальної мімікрії. Досить сказати, що виконання запланованих американською адміністрацією військових програм на 1981 фінансовий рік на суму близько 160 млрд. доларів передбачається здійснити за допомогою дальшого збільшення податків, урізування соціальних програм, витрати на які не становлять і десятої частини військових асигнувань. Зрозуміло, що такий розподіл засобів не сприяє розв'язанню соціальних проблем, суперечить реальним потребам трудящих. Та це зовсім і не турбує бізнес. Теоретики корпоративізму намагаються лише надати діяльності монополій привабливого ідеологічного обґрунтування, що допоможе, на їхню думку, буржуазному суспільству загалом знайти «тривалу стабільність»²³. Стабілізація капіталістичної системи — ось альфа і омега всієї концепції корпоративізму, її кінцева мета і рушійна сила.

Основна хиба теоретичних конструкцій ідеологів корпоративізму полягає в тому, що вони зовсім не пропонують ніяких якісних змін буржуазного суспільства, а лише намагаються створити видимість таких. Про це наочно свідчить так звана доктрина гуманістичного капіталізму, тісно пов'язана з сучасними модифікаціями концепції «соціальної відповідальності бізнесу». Наприклад, американський соціолог У. Хармен убачає панацею від усякого соціального лиха в такому розвитку сучасного капіталістичного суспільства, метою якого, на протилежність колишнім формам капіталізму, буде вже нібито не виробництво, а «продуктивність людського життя»²⁴, головним знаряддям якого проголошується корпорація. Ця ілюзійно-утопічна ідея підноситься на щит буржуазними ідеологами для того, щоб замаскувати сутність сучасних форм капіталістичної експлуатації. Її класовий зміст недвозначно виявляється як тільки йдеться про «інституціональні гарантії», покликані забезпечити в умовах уявлюваного «гуманістичного капіталізму» одержання капіталістичних прибутків.

«Гуманістичний капіталізм» — чергова спроба узаконити посилення експлуатації «забезпеченого» робітника і водночас створити у трудящих ілюзію, нібито вони, поряд з бізнесменами і менеджерами, стають повноправними учасниками процесів виробництва і розподілу, аж до вибору цілей державної політики. Цей пропагандистський міф відображає спроби ідеологів бізнесу зобразити державно-монополістичну верхівку як нібито справжнього носія соціального прогресу, що турбується насамперед про благо суспільства. Насправді часткові зміни і поступки, на які згодний бізнес, не небезпечні для нього, бо залишають незмінною його основну мету, розкрити ще К. Марксом, — виробництво додаткової вартості «незалежно від тих змін у самому способі виробництва, які виникають з підпорядкування праці капіталові»²⁵. При будь-якій формі капіталізму виробництво здійснюється в інтересах капіталу, а не заради мети всебічного розвитку людини-працівника. Антигуманізм капіталізму саме і полягає в приниженні людської особи, її ролі у виробництві й суспільному житті загалом. Як показав К. Маркс, за капіталізму «жива праця виступає як підпорядкована самостійно діючій уречевленій праці»²⁶. Нові риси капіталізму не змінюють його суті, не зачіпають основ існуючого ладу. Про що б не говорили теоретики корпоративізму, такі фундаментальні риси капіталізму, як недоторкан-

²³ A Look at Business in 1990. Wash., 1972, p. 148.

²⁴ Ibid., p. 33—34.

²⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 284—285.

²⁶ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. II, с. 206.

ність приватної власності, панування капіталу над працею, економічна нерівність не піддаються ними сумніву.

Це визнає і чимало буржуазних учених, що не дотримуються ортодоксального погляду на корпоративну систему. «Основна мета корпорації, — підкреслює англійський соціолог Т. Бернс, — лишається незмінною, вона тільки коригується зі врахуванням змінюваної навколишньої обстановки»²⁷. Факти, наведені буржуазними економістами, показують, що «коли відповідальність і прибуток стикаються, то саме прибуток незмінно бере верх»²⁸. Не суспільні потреби, а забезпечення розширеного відтворення капіталу і, отже, всієї системи капіталістичних відносин — такий спільний знаменник конкретних мотивів діяльності корпорацій.

Концепції «соціальної відповідальності бізнесу», «корпоративної власності», гуманізації капіталізму та ін., широко використовувані ідеологами бізнесу, виконують апологетичні функції. Вони покликані вкорінювати в суспільній свідомості ілюзії, камуфлювати справжній характер нових різновидів ініціативи, виявленої бізнесом, маскувати їх класову сутність і тим самим бути засобом приховування соціальних суперечностей. Так, 68 проц. представників ділового світу, що брали участь в опитуванні з проблем взаємозв'язку бізнесу і суспільства, проведеному 1975 року Американською управлінською асоціацією, вважають що програми «соціальної відповідальності бізнесу» спрямовані на усунення суперечностей «між короткостроковими завданнями максимізації прибутку компаній і довгостроковими цілями соціального розвитку»²⁹. Проте через свою класову антинародну природу бізнес не в змозі реалізувати обіцяну ним «соціальну гармонію», яка лишається фікцією, свідомим обманом мас.

Характеризуючи на XXVI з'їзді КПРС нинішній етап загальної кризи капіталізму, товариш Л. І. Брежнев відзначив: «З усією виразністю видно, як мало допомагає державне регулювання капіталістичної економіки. Вживаючи заходів проти інфляції, буржуазні уряди сприяють застою виробництва і зростанню безробіття; намагаючись стримати кризове падіння виробництва, вони ще більше посилюють інфляцію»³⁰.

Нинішнє загострення загальної кризи капіталізму красномовно засвідчує, що які б рецепти його «зцілювання» не пропонували буржуазні апологети, вони не можуть скасувати дії об'єктивних законів історії.

* * *

В системе буржуазной идеологии, переживающей в настоящее время глубокий кризис, значительную роль играют теории, авторы которых стремятся «подновить» современный капитализм, обосновать «перспективность» его будущего развития. Одно из ведущих мест среди них занимает концепция «корпоративного капитализма», использующая в качестве аргументов новейшие процессы в научно-технической и организационно-управленческой сферах. Речь идет о попытках создания очередной апологетической доктрины, которая, объединяя воедино различные буржуазные идеи (типа «социальной ответственности бизнеса» и т. п.), способствовала бы решению практических задач по усилению господства монополистической буржуазии в условиях нарастания кризисных процессов в экономических механизмах капитализма, усиления классовой борьбы трудящихся против монополий.

²⁷ The Corporate Society. London, 1974, p. 139.

²⁸ Селигман Б. Сильные мира сего, с. 5.

²⁹ Paluszek J. Business and Society: 1976—2000. N. Y., 1976, p. 24.

³⁰ Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 23—24.

ДІАЛЕКТИКА І СВІТОГЛЯД

(Закінчення. Початок — у № 5—6 за 1980 р.)

Значне місце в роботі симпозиуму «Світоглядний аспект законів і категорії матеріалістичної діалектики» посіло питання про роль діалектико-матеріалістичного світогляду в науковому пізнанні. У низці доповідей і виступів підкреслювалось загально-методологічне значення марксистсько-ленінського світогляду в з'ясуванні соціально-практичних, культурно-історичних та духовно-теоретичних передумов суспільних і природничих наук.

У доповіді члена-кореспондента АН УРСР В. І. Куценка (Київ) йшлося про світоглядну і методологічну роль категорій історичного матеріалізму*. Розглядаючи методологію як систему принципів формування і застосування методів пізнання і перетворення дійсності, доповідач схарактеризував способи підходу до побудови системи категорій історичного матеріалізму, методи обґрунтування загальносоціологічного статусу деяких понять соціального детермінізму (суспільна потреба, суспільний інтерес, суспільна проблема), відзначив великі евристичні можливості поняття «спосіб» в аналізі суспільних процесів та явищ.

М. О. Парнюк (Київ) — «Роль діалектико-матеріалістичного світогляду у науковому пізнанні**» — підкреслив, що науковий світогляд виконує роль орієнтиру в суспільній життєдіяльності, виступає критерієм оцінки подій, поведінки людей, вибору вищих принципів і цілей діяльності. Ці функції світогляду особливо яскраво виявляються в соціально-гуманітарному пізнанні.

М. Г. Кириченко (Київ) — «Марксистсько-ленінський світогляд як методологічна основа практично-перетворювальної діяльності». Ідейно-теоретичною і методологічною основою осмислення наукових положень в контексті марксистсько-ленінського світогляду виступають всі складові частини марксистсько-ленінізму — філософія, політ-економія і науковий комунізм. Філософія марксизму розглядає конкретно-наукові знання в їх суспільно-особистісній значущості, з точки зору цілей життєдіяльності соціального суб'єкта, його становища в суспільстві, відношення до природи як об'єкта практичної і пізнавальної діяльності.

Розкриття світоглядного аспекту марксистсько-ленінської філософії передбачає

аналіз діалектики взаємозв'язку категорій «суб'єкт» і «об'єкт», «мета», «засіб», «результат». Якщо світогляд розглядається безвідносно до об'єкта, то його об'єктивно-істинний зміст залишається поза увагою дослідника, внаслідок чого ускладнюється розв'язання питання про єдність наукової об'єктивності і партійності світогляду. Трактатування світогляду набуває ецієнтистського характеру, коли його прагнуть розглядати тільки в об'єктивних вимірах, безвідносно до суб'єкта. В цьому разі світогляд мислиться як різновид наукового знання, що характеризується лише вищим ступенем загальності, а процес формування наукового світогляду зводиться в кінцевому підсумку до систематизації і узагальнення досягнень сучасної науки.

Дослідження способів формування наукового світогляду в системі «суспільство — особистість» набуває іншої особливого значення. Марксистсько-ленінський світогляд є могутнім засобом комуністичного виховання. Питання про світогляд як мету передусім потребує з'ясування того, яке місце він посідатиме в структурі особистості, наскільки його положення визначатимуть життєву позицію індивіда як суб'єкта культурно-історичної творчості.

М. О. Зайцев (Ровно) — «Світогляд і система організації духовної культури». Системний підхід дозволяє розглянути культуру як певну цілісність, структурні рівні якої перебувають у певній субординації, а елементи пов'язані між собою за допомогою системних зв'язків. Дослідження функціонування системи культурних факторів передбачає насамперед вичленення основної системоутворюючої ланки. Вивчення культури як конкретно-історичної цілісності не можна здійснювати лише на основі аналізу її зумовленості тією чи тією системою суспільних відносин. Потрібно виділити в системі культури такий елемент, який би, з одного боку, належав до системи культури, а з другого — безпосередньо визначався системою наявних суспільних відносин. Цю вимогу, на наш погляд, задовольняє поняття світогляду. Виникаючи з усього спектру практичних відношень людини до світу і суспільства (Шницарук В. І.), світогляд пронизує всю систему культури суспільства, визначає взаємозв'язок і взаємодію її продуктів, характер їх функціонування і соціальну значущість. Як духовно-практичне вираження конкретно-історичної системи суспільних відносин, світогляд зумовлює культурну організацію суспільства.

* Статтю В. І. Куценка див. в одному з наступних номерів.

** Статтю М. О. Парнюка див. в одному з наступних номерів.

Кожний з історичних типів організації культури характеризується певною світоглядною установкою. Так, світоглядним еквівалентом рабовласницької системи суспільних відносин була міфологія, феодальної — релігія. Для буржуазного суспільства основним принципом відношення до світу і внутрішнім ядром культури виступає принцип корисності. В епоху Просвітництва принцип корисності поширюється на все суспільне життя. Всезагальний утилітаризм виявляється передусім у формі правової ідеології. Ф. Енгельс писав, що юридичний світогляд є класичним вираженням світогляду буржуазії.

Розвиток класової самосвідомості пролетаріату стає реальною світоглядною передумовою вироблення його власної культури, заснованої на демократичних і соціалістичних ідеях. Після перемоги соціалістичної революції робітничий клас створює якісно нову систему культури, елементи якої набувають всезагального характеру. Керівним принципом організації культурного життя соціалістичного суспільства є науковий світогляд, ідеї наукового комунізму.

Світогляд як системотворчий принцип організації культури опосередковує творче освоєння елементів інших культур і рідущий, процеси взаємодії культур взагалі. Будь-яка інша культура оцінюється з певних світоглядних позицій, це ж визначає сприйняття або заперечення її цінностей. Тому з'ясування характеру, механізмів функціонування, системи організації культури дає змогу свідомо спрямовувати культурне спілкування між народами, регулювати його форми.

Л. Г. Титаренко (Мінськ) — «Ідеологічна функція буржуазних філософсько-соціологічних концепцій». Важливим завданням марксистсько-ленінської філософії є критика сучасних концепцій буржуазної соціології, викриття їхнього зв'язку з інтересами реакційних класів. Техніцистсько-сциєнтистська концепція суспільного розвитку, наприклад, розглядаючи техніку поза конкретними соціальними умовами її розвитку, поза виробничими відносинами і людиною, підмінює принцип соціального детермінізму технологічним, трактує соціальну революцію як низку зовнішніх змін, пов'язаних з розгортанням НТР, а характерні для капіталізму суперечності — як «вічні» форми розвитку цивілізації, що автоматично поширюються на світ соціалізму. Ця концепція покладає всі надії на могутність техніки і науки, їхню здатність змінити соціальний устрій. Вона приводить до заперечення історичної місії робітничого класу, класової боротьби, до насадження конформістських форм поведінки. Хибна філософська основа (метафізичність, еkleктизм, антиісторизм) визначає її апологетичну, антикомуністичну спрямованість.

В. І. Солдатов (Черкаси) — «Гносеологічний плюралізм і діалектика». Загальна тенденція сучасної буржуазної філософії — заперечення світоглядної ролі фі-

лософії і зведення її до гносеології — породжує багато теоретичних спекуляцій, одним з результатів яких є гносеологічний плюралізм. Його зміст — заперечення об'єктивної істини.

Гносеологічний плюралізм виступає як світоглядна установка практично всіх сучасних буржуазних філософських шкіл. В його рамках існування множинності теорій пояснення об'єкта, які згодом входять до загальнішої і адекватнішої теорії, розуміється не як певна стадія пізнання, а як загальний принцип. Цей принцип представники плюралізму витлумачують по-різному — посилаючись на відмінності в мовах, на можливість різних інтерпретацій теоретичних побудов, на роль експертних оцінок у розв'язанні тих чи тих проблем. Обстоюючи на словах пізнавальну активність людини, гносеологічний плюралізм насправді обмежує її.

У гносеології плюралізм паразитує на діалектиці розвитку об'єктивної реальності, діалектики пізнавального процесу; об'єктивну невизначеність властивостей, структур дійсності, кожний новий етап в розвитку науки він зображує як хаос різнорідних фактів і станів відносин. Заперечуючи об'єктивну істину, роздмухаючи межу між істиною і заблудженням, гносеологічний плюралізм відкриває простір для побудови хибних концепцій суспільного розвитку. Світогляднометодологічною основою викриття теоретико-пізнавальних та культурно-історичних претензій плюралізму є принципи та категорії матеріалістичної діалектики як об'єктивні аналоги діалектики розвитку дійсності і пізнання.

У низці доповідей обгрутовувалась думка про потребу дослідження взаємозв'язку принципів та категорій марксистсько-ленінської філософії з загальними світоглядними та методологічними установками соціально-гуманітарного знання.

О. І. Погорілий (Київ) підкреслив актуальність філософського узагальнення спеціальних методів соціально-гуманітарних дисциплін. Виступаючи фундаментальною методологією наукового пізнання, зумовлюючи його ціннісно-світоглядні орієнтації, філософія водночас зазнає впливу стилів мислення природничонаукового і гуманітарного знання. Але якщо вплив понятійно-термінологічного апарата точних наук на деякі напрями новоевропейської філософії розкритий досить докладно, то взаємозв'язок між методами філософії і спеціальними методами гуманітарних наук (передусім історичного і соціологічного описання, літературно-лінгвістичного аналізу тексту, психологічного дослідження інтелектуально-емоційної сфери та ін.) вивчений значно менше. У з'ясуванні їх взаємодії важливо враховувати такий складовий елемент методології соціально-гуманітарного пізнання, як специфіка світоглядно-методологічної позиції дослідника. Остання є важливим моментом усякого типу гуманітарного знання.

І. С. Тимофєєв (Москва) — «Проблеми концептуалізації історичного знання». Найдокладніше вивчена така форма концептуалізації, як раціоналізація наукового знання. За її зразок може правити математика і математизоване природознавство. Якщо припустити, що всі можливі види і форми концептуалізації історичного знання перебувають у полі раціональної діяльності, то й тоді проблема аналізу видів і форм історичного знання буде досить складною. Загальний шлях її розв'язання начебто відомий. Здавалося б, маючи зразки загальнонаукової раціональності, враховуючи особливості історико-наукових досліджень, треба лише з'ясувати специфіку цієї пізнавальної діяльності у сфері історичного мислення.

Можна, звичайно, її інакше розширити уявлення про раціональність, припустивши, що раціональність поведінки людей — це прийняття рішень, які відповідають зовнішньому порядку речей. В такому разі неявно вводиться критерій прагматичної користості. Такий підхід дає змогу розрізнити логічність і раціональність, але і тут проблема раціональності залишається нерозв'язаною. Мало що вносить у розуміння проблеми логічна експлікація поняття раціональності. Розрізнення понять «раціональність» і «нераціональність» (або «іраціональність») виявило свою обмеженість не тільки в тому, що взірць раціональності — наука — за пильнішого розгляду постав як нераціональний в найважливіших «точках» свого розвитку (вибір аксіом, гіпотез, теорій тощо), але й у тому, що дедалі виразніше усвідомлюються замкнені рамки традиційного розуміння раціональності і застосування самого методу такого розрізнення. Останній є результативним аж ніяк не у всіх видах інтелектуальної діяльності, хоча у деяких сферах (наприклад, логіко-гносеологічні аспекти знання) він допомагає розкрити сутність предмета. Аналіз своєрідної єдності мови і мислення, особливо там, де в мові існує опозиція таких рівнів, як «мова образів — природна мова», «природна мова — мова науки», «мова науки — метамова» тощо, виявляє цю обмеженість.

Раціональність збігається з логічністю в тому розумінні, що інтелектуальна діяльність здійснюється в певній мовній формі, нижчим рівнем якої є природна мова. Ця форма раціональна такою мірою, якою зміст думки може бути виражений в дискурсивно-логічній формі і осягнутий інтерсуб'єктивно. За цією межею залишається «розуміння», що пов'язане з мовою образів і символів, залишаються підтекстові поняття, які можна зрозуміти, але не обов'язково в дискурсивно-логічній формі.

Інтелектуальна діяльність на рівні «мова образів — природна мова» фундаментальна. В глибині цього шару свідомості відображаються і формуються доконцептуальні прообрази предметів і операцій з ними. З цього шару «виростають» різні напрями концептуалізації, які суттєво відрізняються

одні від одного. Саме тому під час дослідження концептуалізації потрібне повернення до основи (природної мови) для знайдення інших вимірів раціональної концептуальної діяльності. Постановка і розв'язання цих проблем має особливе значення для сучасної методології історико-наукових досліджень.

С. О. Васильєв (Київ) — «Про лінгвістичну інтерпретацію категорій мислення». Обговорюючи проблеми, пов'язані з природою та світоглядно-методологічними функціями категорій мислення, напевно їх можна обминути питання про критерії їх виділення (за якими ознаками категорії мислення відрізняються від «не-категорій», зокрема понять, суджень та ін.? Де шукати потрібні ознаки категоріальності: в сфері змісту мислення, форм його реалізації чи функцій, які виконують категорії?).

Постановка питання про критерії категоріальності зовсім не означає, що позитивна відповідь на нього обов'язково існує і коли-небудь ми зможемо дати точний і вичерпний список категорій. І все ж таки це питання, безперечно, правомірне. Найпростішим і найзручнішим способом його розв'язання було б виявлення формальних ознак категорій, аналогічних тим, які знайшов Кант у своїй таблиці форм суджень. Саме на таке розв'язання націлені спроби співвіднести категорії мислення з мовними феноменами, що дозволило б застосувати лінгвістичні критерії і методи для їх виділення і описання.

Ця тенденція дістала своє свідоме і чітке вираження в Е. Бенвеніста. На його думку, ще Арістотель, складаючи список категорій, ставив собі за мету врахувати всі можливі в реченні типи предикатів, проте він несвідомо взяв за критерій розподілу предикатів за типами обов'язковості особливої мовної форми вираження для кожного типу. Звідси Бенвеніст робить висновок, що мова нав'язує нашій думці свої форми і структури, і отже, категорії мислення є лише іншим планом, «транспозицією» категорій мови.

Висловлена Бенвеністом думка має кілька аспектів: 1) чи справді, виводячи категорії мислення, Арістотель спирався (свідомо чи ні) на факти мови; 2) чи можна вважати, що категорії мислення в кожному разі є не чим іншим як транспозицією категорій мови; 3) чи можна сказати, що не тільки кожній категорії мислення відповідає мовна категорія, але існує і зворотна залежність: кожну категорію мови можна співвіднести з певною категорією мислення?

Перше питання зосереджує увагу на тому, якими шляхами прямував Арістотель до відкриття категорій; воно становить лише історичний інтерес. Третє питання Бенвеніст зовсім не ставить, і тому немає жодних підстав для його позитивного розв'язання. Оскільки ж взаємно-однозначного відношення між категоріями думки і категоріями мови не існує, то неможлива й

цілковита тотожність між ними. Тому лишається з'ясувати обгрунтованість лише найслабкішої версії: категоріям мислення відповідають категорії мови.

Значення цієї тези має полягати, напевне, в тім, що вона менш визначене поняття («категорія мислення») уточнює за допомогою іншого, більш ясного і визначеного («категорія мови»). Проте в сучасних лінгвістичних теоріях є терміни «граматична категорія», «грамама», «частина мови» і немає терміна «категорія мови», а сам Бенвеніст не пояснює, який зміст він вкладає в ці слова. Аналіз його аргументації показує, що категорії мислення він співвідносить із зовсім різними, неупорядкованими мовними явищами. Так, наприклад, мовними аналогами категорій субстанції, якості, кількості він називає частини мови — іменник, прикметник і числівник. Можна було б сподіватись, що й для інших категорій будуть знайдені відповідні частини мови. Проте цей принцип співвіднесення, ніким ще не обгрунтований і надто сумнівний, згодом відкидається, і аналогами категорій «діяти» та «заснавати дії» називаються вже не частини мови, а дві грами граматики — категорії стану — активний і пасивний стани. Що ж до категорій простору і часу, то вони, як зазначає Бенвеніст, становлять класи просторових і часових позначень, утворені прислівниками та іменниками з прикметником. А це означає, що класи просторових і часових позначень виділяються вже зовсім не за лінгвістичним критерієм, вони утворюють лексичні групи, елементи яких не об'єднані якоюсь граматичною ознакою, і щоб відокремити їх одну від одної і від інших лексичних груп, потрібно знову звертатись до категорій простору і часу як категорій мислення.

Отже, Бенвеніст припустився порочного кола в аргументації і не зміг довести своєї тези. Він лише зайвий раз продемонстрував, що категорії мислення подані в значеннях мовних одиниць і виражаються різними мовними засобами.

Світоглядний зміст категорії «стиль мислення», що фіксує єдність канонів бачення світу та розуміння культурно-історично визначених наукових моделей дійсності, розглянув у своєму виступі Б. О. Парахонський (Київ).

К. К. Жоль (Київ) — «Метафора і світогляд». Дослідження природи метафори останнім часом дедалі більше привертає увагу філософів-марксистів. Звернення до наукового дослідження проблеми метафори свідчить про певну філо- і онтогенетичну зрілість самої мовної діяльності. Наприклад, для міфологічної мовної свідомості ідентифікація різних предметів, в тому числі «несподіваних», здійснюється відносно легко, з допомогою редукції до добре відомого. В онтогенезі людини спостерігається аналогічна картина. Дитяча думка спершу пов'язана лише з конкретними образами. Тому діти в ранньому віці не погоджуються із запропонованими дорослими алегорія-

ми і метафорами. Згодом ця ситуація радикально змінюється; у дітей з'являється потреба свідомого порушення усталених істин. Створюючи метафори, дитина демонструє не нехтування нормами мови, а достатньо міцне засвоєння цих норм, можливість свідомого їх порушення в комічному, ігровому плані.

Перші спроби вивчення метафори в історії європейської культури були зроблені античними риториками і Аристотелем. Згодом риторика, вивчаючи різні види семантичних трансформацій, перетворюється на особливий різновид філософії і межує із теорією пізнання. Одну із перших достатньо розроблених форм філософії міфу створив Дж. Віко. Він звернув увагу на зв'язок метафори (проблем семантики) з онтологією. Його ідеї були підхоплені В. фон Гумбольдтом, представниками американської етнолінгвістики, неогумбольдтіанцями, Л. Вітгенштейном. Віко вважав, що найефективнішим способом міфотворення є метафора («кожна метафора є маленьким міфом»). Тут міститься думка про те, що фетишизація семантики призводить до «жорсткої» онтологізації смислових пластів мови.

Відомо, що нові поняття, нові слова для нових понять створює людина, яка володіє мовою. Але назви для нових понять людина вибирає або з наявного словарного запасу, надаючи старим словам нового значення, або утворюючи метафори, які потім, уточнюючись, набувають символічної функції, перетворюються на терміни відповідних теорій. За допомогою метафори схоплюється картина явища в цілому, в його всебічній недиференційованій конкретності. Завдання суб'єкта пізнання — структурувати цю конкретність і визначити тип її зв'язку. Отже, з нерозчленованого цілого метафори ми кінцеві кінець дістаємо диференційовані загальні поняття, які достатньо адекватно відображають конкретну дійсність.

Завдяки максимальній інформативності і граничній економності метафора дозволяє суб'єктові оперативно орієнтуватися в повсякденних життєвих ситуаціях, охоплюючи їх цілісну значущість і цінність. Саме тут виникає загроза фетишизації таких «гештальтів», особливо в екстремальних, непередбачених ситуаціях. На цьому намагаються спекулювати буржуазні вчені.

Семантичні дослідження ХХ століття переконливо показують, що характер семантичних трансформацій, включаючи метафотворення, робить великий вплив на формування певних типів світогляду, світосприйняття і життєдіяльності. Для розвитку і вдосконалення марксистсько-ленінського світогляду потрібно враховувати лінгвістичні особливості обробки наукової і соціально-політичної інформації.

На симпозіумі значна увага була приділена розглядові світоглядного аспекту сучасного природничонаукового пізнання, конкретним механізмам впливу філософського світогляду і узагальнених в ньому нор-

мативів науковості на різних рівнях теоретичної діяльності у галузі експериментального природознавства.

Проблему «Філософський світогляд і природничонаукова картина світу» розкрив у своїй доповіді П. С. Дишлевий (Київ). * Він, зокрема, підкреслив, що в наш час їх взаємовплив актуалізує питання про вивчення механізмів формування вищих, світоглядних рівнів систематизації знання (як до виникнення науки, так і на сучасному етапі наукового розвитку), дослідження змісту, структури і функцій світоглядних установок в пізнавальному процесі.

В. С. Королук, Д. Т. Кривенко (Київ) — «Співвідношення філософії, методології і природознавства». Ускладнення предмета природознавства і філософії починалось на їх співвідношенні. Зв'язок між ними набув опосередкованого характеру. Це можна подати у вигляді такої схеми: наука — методологія науки — філософія науки. Співвідношення природничих наук, методології науки і філософії науки має доволі складну структуру. Природознавць у своїх дослідженнях використовує положення філософії не безпосередньо, а переосмислюючи їх в контексті методології науки. Методолог науки, з одного боку, узагальнює конкретні дані природознавства, а з другого — специфікує загальнофілософські положення діалектичного матеріалізму, застосовуючи їх як методологічні орієнтири. Філософ аналізує не безпосередньо природничонаукові дані, а дані методології науки, узагальнюючи їх. З цього погляду розглядають рівні методології як ступені в межах самої методології науки, на наш погляд, неконструктивно. Наука, методологія науки, філософія науки як методи — це по суті лише інше термінологічне вираження трьох рівнів методології: спеціальнонаукового, логіко-методологічного і загальнофілософського. Кожний з них має власний спосіб розв'язання дослідницьких завдань.

На спеціальнонауковому рівні досліджуються і формулюються поняття, принципи, методи і стратегії розв'язання конкретних теоретичних і емпіричних завдань науки. Наприклад, розробка певного методу вивчення складних систем втілюється кінець кінцем в нових рівняннях (формулах), алгоритмах обчислень, експериментах та ін. Фактами тут виступають власне факти наукової теорії і експериментів, а методологія становить ідейний каркас теорії.

На логіко-методологічному рівні розглядається цілісна картина методу даної науки — конкретно-філософська методологія. На її основі витлумачуються (але не визначаються) наукові поняття, методи, аналізуються методологічні основи та наслідки застосування тих чи тих понять, засобів, методів і програм науки (які є вихідними фактами цього рівня) в конкретній теоретичній і експериментальній ситуації з ура-

хуванням їхньої історії і логіки становлення.

На загальнофілософському рівні методологія виступає як вчення про методи пізнання і перетворення дійсності. Тут визначаються категоріальні характеристики і з'ясовується загальна діалектика утворення, розвитку і функціонування наукових об'єктів, понять, методів, теорій, знання в цілому, що передбачає постійне застосування світоглядних принципів у вивченні процесів наукового пізнання.

В. М. Свириденко (Київ) — спинився на проблемі взаємовідношення природознавства і світогляду,* правильне розуміння якої неможливе, зокрема, без аналізу і диференційованої оцінки окремих елементів світогляду, розрізнення теоретичних і дотеретичних, усвідомлених і неусвідомлених його компонентів. Про світоглядне значення принципів наукового пізнання йшлося також у виступах П. Н. Румлянського (Кишинів) та Н. В. Кивенко (Київ). Проблема співвідношення філософії і природознавства розглядалась у виступах Ф. М. Канака і Д. А. Микитенка (Київ). В. Л. Храмова (Київ) розглянула соціокультурну зумовленість наукового пізнання, показала, що культурно-історичне значення об'єкта дослідження істотно залежить від філософської свідомості, що теоретично виражає наявний світогляд, «природність» якого не підлягає сумніву і визначає граничні раціональні основи знання.

Роль світогляду в науковому дослідженні, евристичний вплив філософських принципів на розвиток конкретних природничонаукових теорій були розглянуті у виступах О. Д. Шоркіна (Сімферополь) та С. Г. Каліберди (Тернопіль). На світоглядному значенні поняття «наукова картина світу» спинився в своєму виступі Ю. В. Джулай (Київ).

В. П. Загороднюк (Москва) — «Світогляд як цілепокладальний момент наукового дослідження». Світогляд є важливим моментом цілепокладальної діяльності людини і, як такий, своєрідно заломлюється у науковому дослідженні, у формотворенні нових теорій. Його реалізація в науковій діяльності відбувається на основі логіко-категоріальної структури мислення дослідника, в якій певним чином відкладені ті чи ті світоглядні положення. Соціально-історична визначеність категоріальної структури мислення є специфічним цільовим законом, нормативною схемою наукового дослідження, яка організує позатеоретичний матеріал (насамперед експериментальні дані) у формі нової теорії. Зміст і характер наукових гіпотез також зумовлюються світоглядом ученого. Філософське знання присутнє на всіх етапах наукового дослідження, цілеспрямовує його, забезпечує його певну світоглядну, соціокультурну

* Статтю з цієї теми див. в одному з наступних номерів.

* Статтю В. М. Свириденка див. в одному з наступних номерів.

орієнтацію. Тому формування наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду є одним із головних завдань підвищення методологічної культури вчених.

Взаємозв'язок філософських категорій і загальнонаукових понять розглянули В. А. Мальчукова і Ю. Д. Абрамов (Іркутськ). У доповіді Ю. Б. Молчанова (Москва) були підкреслені світоглядні аспекти природничонаукових трактовок категорії часу.

Л. В. Озадовська (Київ) — «Регулятивна функція філософських принципів у фізичному пізнанні». Вихідні теоретичні уявлення, які узагальнені підсумок попередньої практично-пізнавальної діяльності, детермінують наступне пізнання, визначаючи не лише спосіб «бачення» емпіричного матеріалу, а й метод побудови теоретичної моделі його пояснення. Їхня багатшаровість і різноманітність зумовлює можливість широкого тлумачення емпіричного матеріалу. Можна виділити кілька рівнів функціонування методологічних регулятивів, які структурно організують наукове знання: а) філософські принципи, які становлять специфічну філософську основу спеціальних наук, впливають на стиль наукового мислення; б) загальні конкретно-методологічні принципи, що лежать в основі генезису і «консолідації» фундаментальних ідей теорії; в) вихідні принципи конкретних фізичних теорій, які детермінують логічну структуру теорії. У процесі пізнання філософські принципи певним чином «організують» категорії мислення, задають об'єктивні параметри мисленню про предмети. З розвитком суспільно-історичної практики, на основі якої відбувається збагачення змісту категорій, філософські принципи видозмінюються. Так, наприклад, питання про те, що саме існує в об'єктивній реальності, може бути розв'язане лише в межах певної теорії відповідно до прийнятих онтологічних припущень. Останні задаються певними узагальненими уявленнями про предмет пізнання, які були сформовані попереднім досвідом і мають вигляд універсальних моделей дійсності. Тому в розвинутій науці припущення про існування об'єктів теорії може бути сформульоване без експеримента, але тільки експериментальне підтвердження надає гіпотетичним об'єктам статусу реальності.

М. М. Роженко (Київ) розглянув філософський зміст поняття мікросвіту. О. М. Кравченко (Київ), визначивши обґрунтування як процес регламентації пізнавальної і практичної діяльності людини згідно з її цілями, завданнями і перспективами, загострив увагу на основних емпіричних і теоретичних передумовах обґрунтування, зокрема на принципах побудови компонентно-полісистемної моделі обґрунтування фізичної теорії. На світоглядному аспекті співвідношення моделювання і розуміння в фізичному пізнанні спливає В. С. Ратніков (Вінниця). На його думку, проблема розуміння виникає в сучасному фізичному пізнанні у зв'язку із

зростанням ролі і значення математики в процесі побудови і формулювання фізичних теорій.

В. С. Лук'янець (Київ) — «Математика і природничонауковий світогляд». Характер природничонаукового погляду на світ, на місце в ньому людини визначається як багатоманітністю експериментальних даних, одержаних в процесі його практичного перетворення, так і особливостями найбільш загальних понять і принципів, які служать категоріальною основою наукового мислення.

На історично перших етапах свого розвитку природничонаукове пізнання використовує семантичне багатство природної мови. Категоріальна основа, на якій базується природничонауковий світогляд, — тут категорії природної мови. Пізніше роль останніх починають виконувати особливі понятійні системи — системи «категорій» штучних мов, що є продуктом розвитку природознавства і математики.

Першу таку систему для теоретичного природознавства створив Ньютон. Вона була концептуальним базисом природничонаукового (механістичного) світогляду до початку ХХ століття. Вражаюча ефективність цієї системи, багатоманітність теоретичних і практичних проблем, які вона дозволяла успішно розв'язувати, відволікали увагу представників класичного природознавства від питання про її наукові і світоглядні засади. Ці філософські питання потрапили в центр уваги методологів фізики лише в ХХ столітті. Численні гострі дискусії про основи релятивістської і квантової фізики сприяли усвідомленню того, що фундамент фізичної науки складає певна сукупність понять і принципів. Цей «концептуальний базис» не є єдиним можливим і абсолютно істинним. Поряд з історично першою версією цього базису були відкриті й інші альтернативні його версії (СТВ, ЗТВ, квантова механіка та ін.), здатні не менш ефективно виконувати методологічні функції.

Усвідомлення того, що розвиток природничонаукового погляду на світ залежить від стану й еволюції його концептуального базису, що роль такого базису можуть виконувати різні понятійні системи, актуалізує питання про способи розробки таких систем. Результати методологічних досліджень свідчать, що понятійні системи, які створювались спеціально для обґрунтування математики, відносно «споріднені» з системами, які претендують на роль концептуального базису тих або тих галузей теоретичного природознавства. Природа такої «спорідненості» може бути різною.

Про потребу дальшої розробки світоглядних і методологічних аспектів категорії кількості йшлося у виступі А. А. Нисанбаєва (Алма-Ата). Л. О. Соловей (Київ) спливає на світоглядному значенні алгоритмізації наукового пізнання, яка є передумовою конструктивізації взаємозв'язку конкретних наук і філософії в

теоретичному синтезі знань, включення його в систему узагальнених уявлень про світ в цілому. Світоглядний аспект сучасних концепцій кібернетичного знання розглянув О. Я. Мороз (Київ). А. В. Макеєв (Дніпропетровськ) відзначив, що виникнення кібернетики свідчить про зростання відносної самостійності сфери функціонування наукового знання щодо процесу його виробництва і зумовлює формування нових моделей науки. В. Ф. Сухіна (Київ) розглянула проблему штучного інтелекту, підкреслила принципову різницю між мисленням людини і так званним машинним мисленням.

У ряді повідомлень порушувалось питання про світоглядне значення проблем сучасної біології, зокрема питання про співвідношення біологічного і соціального. Н. Н. Сидоренко (Чернівці) спинився на процесі універсализації людської діяльності, який потребує осмислення на філософсько-світоглядному рівні. В. Л. Кулініченко (Саратов) розглянув світоглядні основи союзу філософії і медико-біологічних наук. О. Г. Приймак (Київ) відзначила, що біологія відіграє важливу роль у формуванні науково-матеріалістичного світогляду, оскільки низка її галузей безпосередньо виходить на проблему місця людини у світі. У повідомленні Ю. Д. Холодовой (Київ) було розкрито питання про світоглядні основи інтегративних тенденцій в науці, зокрема в розвитку теоретичних уявлень про механізми основних клітинних процесів.

Доповідь Н. П. Депенчук (Київ) і Г. Д. Дроздовой (Біла Церква) була присвячена проблемі взаємозв'язку світогляду і екологічної етики*. В ній зазначалась необхідність зміни традиційних установок свідомості, що орієнтовані на невичерпність природних ресурсів, у світлі сучасних екологічних проблем. Це питання обговорювалось також у виступі В. А. Лусти (Київ). М. М. Кисельов (Київ) спинився на питанні про зростання світоглядного статусу сучасної екології, що пов'язане з розширенням рамок екологічних досліджень, зокрема включенням екологічної проблематики до традиційної філософської теми взаємовідношення людини і природи. Про світоглядне значення еколого-еволюційного підходу в біології йшлося у виступах В. С. Крисаченка (Київ) та А. А. Івакіна (Алма-Ата).

П. Д. Гетманова (Москва) на великому фактичному матеріалі формально-символічної логіки проаналізувала логічний критерій істини у зв'язку з критерієм практики.

Значне місце у роботі симпозиуму посіло обговорення низки вузлових питань, що стосуються світоглядної і методологічної функції законів і категорій матеріалістичної діалектики у суспільному пізнанні. Під

час дослідження механізмів суспільної діяльності, підкреслив у своїй доповіді В. А. Буслинський (Київ), особливо наочно виявляється світоглядний зміст закону заперечення заперечення. Це пов'язано з такими характеристиками суспільної діяльності, як спадкоємність, наступність, циклічність, зв'язок часових параметрів людського буття.

Ряд виступів був присвячений ролі законів діалектики в теорії і практиці комуністичного будівництва (Е. К. Самборський, Київ), ролі діалектико-матеріалістичного світогляду в збагаченні змісту категорій історичного матеріалізму, у вивченні їхніх методологічних функцій, у дальшому розвитку філософсько-соціальної теорії марксизму (М. М. Мокляк, Київ; Н. Т. Гавриленко, Горький).

Ю. А. Іщенко (Київ) — «Предметно-змістова визначеність категорій соціального пізнання». Одним із важливих аспектів дослідження світоглядно-методологічних функцій філософських категорій є з'ясування визначеності їх предметного змісту. Розкриття механізмів предметної кореляції категорій мислення набуває особливого значення в соціальному пізнанні. Це пов'язано з тим, що тут категорії виступають насамперед як форми самосвідомості суб'єкта цілепокладальної діяльності, які не тільки структурно розчленовують об'єктивний матеріал мислення на абстрактні предмети, але й актуалізуючи весь попередній пізнавальний досвід людини, певним чином включають в себе суб'єктивні міри пізнавальної діяльності (предметно-мотиваційні, ціннісно-нормативні установки), надаючи пізнанню цілісності. В. М. Азур (Київ) висвітлила відмітні особливості цілісного і комплексного дослідження світоглядного аспекту категорій потреби, інтересу, цілі, М. І. Михальченко (Київ) — показав місце і роль ідеології у світогляді. У категорії «людська життєдіяльність», яка є конкретизацією взаємовідношення категорій «людина», «діяльність», «природа», відзначив П. П. Бобровський (Суми), відображений широкий спектр практично-духовного відношення людини до дійсності. Ця категорія дозволяє поглибити цілісний погляд на місце людини в світі, дає змогу подолати крайності як соціологізаторського, так і натуралістичного трактування людини.

У доповіді І. В. Бичка (Київ) предмет аналізу становив світоглядний зміст поняття свободи. Оскільки способом людського буття є практика, яка здійснюється на основі вибору і реалізації однієї з усього спектру можливостей соціального розвитку, свобода відображає момент детермінації діяльності не тільки теперішнім, а також і майбутнім виміром людського існування. Світоглядний зміст категорій соціальної необхідності, свободи і відповідальності у сфері суспільно-практичної життєдіяльності розглядався Б. О. Рутковським (Київ).

* Статтю з цієї теми див. в одному з наступних номерів журналу.

У виступі І. В. Бойченка (Київ) були порушені питання про світоглядну і методологічну роль матеріалістичного розуміння суспільного розвитку в розробці типології форм соціального знання з врахуванням діахронного і синхронного зрівів їх аналізу, виділення конкретно-історичних і структурних типів і підтипів цього знання. Про роль світогляду в дослідженні інтегративних процесів в суспільствознавстві вели річ Г. Ю. Кікець (Тернопіль), М. О. Маковський (Харків), В. Д. Білодід, В. М. Костев, О. М. Ковтун, Н. С. Кравець (Київ), В. Г. Войцеховський (Київ) спинився на проблемі соціально-професійних переміщень працівників соціалістичного виробництва, показав роль цього процесу в життєдіяльності радянського суспільства, визначив основні тенденції і закономірності трудової мобільності, яка набуває дедалі більшого значення в умовах НТР. Л. І. Лазебний та Л. І. Насонова (Москва) підкреслили важливість дослідження функцій світогляду в соціальній психології в аспекті його зв'язку з суб'єктивним фактором процесу праці. Проблему критики світоглядних основ немарксистських концепцій психології особистості розглянув у своїй доповіді О. М. Ткаченко (Київ).

Доповідачі підкреслювали актуальність критики світоглядної і методологічної обмеженості сучасних буржуазних соціологічних і культурологічних концепцій. Вивчення теоретичних процесів в буржуазній соціології, підкреслив Л. Г. Іонін (Москва), дозволяє зробити висновок про неї як про систему інтерпретації соціального пізнання, що трансформується із змінами всередині буржуазного суспільства, є ненауковою внаслідок обмеженості своїх світоглядних передумов. У виступі В. В. Танчера (Київ) була показана апологетична сутність сучасних буржуазних соціологічних концепцій НТР в їх технократичних та технофобічних варіантах.

Д. І. Видрін (Київ) — «Антинауковість поняття «людський світ» в буржуазній концепції «якості життя». Поняттям «людський світ» широко послуговуються як буржуазні соціологи, так і представники сучасного соціал-реформізму. Капіталістичне суспільство, згідно з названими концепціями, може досягти нової «якості життя» лише на основі з'ясування змісту і меж людського світу — світу «істинних» потреб, інтересів і прагнень людини — і оптимізації, відповідно до цього знання, структури виробництва і розподілу необхідних матеріальних і духовних благ. Під «якістю життя» розуміють певний футурологічний ідеал, альтернативний комуністичній суспільно-економічній формації. Ступінь відповідності суспільного буття людини її суб'єктивному світові оголошується головним критерієм розвитку і прогресивності того чи того суспільного ладу. Зі світоглядної точки зору такий підхід до визначення природи людських потреб є об'єктивістським,

він полягає у прагненні описати людський світ «подібно до того, як фізики описують світ за допомогою констант і формул». В інтерпретації буржуазних теоретиків людина постає не як соціальна істота, яка виробляє і застосовує засоби виробництва в процесі практично-перетворювальної діяльності і в такий спосіб вступає в безпосередні відносини з іншими індивідами (саме це породжує власне людські родові потреби, олюднює біологічні потреби індивіда), а як «людина взагалі», на основі абстрактної моделі якої створюється утопічний ідеал суспільно-історичного розвитку. Такий погляд вульгаризує і перекручує розуміння сутності людини. Він є свідченням кризи буржуазного світогляду.

А. М. Феоктистов (Київ) піддав критиці теорії замкненого розвитку культур, показав їх методологічну спільність з докторною «націоналкомунізмом», якою послуговується український буржуазний націоналізм.

Конструктивне обговорення проблем, включених у програму симпозіуму, дозволяє зробити висновок про те, що питання про співвідношення філософії і світогляду, світоглядні аспекти діалектики мають принципове значення для реалізації методологічних функцій марксистсько-ленінської філософії в процесі наукового осмислення складних явищ і процесів у всіх сферах діяльності, узагальнення новітніх досягнень суспільних і природничих наук. Актуальним є всебічне розкриття світоглядного аспекту принципів, законів і категорій матеріалістичної діалектики, їх величезного світоглядно-методологічного потенціалу як у конструктивній розробці проблем марксистсько-ленінської філософії, так і в критичному аналізі сучасних буржуазних філософських і соціологічних концепцій.

Симпозіум ухвалив рекомендації, спрямовані на поглиблений аналіз світоглядного аспекту матеріалістичної діалектики, на ефективніше використання його результатів у практиці викладацької і агітаційно-пропагандистської роботи. У рекомендаціях, зокрема, підкреслюється потреба дослідження таких проблем: генезис світогляду як соціокультурного феномена, взаємозв'язок соціально-класових і гносеологічних характеристик світогляду; узагальнення принципу єдності діалектики, логіки і теорії пізнання на основі концептуального осмислення історії і теорії суспільної практики і культури; особливості взаємодетермінації методу матеріалістичної діалектики, теорії людської діяльності і культури; єдність суспільства, природи, людини (специфіка перетворення природи в матеріальний і духовний світ людської культури): соціокультурна масштабність принципу практики, особливості практичної зумовленості духовного освоєння світу, відображення цих особливостей у світогляді; з'ясування сутності світогляду, експлікація його визначень як форм суспільної самосвідомості людини і способу практично-

духовного освоєння світу, що передбачає розкриття спільності і відмінності філософії і світогляду; співвідношення історичних типів і структурних рівнів світогляду, його компонентів і функцій, їхньої значущості для ідейно-політичного, морального, естетичного та інших форм виховання; соціально-практична і світоглядна зумовленість пізнання, її відображення в понятійному змісті категорій матеріалістичної діалектики як логіки і теорії пізнання; осмислення понятійного змісту категорій діалектики як теоретичної основи обґрунтування комуністичного ідеалу; роль категорій як форм освоєння сукупного суспільно-історичного досвіду на різних етапах соціалізації особистості; всебічне використання світоглядного змісту принципів, законів і категорій матеріалістичної діалектики для критики сучасних буржуазних філософ-

ських концепцій, зокрема світоглядного і методологічного релятивізму і плюралізму. Важливою ланкою дослідницької роботи підкреслювалося на симпозіумі, є розкриття органічної єдності світоглядних і методологічних функцій філософських категорій в марксистсько-ленінському суспільствознавстві і природознавстві; таке розкриття передбачає з'ясування як загальних рис, так і конкретних, що в них виявляється специфіка соціально-гуманітарних, природничих і технічних наук.

Реалізація цієї програми, безперечно, сприятиме підвищенню ідейно-теоретичного рівня і практичної значущості досліджень в галузі матеріалістичної діалектики.

*Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ,
Л. В. НИКОНОРОВА*

ПАВИЛЕНИС Р. И. Проблемы логико-философского анализа семантики естественного языка. Вильнюс, 1979. 194 с. (депонована в ІНІБСН АН СРСР, № 4972 від 21.03.80; див.: Новая советская литература по общественным наукам.— Философские науки, 1980, № 7).

Монографія Р. Й. Павильоніса становить логико-гносеологічне дослідження сучасних логічних, філософських і формальних лінгвістичних теорій природної мови, що виникли на стику сучасної філософії мови, логіки і лінгвістики. Ці проблеми мають загальнометодологічне, філософське значення, бо вони безпосередньо пов'язані з фундаментальним гносеологічним питанням про відношення мови, думки і дійсності, з визначенням ролі й місця мови в процесі пізнання та розуміння світу.

Розглянутий у праці матеріал охоплює основні аспекти сучасного логико-філософського аналізу мови. У вступі, що становить методологічний і історичний прелімінарій аналізу, приділяється увага джерелам сучасного логико-філософського висвітлення мови і характеризуються завдання побудови семантичної теорії (або теорії смислу) природної мови.

Обґрунтовується теза про конструктивну і неконструктивну сторони проведення аналогії між штучними (логічними) і природними мовами.

У центрі першого розділу — проблема теоретичного і онтологічного статусу смислу. Тут проводиться докладний критичний аналіз теоретичних і методологічних передпосилок так званої трансформаційно-генеративної теорії — інтерпретативної і генеративної семантики, які домінують в сучасній зарубіжній лінгвістиці. Формальному лінгвістичному підходові, що має певні претензії на «нову наукову філософію», мови, автор протиставляє ту традицію висвітлення мови, яка переважає в сучасних логічних теоріях мови (референтні концепції семантики, теорії семантики «можливих світів», концепцію мови У. Куайна — одну з найвпливовіших в

сучасному логико-філософському аналізі мови). Формулюється і обґрунтовується альтернативний семантичний підхід — гіпотеза смислу як інгредієнта концептуальної системи, що відображає пізнавальний досвід носія мови.

Дослідженню однієї з таких фундаментальних проблем — проблеми указання і співуказання мовних висловів як проблеми зв'язку мови і світу — присвячений другий розділ монографії. Автор критично розкриває прийнятність запропонованих у сучасній логічній літературі концепцій указання (теорій Б. Рассела, П. Стросона, С. Крипке, Р. Монтегю, Я. Хінтіккіта та ін.) як логічних моделей механізму указання мовних висловів. На основі прийнятого Р. Й. Павильонісом підходу обґрунтовується потреба розгляду проблем указання зі врахуванням чинника концептуальних систем носіїв мови, що передбачають множинність концептуальних картин світу і визначають успішність (або неуспішність) операції указання, однаково як і співвідношення суб'єктивного і об'єктивного указання (як співвідношення суб'єктивного і об'єктивного знання про світ).

У третьому розділі монографії на основі авторського підходу критично оцінюються конструктивність тих або тих семантичних теорій щодо розв'язання проблеми критеріїв осмислення мовних висловів. У цій частині праці досліджується можливість, обґрунтованість і методологічні наслідки проведення релевантної аналогії між формальними теоріями природної мови і формальними теоріями штучних мов — як теорій, що формалізують властивість осмислення мовних висловів. Р. Й. Павильоніс наводить доводи стосовно конструктивності й перспективності розгляду даної проблеми в термінах аналізу концептуальних систем носіїв мови.

Висновок, де підбиваються підсумки дослідження, супроводжується списком використаної літератури, яка охоплює понад 300 назв.

ДІАЛЕКТИКА РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Вивчення діалектики суспільного розвитку — один з найголовніших напрямів філософських досліджень. Цій темі, багатогранній і невичерпній, присвячено вже чимало цікавих і ґрунтовних праць. Зокрема, привертає увагу книжка В. А. Буслинського «Діалектика розвитку соціалістичного суспільства»¹. Її можна розглядати як продовження попередньої праці цього ж автора «В. І. Ленін про діалектику якісних змін у суспільному розвитку», виданої десять років тому. І якщо в першій книжці в центрі уваги був лише один з основних законів діалектики — закон переходу кількісних змін в якісні, то рецензована монографія має ширший теоретичний діапазон: її предмет становить своєрідність дії основних законів діалектики в соціалістичному суспільстві.

Важливим завданням методологічних досліджень законів діалектики є інтерпретація цих законів з огляду на історичну форму їх вияву, цьому і підпорядкований задум дослідника, який конкретизується у визначенні актуальних завдань, сформульованих у вступі. Йдеться про теоретичне узагальнення нового конкретно-історичного матеріалу, посилення наукової критики сучасної буржуазної філософії, що намагається фальсифікувати суть матеріалістичної діалектики.

Розпочинаючи з розгляду матеріалістичної діалектики як теоретичної основи марксизму-ленінізму, автор підкреслює, що саме через взаємодію з живим життям вона безупинно збагачується, конкретизується, розкриває свої нові сторони, які роблять її ще досконалішим інструментом пізнання і революційного перетворення світу» (с. 9).

Основні теоретичні засади наукового, марксистсько-ленінського розуміння сутності діалектичних законів розвитку є методологічною базою всього дослідження. І хоча, характеризуючи закони матеріалістичної діалектики, їхні особливості і взаємозв'язки, В. А. Буслинський виходить з традиційних, ґрунтовно розроблених в марксизмі-ленінізмі положень, його заслугою є, безперечно, те, що увага фіксується саме на тих рисах і особливостях законів, які зазнають за сучасних умов певної модифікації. Зокрема стрибок розглядається як дискретність у виникненні нового стану соціальної реальності щодо попереднього. При цьому характер дискретності, поєднання кількісних і якісних змін залежать від сфери і умов здійснення стрибка.

Запропонована в книжці типологія якісних стрибків, що мають місце у суспільному розвитку, ґрунтується на конкретно-історичному аналізі соціальних перетворень, що відбувалися в процесі соціалістичного будівництва як в СРСР, так і в інших країнах соціалістичної співдружності. Водночас вона, з нашого погляду, може слугувати важливим засобом дальшого поглиблення такого аналізу.

У праці зазначається, що саме розвиток соціалізму дав зразки таких кількісно-якісних перетворень, з яких можна робити висновки про наявність різновидів стрибків. Докладно досліджується і їхня структура.

Зростання ролі суб'єктивного чинника, що є однією з найважливіших характеристик якісних змін за соціалізмом, істотно позначається і на механізмі якісних перетворень в суспільстві. Вони набувають форми поступових, планомірних змін суспільства. Методологічне значення цих висновків для аналізу процесів побудови соціалістичного і комуністичного суспільства безсумнівне.

Уточнюється визначення понять «старє», «нове», «майбутнє», з допомогою яких поглиблюється розуміння стрибкоподібних змін в суспільстві. Наприклад, відзначається, що «старє» відрізняється від «минулого», воно означає тільки той елемент суспільної системи, який вичерпав можливості свого розвитку. Діалектично розв'язується питання про взаємодію у суспільному житті «старого» і «основи», «нового» і «майбутнього» тощо. Позитивною рисою цих теоретичних роздумів є те, що вони ґрунтуються на узагальненні багатого досвіду соціалістичного будівництва в СРСР та країнах соціалістичної співдружності.

Скажімо, досліджуючи стрибкоподібний характер соціальних змін на прикладі соціалістичних перетворень у промисловості і сільському господарстві ЧССР, автор розрізняє кілька етапів здійснення стрибка в процесі перетворення приватної капіталістичної власності у суспільну. На досвіді ЧССР показано, що перетворення приватної капіталістичної власності на суспільну може здійснюватися «відразу, рядом ударів» (с. 30), а в інших історичних умовах (в НДР, НРБ) воно вбирає низку проміжних форм, що в них взаємодіють елементи старої і нової якості. Цей аналіз підтверджує авторську тезу про те, що під час переходу від капіталізму до соціалізму перетворення дійсності, як правило, здійснюється за допомогою одного чи кількох якісних стрибків, а в умовах соціалістичного суспільства — переважно у формі поступових змін.

¹ Буслинський В. А. Діалектика розвитку соціалістичного суспільства. — К.: Політвидав України, 1980. — 126 с.

У книжці виділено типові риси інших діалектичних законів, специфіка дії яких повніше виявляється за умов будівництва соціалізму. Так, наприклад, розглядаючи дію закону єдності і боротьби протилежностей, дослідник акцентує увагу на етапах розгортання суперечностей, ролі кожного з них у процесі розвитку. В різних соціальних системах, наголошує він, кожен з цих етапів відповідно модифікується і своєрідно виявляє себе. З'ясовуючи велике значення діалектико-матеріалістичного розуміння протилежностей для аналізу соціальної реальності, автор водночас показує, як воно збагачується конкретним історичним змістом.

В. А. Буслінський піддає аргументованій критиці тезу деяких наших дослідників про те, що соціальна єдність є боротьба особливого роду. Він обстоює думку про те, що соціальна єдність — це результат розв'язання суперечностей, вона виступає важливою риюсою розвитку нашого суспільства. Адже сама вона є основою гармонійного розв'язання всіх діалектичних суперечностей, які і за соціалізму лишаються внутрішнім джерелом суспільного розвитку.

У монографії досить докладно розглядається питання про сутність діалектичного заперечення і його основні риси. Основна увага зосереджується на тих особливостях дії закону заперечення заперечення, які дають найповніше виявлення в процесах будівництва і розвитку соціалістичного суспільства.

Соціалізм, зазначає автор, породжує специфічні форми діалектичного заперечення, які не властиві попереднім суспільствам. Своєрідність діалектичного заперечення в процесах комуністичного будівництва полягає в тому, що тут процес заперечення падає під владу і контроль людей, тобто здійснюється свідомо. Це зумовлює колашальну творчу енергію мас, їхню активність і ініціативу в побудові нового суспільства, динамізм соціальних перетворень.

Теоретичне осмислення значного масиву історичного матеріалу, процесів комуністичного будівництва в нашій країні, особливостей будівництва соціалізму в країнах соціалістичної співдружності є безперечною заслугою автора рецензованої праці. Детально аналізуються специфічні риси утворення соціалістичного сектора в НДР, з'ясовується суспільна роль напівдержавних підприємств цієї країни, для яких характерним є поєднання приватної і соціалістичної власності. Автор з цілковитою підставою вбачає у підприємствах такого типу важливу форму поступового переходу до нової якості.

Докладно аналізуючи процеси подолання історичних відмінностей між розумовою і фізичною працею, дослідник розглядає специфічні форми переходу до єдності цих видів діяльності людей. Змістом цього процесу в умовах розвинутого соціалізму є комплексна механізація і автоматизація виробництва, зростання його енергоозброєності, посилення ролі інженерно-технічної діяльності, інтелектуалізація праці і т. п. Теоретичні

висновки автора переконливо підтверджуються цифровими даними.

Книга «Діалектика розвитку соціалістичного суспільства» відзначається чіткою ідеологічною спрямованістю, значна увага приділяється в ній питанням критики сучасних буржуазних соціально-філософських концепцій. Відомо, що предметом фальсифікації буржуазної філософії виступають насамперед закони і категорії матеріалістичної діалектики. Останнім часом буржуазними ідеологами видано чимало книг, в яких спотворюється сутність діалектико-матеріалістичного вчення. Показати їхню методологічну неспроможність, реакційність і мав на меті автор. Критичні піддані фальсифікаторів матеріалістичної діалектики, маститих антикомуністів, зокрема А. Майера, М. Ланге, Г. Вертера, Г. Фалька та ін. Ці апологети капіталізму шляхом маніпуляцій псеводіалектичними положеннями намагаються звинуватити діалектичне вчення у суперечливості, приписують марксизмові-ленінізму невластиві йому суперечності, теоретичні спрощення, хибні висновки, а потім «ефективно» спростовують їх.

До таких софістичних викруток належать, наприклад, ототожнення стрибків в суспільному розвитку з політичними революціями, якісних змін — з кількісними, підміна понять «антагонізм» і «протиробство», заперечення стрибкоподібного характеру суспільного розвитку тощо. Буржуазні філософи, як правило, ігнорують саму можливість специфікації законів діалектики в нових історичних умовах, зокрема, за соціалізму.

В. А. Буслінський розкриває безпідставність ототожнення класової боротьби з боротьбою протилежностей, до якого наші противники вдаються з ідеологічних міркувань. Таке ототожнення потрібне їм, щоб зробити спекулятивний висновок, нібито соціалізму властива класова боротьба або, мовляв, він позбавлений розвитку. Автор слушно зауважує: «Ототожнення понять «класова боротьба» і «боротьба протилежностей» знадобилося буржуазним філософам для того, щоб спотворити сутність марксистського вчення про діалектичні суперечності, похитнути його загальноє, неминує значення. Подібна підміна понять — один з улюблених прийомів буржуазних фальсифікаторів, які вони використовують у своїх марних намагаєнях спотворити діалектику розвитку соціалістичного суспільства» (с. 95).

Не менш важливою є критика буржуазної фальсифікації проблем діалектичних суперечностей за умов соціалізму. Звичайно, оцінка значення будь-якої наукової праці не може обмежитись лише визнанням її позитивного змісту. Вона вимагає й критичного врахування її спрямованості на майбутній науковий пошук. Такий критерій треба докласти і до рецензованої книжки.

Загальний недолік її становить домінування онтологічного аспекту розгляду проблем діалектики суспільного розвитку, тимчасом як справді наукове розуміння її неможливе без логіко-гносеологічного, світогляд-

ного аспекту. Це стає особливо очевидним під час аналізу діалектичних суперечностей, рівень розгляду яких не відповідає станові сучасних наукових розробок (див.: *Диалектическое противоречие*. — М, 1979).

Серед недоліків можна також назвати описове висвітлення низки питань. Розв'язання окремих проблем має дискусійний характер. Наприклад, розглядаючи форми заперечення в умовах соціалізму, автор до їх числа залічує пресу, збори трудящих тощо, не розкриваючи, як саме виявляється в них діалектика заперечення. Формами заперечення автор називає і такі суспільні процеси, як вдосконалення, зближення, злиття, стигання тощо. Потрібно показати співвідношення цих форм, визначити їх конкретній зміст, критерії типологізації та ін.

Найскладнішим є питання про суперечності як рушійні сили розвитку в соціалістичному суспільстві. Очевидно, пропонуючи

його розв'язання, недостатньо констатувати зв'язок між суперечністю і розвитком, як це робить автор. Є ще чимало не з'ясованого у висвітленні особливостей і структури системи діалектичних суперечностей, що спричинюють розвиток за умов соціалізму, а також у розкритті зв'язків зазначених суперечностей із джерелами суспільного розвитку, його рушійними силами, суб'єктами та ін.

Залишається не розкритою природа таких суперечностей, що зумовлюють небажані для соціалістичного суспільства явища, на відміну від суперечностей, що спричинюють прогресивні зміни суспільства.

Загалом же праця В. А. Буслинського «Діалектика розвитку соціалістичного суспільства» становить певний науковий інтерес, безперечно, стане у пригоді тим, хто навчає філософії, і тим, хто її вивчає.

Г. І. ГОРАК

ПРО ХАРАКТЕР ПРАЦІ В УМОВАХ НТР

На XXVI з'їзді КПРС наголошувалося, що поглиблене дослідження специфіки трудових процесів за розвинутого соціалізму, характеру і змісту праці набуває нині особливого значення. Треба зазначити, що радянськими вченими провадиться велика робота в цьому напрямі. Помітно розширилось, зокрема, коло філософських, соціологічних, політико-економічних та інших досліджень з проблем праці. Серед цих досліджень привертає увагу книга В. К. Врублевського*. Здійснюючи фундаментальний, загальнотеоретичний аналіз праці, автор ґрунтовно розглядає вихідні теоретичні і методологічні положення щодо природи праці, про зміни її характеру та змісту за умов дедалі органічнішого поєднання переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями сучасної НТР.

Розкриваючи питання про природу праці, дослідник слушно зазначає, що «праця має двоїсту природу: з одного боку, за своїм змістом вона є матеріальним процесом відношення людей до природи, а з другого, за своїм характером — суспільним, тобто процесом взаємовідносин між людьми в ході їх спільного впливу на природу» (с. 20).

Цей принцип, як неодноразово підкресливали основоположники марксизму-ленінізму, відіграє велику роль у процесі наукового аналізу праці. Зокрема, К. Маркс писав, що відкриття двоїстої природи праці служить основою для розуміння специфіки трудових процесів, а також інших процесів

і явищ суспільного життя, становить методологічну основу для розкриття їх суті і соціально-економічного змісту.

Послідовне застосування згаданого принципу вигідно відрізняє рецензовану книжку від інших досліджень, присвячених вивченню політико-економічних аспектів праці. Адже багато авторів або обминають його зовсім в ході аналізу суспільних явищ, особливо економічних (це насамперед стосується представників галузевих наук про працю), або свідомо обмежують певними історичними рамками, вважаючи його неприйнятним у вивченні особливостей праці за умов зрілого соціалізму. Так, наприклад, автори статей міжвузівського збірника, виданого 1977 року в Ярославлі¹, стверджують, що плановірно організовані суспільні відносини зумовили «відмирання» категорії абстрактної праці. С. Д. Малашин пише, що з виникненням нових виробничих відносин природа абстрактної праці зберігається, але виявляється в іншій суспільній формі — у формі безпосередньої праці². А. Коган, заперечуючи А. М. Миносюну, обстоює думку про те, що абстрактна праця — це категорія тільки товарного виробництва³. Однак у дослідженнях радянських вчених, які ви-

¹ Див.: Непосредственно общественный продукт в системе категорий коммунистического способа производства. — Межвуз. тем. сб., Ярославль, 1977, № 1, с. 43.

² М а л а ш и н С. Д. Труд как источник развития общественного производства. Горький: Волго-Вят. кн. изд-во, 1976, с. 36.

³ Див.: Коган А. К вопросу о природе абстрактного труда. — Экономические науки, 1979, № 5, с. 93.

* Врублевский В. К. Труд на пороге третьего тысячелетия. (Труд и НТР: политико-экономический аспект). К.: Політ-издат України, 1980. 450 с.

вчають цю проблему, переважає думка про двоїсту природу праці за соціалізмом. На користь цього принципу, що й нині аж ніяк не вичерпав своїх величезних методологічних можливостей, свідчить переконалива аргументація автора рецензованої монографії.

Керуючись зразками теоретичного аналізу, що містяться у spadщині основоположників марксизму-ленінізму, залучаючи великий фактичний матеріал, дослідник розкриває політико-економічний аспект праці в умовах сучасного, передусім соціалістичного суспільства, діалектику взаємодії праці і науково-технічної революції за соціалізмом, розвиток суспільної форми праці, специфіку праці в різних галузях соціалістичного суспільного виробництва, особливості індустріалізації сільськогосподарського виробництва. У монографії значне місце посідають питання, пов'язані з удосконаленням механізму господарювання і управління соціалістичним виробництвом, розвитком процесу усупільнення праці і становлення її соціально-економічної однорідності, використанням переваг соціалістичної системи господарювання, дальшим поліпшенням організації праці, широким впровадженням досягнень науково-технічної революції. Розгляд зазначених аспектів суспільної праці характеризується науковою новизною, оригінальністю у постановці і розв'язанні питань.

Особливий інтерес становить аналіз продуктивних сил суспільства в їх суб'єктивному, предметному і організаційному відношеннях. Значна увага приділена проблемі впливу соціалістичної системи господарювання та сучасної науково-технічної революції на зміну характеру і змісту праці, а також з'ясуванню суті діалектичної єдності руйнівних сил НТР з розвитком праці за соціалізмом. У монографії показано багатоманітність тих змін, що відбуваються в сучасній науці і техніці, їх зворотний вплив на розвиток продуктивних сил, трудову діяльність людей. «Небувале прискорення прогресу в усіх галузях суспільного розвитку, яке спостерігається в сучасному світі, характеризується не простим кількісним збільшенням наукових знань і не звичайним удосконаленням, модернізацією наявної техніки, а означає якісно новий етап в розвитку продуктивних сил, людського суспільства» (с. 61).

У монографії зіставляються різні тлумачення сутності НТР. формулюється і визначення її, запропоноване автором на підставі аналізу ролі і місця науки в розвитку науково-технічної революції. Епоха НТР, підкреслює В. К. Врублевський, розпочинається тоді, коли розвиток виробництва характеризується матеріалізацією наукових знань, тобто коли «виробництво стає технологічною функцією науки».

Технологічного сутності НТР, вважає автор, є автоматизація, соціальною — зміна місця людини в процесі виробництва. Ці дві сторони НТР неоднозначні за своїм змістом в умовах різних соціально-економічних

систем. «Однак, — пише дослідник, — науково-технічна революція може нести з собою лише матеріальні можливості розв'язання всіх цих проблем, вона сама по собі не здатна втілити їх у дійсність. Остаточна реалізація сприятливих матеріальних передумов — функція соціальної системи, і, отже, від її суті в кінцевому підсумку залежить темп і характер розвитку людини і «олондження» умов її праці і життя» (с. 91).

Предметом спеціального розгляду в книжці є вплив науково-технічної революції на процес соціалістичного усупільнення праці і становлення її соціально-економічної однорідності. Зазначаючи, що НТР поглиблює спеціалізацію і кооперацію суспільної праці як в капіталістичному, так і в соціалістичному суспільстві, вчений водночас переконаливо доводить, що характер перебігу цих процесів зовсім не рівнозначний за своїми соціально-економічними наслідками в різних соціальних системах. Якщо в умовах капіталізму кооперація праці об'єктивно суперечить пануючій там приватній власності на засоби виробництва, то в умовах соціалізму НТР, навпаки, сприяє розширенню бази усупільнення власності. «Це дістає своє відображення в тому, що усупільненій формі процесу праці, іманентній кооперації в загальнонародному масштабі, відповідає безпосередній спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва, планомірна його організація» (с. 106).

Соціалістичне усупільнення виробництва в умовах НТР розглядається як важлива умова розширення сфери продуктивної праці, істотний фактор примноження суспільної продуктивної сили праці. В умовах соціалізму, відзначає автор, продуктивна праця виявляє себе «як відносини між власником засобів виробництва, яким є соціалістичне суспільство (його орган — держава), і безпосереднім виробником, в ролі якого виступає виробничий колектив (державне підприємство і кооператив), стосовно закритих за ним засобів виробництва та їх використання відповідно до проблем, конкретно визначених народногосподарським планом» (с. 129).

Важливо, що разом з теоретичним обґрунтуванням значення НТР як могутнього засобу досягнення нових прогресивних якісних зрушень у подоланні істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, поглиблення соціальної однорідності праці, створення безкласового комуністичного суспільства, у монографії на фактичному матеріалі показано особливості цих перетворень на етапі розвинутого соціалізму.

Значна увага приділяється питанням про зміну професіональної структури суспільства, інтелектуалізацію фізичної праці, про зміни характеристик існуючих спеціальностей і виникнення нових професій, зумовлених особливостями розвитку продуктивних сил в сучасних умовах, про шляхи і засоби скорочення ручної, малоефективної праці. На основі теоретичних узагальнень особливостей соціально-економічних пере-

творень праці за соціалізму робиться висновки про посилення соціальної однорідності праці в сукупного робітника, який формується під впливом НТР, збільшення питомої ваги інтелектуальної діяльності, що набуває дедалі виразнішого виробничого характеру.

Спеціальні розділи книжки присвячені дослідженню особливостей змін праці в галузях нашого народного господарства, а також у сферах науки і управління. Дослідник показує необхідність врахування особливостей змісту трудової діяльності і рівня проникнення науково-технічного прогресу в ту чи іншу галузь, важливості дальшого вивчення характерних рис поступового перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної.

Значне місце в монографії посідає аналіз специфіки праці у сфері науки, яку автор розглядає як провідну ланку науково-технічної революції. Чималий інтерес становить дослідження процесів перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Підкреслюється думка, що наукова праця в епоху НТР дедалі більше набуває суспільного характеру, «виступає як органічна частина праці суспільного сукупного працівника, тобто як праця, що має яскраво виражений характер всезагальної праці» (с. 271).

В заключних розділах розглядається питання про вдосконалення суспільної форми праці в умовах науково-технічної революції. Головна увага тут зосереджена на висвітленні ролі соціалістичної держави в ефективному використанні досягнень НТР, постійному вдосконаленні господарського механізму, неухильному підвищенні рівня науково-соціального управління та поліпшенні організації суспільної праці. Автор показує, що єдина загальнодержавна економічна і науково-технічна політика створює величезні можливості для раціонального використання національного доходу, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, концентрації їх на вирішальних, провідних лан-

ках розвитку соціалістичної економіки, науки і техніки. В цьому — докорінна перевага соціалізму перед капіталізмом. Водночас В. К. Врублевський доречно зауважує, що наші вчені ще мало зробили для забезпечення ефективності управління науково-технічною революцією.

У документах XXVI з'їзду партії, в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» вказується на необхідність вести непримиренну боротьбу проти антимарксистських, антикомуністичних теорій, викривати пристосовницькі зусилля буржуазної ідеології. Автор рецензованої книжки переконливо показує, що питання праці посідають одне з важливих місць в ідеологічній боротьбі. Нині, пише він, «треба дати відповідь на такі істотні світоглядні питання, як співвідношення науково-технічного і соціального прогресу, причини деформації продуктивних сил і праці при імперіалізмі, соціально-економічні наслідки НТР, відповідальність вчених перед майбутнім та ін.» (с. 378). Дослідник піддає аргументованій критиці буржуазні концепції праці, в яких пропагується фіктивна можливість ліквідації відчуження праці в умовах збереження приватної власності, «доводиться» вічність поділу праці і, відповідно, класів. Він вдало розкриває також класову суть буржуазних концепцій «патерналізму» і «соціального партнерства», «людських відносин», «збагачення праці» та багатьох інших, в яких прикрашається і увічнюється капіталізм.

Рецензованій книжці притаманне поєднання теоретичної глибини з широтою охоплення явищ соціально-економічної дійсності. Все це робить її цікавою і змістовною.

В цілому монографія В. К. Врублевського — актуальне і цінне дослідження. Гадаємо, вона буде з інтересом сприйнята вченими, викладачами, широким колом читачів, які цікавляться проблемами праці.

В. Я. ЕЛЬМЄВ,
В. П. ЛІТОВЧЕНКО, Т. Д. ҚОЗАК

ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО МІСТА

Вивчення міського населення привертає дедалі більшу увагу дослідників різних спеціальностей — архітекторів, географів, містобудівників, економістів-демографів, етнографів, соціологів. Річ не тільки в тім, що вже нині в місті проживає понад 60 відсотків населення нашої країни, тут зосереджена більша частина наукового і технічного потенціалу.

Як зазначалось на XXVI з'їзді КПРС, стирання соціальних відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, ставить нові завдання перед соціальною політикою пар-

тії, зокрема завдання вирівнювання соціальних відмінностей в територіальному плані, що пов'язане також з успішним розв'язанням проблем народонаселення. В різних районах нашої величезної країни культурно-обумовити умови життя людей неоднакові. Саме такі відмінності нерідко ускладнюють становище з трудовими ресурсами в ряді місць»¹.

¹ Брежнев Л. І.: Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і

Монографія В. О. Рукавишнікова *, нещодавно видана у Москві, становить важливий крок у розробках із зазначеної проблематики, вона є першим у нашій літературі комплексним порівняльним дослідженням соціальної, етносоціальної і соціально-просторової структури міста.

У праці розглянуті методичні питання складання територіальних вибірок під час вивчення великих міст, загальні закономірності змін соціального і етносоціального складу їх населення від досоціалістичного часу до наших днів, тенденції перетворення їх соціальної структури і соціально-культурного розвитку, проблеми формування міжнаціональних шлюбів, фактори соціально-просторової диференціації населення (тут автор зіставляє структуру соціалістичних і капіталістичних міст), якість міського середовища і методи вимірювання оцінки її населенням.

Рецензовану монографію відзначають дві риси, які видаються особливо цінними. По-перше, у ній використано матеріали широких соціологічних досліджень, проведених у Казані і Таллінні. Зазначимо, що репрезентативні дослідження населення великих міст здійснюються нечасто, тому кожне з них становить неабиякий інтерес як зі змістового, так і з методологічного погляду. По-друге, у праці систематично застосовується метод факторного аналізу.

Вибір об'єктів дослідження (Казань і Таллін) визначається тим, що вони, з одного боку, є містами такого типу, де найінтенсивніше відбуваються процеси перебудови і взаємодії різних соціальних структур, а з другого — в них найзручніше досліджувати етносоціальні аспекти взаємодії великих етнічних груп. Чимале значення для вибору мало також і те, що ці міста відрізняються за тривалістю періоду соціалістичного будівництва, а це (якщо зважити на високу інертність структури населення) не могло не позначитися на розглядуваних процесах. Крім зазначеного, автор, певно, керувався й іншими міркуваннями, які стосуються наявних ресурсів і доступності інформації.

Незважаючи на те, що автор не мав наміру подати два типові об'єкти як такі, якими замінюється союзна вибірка, здобута інформація заслуговує і на таку характеристику.

Що ж до побудови вибірок обстежень, які становлять емпіричну основу праці В. О. Рукавишнікова, то тут потрібно зробити низку зауважень. Сама схема багатовипускового відбору не викликає заперечень², але деякі неточності процедурного

характеру, яких припустилися організатори обстежень у Казані і Таллінні, могли зробити певний негативний вплив на репрезентативність здобутих даних. До таких неточностей можна залічити не зовсім досконалу процедуру відбору респондентів у сім'ї, використання у Таллінні резервного списку, з якого інтерв'юер брав додаткові адреси в разі, якщо за «основними» адресами були відсутні вибрані для опитування респонденти (тут могла зменшитися вірогідність потраплення до вибірки наймобільнішої частини населення), відсутність «ремонтів» вибірки, хоча зіставлення з даними міської статистики показали, наприклад, для Казані, що у вибірці частка осіб з вищою освітою на 7,7 відсотка більша, ніж у генеральній сукупності (див. табл. 1.3.2 на с. 36). Усе це призводить до помилок, вплив яких на результати застосованого далі факторного аналізу важко завбачити. Автор, однак, свідомий того, що можливі певні зміщення, і тому виявляє стриманість у трактуванні здобутих результатів. Крім того, порівняння параметрів вибірки з наявною офіційною статистикою за статтю і віком виявляє максимальну відмінність в один відсоток загалом у масиві і в п'ять — в окремих вікових групах, що свідчить про високу репрезентативність здобутих даних.

Основою аналізу соціальних процесів, що відбуваються у великому місті, у монографії є виділення соціальних верств за характером праці. Останній тлумачиться автором як соціолого-економічна категорія, яка має вищий рівень абстракції, ніж категорії умов і змісту праці, і розкривається через такі емпіричні референти, як переважання розумової або фізичної праці, рівень кваліфікації і освіти тощо.

Великий інтерес становить висунута В. О. Рукавишніковим гіпотеза про внутрішню структуру соціальних верств, зв'язок змін у цій структурі з процесами соціального відтворення у соціалістичному суспільстві (§ 3.3). Аналізуючи виділені верстви за національною ознакою, зіставляючи частку гомо- і гетерогенних шлюбів у кожній верстві, він аналізує взаємовплив процесів зміцнення соціальної і національної однорідності. Тут, на наш погляд, важливим є висновок про те, що виділення верстви службовців-неспеціалістів як самостійної одиниці соціальної структури виправдане лише з огляду на різницю між цією верствою, ядром робітничого класу і інтелігенцією. За таким показником, як спосіб життя, ця група не може бути вирізнена (с. 110). Розгляд динаміки зростання рівня освіти, розмірів особистих бібліотек (порівняно зі здійсненим 1967 року аналітичним дослідженням у Казані), вивчення частот вибору того чи того виду занять у вільний час

Чорноволенко, проект вибірки — В. І. Паніотто) показали, що в ряді випадків ефективніша менша за обсягом, однотипніша вибірка, яка забезпечує за незначного збільшення витрат меншу помилку вибірки.

² Водночас дослідження трудових ресурсів Києва (керівник дослідження — В. П.

жителів Татарської АРСР і Естонської РСР дали авторів можливість виділити основні тенденції соціально-культурного розвитку населення великих міст. Треба відзначити вдале застосування тут методу факторного аналізу, що дозволило згрупувати всі види занять за такими однаковими для обох досліджень параметрами, як «активне використання вільного часу», «споживання культури» і «самовдосконалення», «споживання культури вдома», «розважання—спілкування поза домом».

Заслугує на увагу застосування у монографії факторного аналізу для розв'язання завдань так званої факторної екології (міждисциплінарного підходу, пов'язаного з виявленням факторів, що визначають диференціацію міського простору і населення). Схему дослідження з факторної екології міста можна подати у вигляді таких етапів. Перший обіймає поділ міста на невеликі ділянки (скажімо, ділянка, що охоплюється одним поштовим відділенням, виборка ділянки—такий поділ був застосований у Казані; підрайони міста, що склалися історично,—в Талліні). Потім для кожної ділянки шляхом емпіричного дослідження і вивчення статистичної звітності збирають показники з великого числа характеристик. У праці були використані різноманітні характеристики населення (соціальний склад, структура зайнятості, освітня і вікова структура, тип і розмір сімей, дохід на одного члена сім'ї, міграційна структура, етнічна структура і характеристики середовища, точніше—житлового фонду: характер споруд, ізоляваність житла тощо). Всього було залучено 46 показників у Казані і 51—у Талліні. Наступний крок—застосування факторного аналізу для виявлення основних чинників, що «стоять» за виділеними показниками. У Казані їх виявилось п'ять (якість житла, демографічний фактор, соціальний склад населення, відомча належність житлового фонду, вікова структура населення³), у Талліні—стільки ж, але в дещо іншій інтерпретації (демографічний, фактор сімейно-побутових умов, якість житлового фонду, економічне становище сім'ї, склад сім'ї). Слідом за цим складалася соціальна карта міста. Звертаємо увагу читачів на цей наочний та ефективний прийом дослідження структури населення у місті. Аналогічно тому, як це робиться на географічних картах, тут різними кольорами або в інший спосіб позначається кожна з виділених ділянок міста залежно від рівня

фактора. Наприклад, узявши три рівні чинника «якість житла» — добра, задовільна і погана — і позначивши кожний з них якимись кольорами або різною штриховкою, дістанемо карту якості житла (див. с. 171). Певна річ, такі карти можна складати і на основі початкових показників, не вдаючись до факторного аналізу, але тоді практично знадобилося б близько п'ятдесяти карт.

Факторний аналіз, крім усього іншого, дає можливість зіставляти структури, одержані на основі відмінних первинних показників, за умови, що фактори однакові за змістом.

В. О. Рукавишников виділяє три основні фактори («якість житла», «демографічний склад», «соціальний склад»), спільні для Казані і Талліна, і робить висновок про єдність і сталість системи загальних факторів, що визначають соціально-просторову диференціацію великих радянських міст.

Здійснений аналіз дав змогу зіставити здобуті дані з результатами досліджень у ряді соціалістичних і капіталістичних країн.

У книжці розглянуті також питання, пов'язані з якістю міського середовища і методикою вимірювання оцінки його з боку населення, з потребою врахування неоднорідності населення і міського середовища у соціальному плануванні. Важливість вивчення цих питань для комплексного планування розвитку міст важко переоцінити.

Недолік книжки становить відсутність таблиць поділу характеристик масивів даних, що звужує можливість вторинної обробки і зіставлення з результатами інших досліджень.

Гадаємо, за факторного аналізу не всі чинники припускають, як стверджує автор, просту і однозначну інтерпретацію. Скажімо, фактор другий (по Казані, с. 153) видається нам швидше таким, що характеризує наявність мігрантів, а не демографічну ситуацію (що ж до високого навантаження на показник числа сімей, які складаються з однієї людини, то це наслідок «міграційної ситуації»). Потребує також більшого обґрунтування виключення автором з характеристик якості міського середовища таких, що пов'язані з соціально-психологічним кліматом. Подекуди трапляються неточності редакційного плану (наприклад, у табл. 2.1.3 на с. 51 чисельність різних соціальних груп подана в десятках мільйонів чоловік, має ж бути — тисяч).

Загалом же праця відзначається високим професійним рівнем, залученням цікавого й змістовного матеріалу. Вона буде корисною для широкого кола спеціалістів різних галузей знання — соціологів, демографів, етнографів, містобудівників.

В. І. ПАНИОТТО

³ Зазначимо, що назва цього чинника не відображає цілком його змісту, повніша інтерпретація потребує знання матриці факторних навантажень.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ВИДАТНОГО ФРАНЦУЗЬКОГО МАТЕРІАЛІСТА

Радянські вчені здійснили велику роботу у справі реалізації вказівки В. І. Леніна щодо всебічного вивчення історичних форм становлення і розвитку матеріалізму, зокрема французького матеріалізму XVIII ст.¹ Чимало зроблено в цьому зв'язку й у дослідженні філософських поглядів одного з яскравих представників воєвничого матеріалізму і атеїзму XVIII ст. Жюльєна-Офре Ламетрі².

Певним внеском у розкриття світоглядних і методологічних засад Ламетрі є книжка І. В. Огородника³.

Автор аналізує найхарактерніші риси філософської спадщини Ламетрі, висвітлює розуміння французьким мислителем сутності природи, людини і пізнання, на багатому фактичному і теоретичному матеріалі показує, що нового зробив Ламетрі в розвитку філософського матеріалізму. Монографічне дослідження містить стислу характеристику життя і діяльності філософа.

І. В. Огородник цілком справедливо відзначає той факт (недостатньо акцентований іншими авторами), що в обґрунтуванні своїх філософських поглядів Ламетрі спирається на сучасне йому природознавство, що його матеріалізм становить світогляд, в основу якого покладені природничонаукові досягнення того часу... Заслуга Ламетрі полягає в тому, що, крім фізики, механіки і математики, він звертається до біології... яка тільки зароджувалася» (с. 26). Розкриттю зв'язку матеріалізму Ламетрі з розвитком тодішнього природознавства і особливо з біологією та медициною присвячено значну частину всієї рецензованої праці.

З'ясовуючи ідейно-теоретичні джерела філософії Ламетрі, автор доводить, що світогляд французького мислителя поєднує в собі картезіанство та англійський матеріалізм, ідеї декартівської фізики і сенсуалізму Локка. Власне від Декарта Ламетрі сприйняв ідею руху матерії, її протяжності, здатності до відчуття. Положення ж про визначальну роль досвіду в пізнанні та критику «вроджених ідей» Ламетрі наслідує від Локка. Проте це зовсім не означає, що філософське вчення Ламетрі є простою сумою результатів, здобутих його великими попередниками. Він робить спробу подолати доведений до абсолютізації раціоналізм Декарта, а також механістичний сенсуалізм Локка з тим, щоб обґрунтувати неправомірність будь-

якого дуалізму. Для доведення цього Ламетрі залучає філософські концепції стародавніх греків, теоретичні погляди мислителів епохи Ренесансу, а також відповідні досягнення тогочасної науки, зокрема праці Г. Галілея, Ж.-В. Лейбніца, Е. Маріотта, Б. Паскаля, Ж. Бюффона, К. Ліннея та ін.

Особливо яскраво це виявлялося в трактуванні Ламетрі понять матерії, людини, пізнання, діалектики, моралі та релігії. Автор монографії звертає увагу на доведенні Ламетрі ідеї саморуху матерії.

Розглядаючи розуміння французьким філософом сутності людини як природної істоти, І. В. Огородник підкреслює, що Ламетрі обстоює ідею природної органічної доцільності на противагу божественному релігійному провідінню. Водночас, на наш погляд, потрібно було б в монографії також вказати на односторонність даного положення Ламетрі. Як відомо, французький філософ ставить здатність людини до відчуття і мислення в пряму залежність від «тіла людини». Проте це лише один бік справи. Ламетрі не міг зрозуміти, — в цьому полягає конкретно-історично детермінована обмеженість його поглядів, — що людина творить себе в процесі праці і, отже, остання є провідним засобом формування всіх людських якостей, у тому числі таких істотних її властивостей, як чуття і мислення. Світобачення Ламетрі репрезентує ранню форму антропологізму, що зумовило й позитивне значення його вчення, яке критичним вістрям спрямоване проти релігійного світорозуміння, і обмеженість його матеріалізму.

Ламетрі, як показано в монографії, визнає пізнаваність світу людиною, але саме пізнання розуміє метафізично, споглядально, як результат дії зовнішнього світу на людину, тоді як перетворююча діяльність людини лишається за полем зору філософа.

Автор цілком слушно зауважує, що Ламетрі не був ні крайнім механіцистом, ні вульгарним матеріалістом. Його спроби розглядати людину за аналогією з машиною свідчать не про отождолення людини повністю з механізмом, а про прагнення спростувати ідеалістичне трактування процесів, що відбуваються на рівні людської істоти, показати, що вони визначаються законами природи. Очевидно, І. В. Огороднику потрібно було б також виразніше підкреслити, що, хоча Ламетрі і вважав, що людина відрізняється від рослини саме здатністю до суспільного життя, проте останнє розумілося як таке, що походить від прагнення кожної людини до почуття задоволення. В цьому разі «суспільне» трактувалось французьким філософом переважно як утилітарно-корисне.

Не можна повністю погодитися зі твердженням автора, що «Ламетрі дає послідовно-матеріалістичне пояснення психічної діяльності» (с. 29). Питання про природу пси-

¹ Ленін В. І. Про значення воєвничого матеріалізму.— Повне збір. творів, т. 45, с. 23—24.

² Див.: Ламетри Жюльєн-Офре. Сочинения.— М.: Мысль, 1976. 155 с.; Богуславский В. М. Ламетри.— М.: Мысль, 1977.— 160 с.

³ Огородник И. В. Философские взгляды Ламетри.— Киев.: Вища школа, 1979.— 102 с.

хічної діяльності слід було б розглядати окремо, вказавши на специфіку і особливості засобів його розв'язання в творчості Ламетрі.

Позитивною стороною рецензованої праці є прагнення автора показати внесок, зроблений природничонауковим матеріалізмом, антропологізмом, матеріалістичним сенсуалізмом Ламетрі в боротьбу з ідеалізмом і релігією. Проте слід було б у зв'язку з цим вказати на те, що Ламетрі перебільшував значення досвіду і спостереження, вважаючи, що останні мають братися за основу філософської науки. Ламетрі не зміг зрозуміти, що ґрунтом філософських узагальнень виступає передусім суспільно-історична практика людства в цілому. Власне тут його філософія поділяє обмеженість, яка була характерна для всього домарксистського матеріалізму XVIII ст.

Заслужує на увагу і позитивну оцінку змістовний аналіз автором критики релігії і теорії моралі у творчості Ламетрі. В монографії всебічно аналізуються два аспекти

критики релігії: заперечення ідеї існування бога через доведення матеріальної єдності світу і спростування теологічної ідеї безсмертя душі у світлі здобутків тогочасного природознавства. В дослідженні теорії моралі автор справедливо підкреслює, що вихідним положенням Ламетрі в цьому питанні є розроблена ним теорія інтересу і користі. Згідно з останнім особистий інтерес людини, що визначає її вчинки, має узгоджуватися і підпорядковуватися загально-суспільному інтересові (с. 88).

Резюмуючи викладене, підкреслимо, що в монографії І. В. Огородника «Філософські погляди Ламетрі» на матеріалі аналізу творчості французького філософа розкрито низку важливих питань історії генезису матеріалістичного розуміння природи, діалектики і пізнання; показано переваги матеріалістичного світорозуміння порівняно з ідеалістичним і релігійним тлумаченням.

Г. М. ЧАБАН

Вітаємо з нагородою

За визначні досягнення в галузі суспільних наук Президія Академії наук СРСР нагородила члена ЦК КПРС, віце-президента Академії наук СРСР, Героя Соціалістичної праці, голову Секції суспільних наук Президії АН СРСР академіка ФЕДОСЄЄВА Петра Миколайовича золотою медаллю імені Карла Маркса.

За заслуги в розвитку філософської науки, підготовку наукових кадрів і в зв'язку з шістдесятиріччям з дня народження Президія Верховної Ради СРСР нагородила заступника академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права Секції суспільних наук АН УРСР члена-кореспондента Академії наук Української РСР КУЦЕНКА Володимира Ілліча орденом Трудового Червоного прапора.

Наші автори

- ГЛАВАК**
Тамара Володимирівна — кандидат філософських наук, секретар Київського міськкому Компартії України.
- ОНИЩЕНКО**
Олексій Семенович — доктор філософських наук, професор, директор Київського філіалу інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС
- САКАДА**
Микола Ониськович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПІДДУБНИЙ**
Володимир Андрійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЧОРНИЙ**
Валерій Михайлович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БУХАЛОВ**
Юрій Федорович — доктор філософських наук, професор Харківського держуніверситету
- МЕЖУЄВ**
Вадим Михайлович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ЕРМОЛЕНКО**
Анатолій Миколайович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ПОПОВИЧ**
Мирослав Володимирович — доктор філософських наук, професор, завідувачий відділом логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПІЧИК**
Валерій Миколайович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БАР'ЯВ**
Віктор Миколайович — доктор медичних наук, старший науковий співробітник Київського науково-дослідного рентгено-радіологічного і онкологічного інституту Міністерства охорони здоров'я УРСР
- ТИШЧЕНКО**
Ірина Миколайівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Білоруського держуніверситету

НАШІ КОЛЕГИ

Головний редактор, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВЧЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор В. В. Сушко
Технічні редактори І. Ф. Міхалкіна, Л. М. Кравченко
Коректор Н. А. Дерев'янок

Здано до набору 18.03.81. Підп. до друку 14.05.81. БФ 19537. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 12,75. Тираж 1700 пр. Зам. 1-147.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Реліна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Реліна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 3, 1981, МАГІ — ІЮНЬ. (На українському мові). Научно-теоретический журнал Інститута філософії АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Реліна, 4.